

Todor Kuljić

Anatomija desnice

- izbor iz publicističkih radova 1978-2013.

Čigoja, Beograd 2013

ISBN 978-86-531-0009-4

COBISS SR-ID 201794060

Sadržaj

Uvod

I Deo Socijalizam

Čime je fašizam privlačio intelektualce

Levica i desnica danas

Od romantike do fašizma

Dve birokratije

Nauka nije neuka

Mimo ideoloških nišana

Drugovi po poslušnosti

II deo Građanski rat i tranzicija

Povratak ideologije „Krv i tla“

Rat državnih elita

Srpski vladar, Tito

III deo Neoliberalizam

Droga u prisustvu vlasti

Stid i krivica

Fašizam se preselio u salone

Zalažem se za otvaranje Muzeja stida Zapadnog Balkana

Ni tamnica, ni zabluda

Veliki pokušaj

Propuštanje korisne prošlosti

Samorefleksija kulture sećanja Helsinška povelja februar

Skandalizovati nejednakosti

Izvinjenje kao moralna toljaga

Ni Tucović ni Čavez

Upotreba kvislinga

Nestanak socijalne države

Umiriti borbene prošlosti

Avangarda, a ne elita

Od Marksa do Krunskog saveta

Prilagođeni antifašizam

Zapušteni antifašizam

Antifašizacija fašista

Revolucija ili restauracija

Od Tita do Patrijarha

Pet socioloških generacija

Sociologija više nije opasna nauka

Ideali ne stvaraju tiranije

Tito je najveći disident

Kakva je slika titoizma potrebna EU

Legalisti i novi kapitalizam

Zašto je Broz dobar skroz ?

Revidirana Jugoslavija

Hrvatski "rat" oko sećanja

Vrati se čobanine

Struganje ploče

Zločine pamtiti kao živu ranu

Kraljevska svadba kao planetarni anahronizam

Ni konverzija, ni titostalgija

Poslekomunistički alchajmer

Vakcinisani kapitalizam

Slepi trijumf pobjednika

Studentski otpor razaranju uma

Alternative mora biti

Grob i vlast

Slobodan, Pavle i antifašizam

Bolje išta nego ništa

Našminkani identitet

Upotreba leša, monarhija i Zmago

Rizična nagrada

Studentski delatni otpor kapitalizmu

Aktivni grobovi

Kako pristojno umreti

Žablja perspektiva analitičara

Hrvatski Faust 2012

Nova upotreba Tita

Dačić i Adorno

Gotovina kao metafora

Heroji i mučenici

Dementno društvo

Levi i desni evroskepticizam

Tanatopolitika

Banatski antiantifašizam

Vučić i Kotromanović

Umesto zaključka: Pogled unazad

S u m m a r y

Registar ličnih imena

Uvod

Ova knjiga je izbor iz oko stotinak publicističkih priloga koje sam objavio u dnevnim i nedeljnim glasilima (članci, osvrti na knjige i intervjui). Moja saradnja sa novinama je bila neredovna izuzev perioda (leto 1984 - jesen 1987) kada sam bio redovni saradnik NIN-a. U ovom zborniku nisu sabrani svi moji novinski prilozii. Iz perioda pre 1990-te izostavljeni su prilozii iz rubrike politička sociologija u kojoj sam prikazivao knjige u NIN-u u pomenutom razdoblju. Izostavljeni su i neki prilozii u kojima se gledišta ponavljaju. Prilozii su hronološki razvrstani u tri vremenske celine omeđene prilično jasnim društvenopolitičkim zaokretima. U periodu između 1990- te i 2000-te ponajmanje sam objavljivao u novinama, pa je i izbor priloga iz ovog razdoblja skroman.

Ako neko proceni da ovaj zbornik ima dokumentarnu vrednost onda je to otuda što se radi o neuglačanom sećanju. Prilozii nisu doterivani nego su dati u obliku u kom su štampani u novinama. Obično se sa izmenom konteksta sećanja na novi način akcentuje prošlost i "naoružava" novim smislom. Tome nasuprot, cilj štampanja ovih priloga jeste da se izbegne intruzija (iskrivljeno lično sećanje) i prilagođavanje novom društvenokorektnom sećanju. Novi kontekst nužno uokviruje čitaoca, ali ne obavezuje pisca.

U prilogama nije teško raspoznati teorijska gledišta koje sam šire obrazlagao u knjigama. Reč je o razdoblju od pojave knjiga „Fašizam“ (1978) pa sve do „Sećanja na titoizam“ (2011). U publicističkim prilogama je idejnopolitičko opredeljenje otvorenije nego u knjigama. Kod komentara tekućih političkih dešavanja ono je najmanje skriveno. Zato kolumna, kao konkretizacija opredeljenja, i može biti zanimljiva. Na čitaocu je da proceni valjanost ne samo ovih tumačenja nego i širih teorijskih gledanja koja ih uokviruju. Vreme je svakako najbolji sudija. Ono prilično pouzdano pokazuje lutanja, granice opažanja i domašaj saznajne perspektive. Osim rečenog, politička kolumna više iskazuje duh vremena nego što to čine naučni radovi uokvireni teorijom. Kod pisanja za novine trebalo je odoleti medijima koji sami konstruišu događaj, žive od tiraža i raspoložu mehanizmima za stvaranje problema. Pored toga, publicistički radovi moraju biti prilagođeni širem krugu čitalaca što je takođe problem za sociologa, koji se pretežno bavi teorijskim istraživanjima.

Ako se ima na umu da prilozi u ovoj knjizi obuhvataju period od 35 godina, onda bi se moglo reći da je knjiga prilično širok kaleidoskop jednog sociologa. Naime, u njoj se može videti stupanj uslovljenosti pisca, kao akademskog nepartijskog analitičara, epohalnom svešču i njegovim pokušajima otpora duhu vremena? Nečega od toga je i sam pisac danas svesan. Dva priloga iz ovoga zbornika su samorefleksivne prirode, a ovde su uključeni samo zato da bi čitaocu olakšali procenu zarobljenosti pisca ove knjige žutom autobiografskom mrljom. Međutim, ako sebe i ne možemo do kraja valjano proceniti, možemo to pokušati. Reč je o prilogama „Samorefleksija kulture sećanja“ i „Pogled unazad“. Nije reč toliko o ispovednoj samorefleksiji koja pomaže dekonstruisanje autobiografskog (dis)kontinuiteta, nego više o pokušaju definisanja onoga šta autobiografsko pamćenje

najteže vidi. Npr. retrospektivno gledano, malo će ko priznati da nije slutio potonja dešavanja uprkos tome što ni u jednoj sadašnjici nema vidovitih. Naročito se u priložima napisanim do 2000-godine moglo videti šta se (nije) moglo predvideti u razvoju države i društva. Šta se još vidi u kolumni? Od prvog novinskog priloga iz 1978. pa sve do poslednjeg nije skrivan luk prilično otvorenog opredeljenja. Čitalac će svakako bolje od pisca oceniti da li je reč o statičnom, promišljanom ili o izmenjenom opredeljenju? Sa strane se takođe bolje vidi u kojoj meri je kritika fašizma, nacionalizma, kapitalizma i socijalističkog partijskog voluntarizma određena spojem pišćevih generacijskih iskustava i očekivanja? Reč je o spoju teorijskih, idejnopolitičkih i generacijskih nedoumica jednog sociologa na razmeđu kratkog bipolarnog 20-tog i nepredvidljivog neoliberalnog 21. veka.

Ako ovi publicistički prilozi više svedoče o tome šta pisac nije video nego šta je video, onda je za to svakako odgovorna i šezdesetosmaška generacijska perspektiva u kojoj su formirana moja prva politička gledanja. Grubo rečeno, u trajnosti ličnih levičarskih nazora ogledaju se domašaji osmatračnice kolumni jednog sociologa. Opredeljenje jeste stvar izbora, ali su obrisi opredeljenja i nametani, otvoreno ili latentno. Na opredeljenje uvek utiče globalna hegemonia epohalna svest, ali i uže aktuelne društvenopolitičke protivrečnosti i sukobi. Uspeh otpora ovim pritiscima uvek zavisi od stupnja teorijske promišljenosti konkretne naučne misli. Po pravilu se na krupnim idejnim i političkim prekretnicama lakše napuštaju pragmatična i neosmišljena stanovišta. Dublje osmišljena, teže. Pogotovo su u našem regionu, koji je bio zahvaćen ratom, krupni zaokreti s kraja 20. veka bili veliki izazovi, ali i iskušenja, za misao o društvu. Masovne korenite promene opredeljenja bile su kod intelektualaca bolne ili pragmatične, strasno branjene ili hladno pravdane. Pluralizam iz 1990-ih jeste doneo sveopštu dozvoljenost, ali je i podstakao niz neprogresivnih sukoba,

isključivosti i besplodnih lutanja. U jednopartijskom socijalističkom režimu bilo je jasno istaknutih tabu tema, ali ni potonji višepartijski sistem nije lišen skrivene represije. Šta npr. nije moglo proći u novinama koje su bile pod nadzorom SKJ? Partija se mogla kritikovati, ali ne i Tito, koji je uistinu bio nedodirljiv. Njegova živa i posthumna harizma nije zakonski bila zaštićena samo kao oličenje „najvećeg sina naših naroda“, nego i kao metafora i beočug jedinstva višenacionalne države i partije. Tito je bio u jezgru ne samo monopolske komunističke ideologije nego i dekretirane prošlosti. Osim napada na Titovu harizmu u novinama nije mogao proći ni otvoreni nacionalizam niti zalaganje za partijski pluralizam. U raznim delovima SFRJ ovi napori su bili na različit način sankcionisani kao verbalni delikt. Premda je bilo nekog prkosa i identiteta u otporu socijalističkom režimu, nije me privlačila politička „frontovska“ harizma ove vrste. Bliža mi je bila kabinetska.

Kao nastavnik Filozofskog fakulteta u Beogradu jesam osećao ideološku presiju jednopartijskog režima, ali ova nije bitno uticala na moj redovni naučni niti na povremeni publicistički angažman. Ponajpre stoga što mi je objavljivanje u naučnim časopisima bilo važnije od oglašavanja u novinama. Prvo je bilo redovni deo poziva, a drugo neredovno i neobavezno ulaženje u širu javnost. Za vreme socijalizma nisam pisao o Titu, ali jesam o SKJ. U nacionalnom pogledu nikada nisam bio muzikalan. Partijski pluralizam (kao ni raspad Jugoslavije) sve do pod kraj 1980-ih nisam smatrao realnom alternativom. Ponajviše zbog nadzora Moskve. Nakon sloma socijalizma u sveopštoj tranziciji identiteta svih vrsta i u misli u društvu su pojačana lutanja oko opredeljenja. Ovaj zbornik svedoči o tome kako sam ih svladavao. Premda nije značajno, treba dodati da su redakcije i odbijale neke moje priloge. Cenzure je jednako bilo u jednopartijskom režimu, ali i u pluralističkom sistemu represivne tolerancije. U celini uzev, odbijeni prilozi ne bi bitno dopunili sadržaj ovog zbornika.

U tematskom pogledu najveći broj ovde sabranih priloga bavi se ideologijom domaće desnice i upotrebom njene prošlosti. Otuda i naslov knjige. Nadam se da će u njoj biti vidljiva drugačija slika desnice od one koja je medijski izmontirana, prerušena i normalizovana. Nije malo zadovoljstvo ne biti u pravu i ne biti u horu savremenog bezalternativnog neoliberalizma i normalizovanog nacionalizma.

Najveći broj priloga objavljen je u Politici zahvaljujući podsticajima urednika Branislava Radivojše. Zahvalan sam Žarku Čigoji što se prihvatio izdavanja i ove moje knjige i kolegama-recenzentima prof. dr Avgustu Lešniku iz Ljubljane i prof dr Husniji Kamberoviću iz Sarajeva.

T.K.
2013.

U Zrenjaninu maja

I deo Socijalizam

Čime je fašizam privlačio intelektualce

Todor Đ. Kuljić (rođen 1949), asistent sociologije i prava na Filozofskom fakultetu u Beogradu, bavi se sociologijom političkih pokreta i kritikom ideologije. Iz pomenute oblasti do sada je, u časopisima, objavio desetak stručnih radova, a ovih dana, u istorijskoj biblioteci beogradskog „Nolita“, i knjigu pod naslovom Fašizam, u kojoj se, što je prvi slučaj kod nas, prihvatio interdisciplinarnog proučavanja fenomena fašizma.

Razgovarajući s autorom o problemima koje pokreće njegova knjiga, došli smo do zaključka da bi sa sociološke tačke gledišta bilo zanimljivo, a iz određenih društvenih i naučnih potreba i korisno, analizirati i odnos jugoslovenske, a posebno srpske inteligencije prema fašizmu i drugim evropskim političkim i kulturnim strujanjima u periodu u kojem je fašizam nastajao, rastao i doživeo slom.

Uzroci različitih tumačenja fašizma

U svetu, možda znatno brže nego kod nas, stalno raste fond knjiga u kojima se iznose različita, često oprečna tumačenja fenomena fašizma. Vi tvrdite da nijedna od takvih analiza fašizma nije politički nenamerna. Šta je to što danas, kad su i u kapitalističkom svetu malobrojne snage koje priželjkuju povratak fašizma, izaziva tako veliki polaritet objašnjenja?

Tačno je da danas dobar deo buržoazije ne priželjkuje povratak fašizma. Jer, iako je kapitalizam tridesetih godina uz pomoć fašizma prevladao veliku privrednu krizu, fašizam se ipak pokazao istorijski disfunkcionalnim. Jer, fašizam ga je odveo ratu, a da su rat i revolucija upućeni jedno na drugo, da je rat svemoćni režiser i ubrzavalac istorijskog toka neosporna je činjenica koju je potkrepilo istorijsko iskustvo od Napoleona, preko Hitlera do Vijetnama. Naravno da je pored straha buržoazije od revolucije koja niče na razvalinama rata prisutan i jedan prilično snažni liberalno buržoaski otpor protiv gušenja klasičnih buržoaskih političkih sloboda. Radi se o

sukobu dveju strategija u očuvanju kapitalizma, liberalne ili ako hoćete, neoliberalne i fašističke. Ovi sukobi mogu biti vrlo oštri, ali se u njihovoj pozadini nalazi ipak buržoaski princip konkurencije sa pozadinom čistog egoizma, a ne nikakav autentični antifašizam koji smjera ukidanju njegove društvene osnove – kapitalizma.

Zašto se danas fašizam različito tumači? U grubim crtama govoreći, pre svega zato što treba naći novu verziju prošlosti kojom bi se dala podrška brojnim društvenim grupama u aktuelnom klasnom sukobu. Protivrečnosti koje trajno istorijski postoje u redovima buržoazije morale su se nužno odraziti i u teoriji. U objašnjenju fašizma pogotovo, jer je buržoazija uvidela da sa sebe mora skinuti odgovornost za nastanak i podršku fašizmu. Otuda ta brojna psihologiziranja, personaliziranja i „demoniziranja“ istorije, kao što su formulacije u kojima se ističe „satanska komponenta“ Hitlerove politike, uopšte to radikalno odvajanje fašizma i kapitalizma. Uzroke fašističkih zlodela nedopustivo je tražiti u volji jedne ličnosti, jer njen uticaj nije bio neposredan već je vršen preko hijerarhijskih struktura izvršne vlasti. Ove strukture, međutim, stvara ekonomska računica i one su proizvod širih društveno-ekonomskih procesa a ne golog uticaja ličnosti, pa makar bila njena genijalnost čak i satanska. Dakle, upravo ovo hotimično brisanje veze između fašizma i kapitalizma izaziva čitavo šarenilo često vrlo oprečnih objašnjenja fašizma. U ovom mnoštvu teorija o fašizmu moguće je snaći se jedino ako istraživanje prati permanentni ideološko-kritički pristup, odnosno stalni kritički osvrt na interese koji stoje iza pojedine teorije o fašizmu. Taj vrlo složeni ideološko-kritički problem je inače deo mog trajnijeg užeg stručnog opredeljenja – kritike ideologije u oblasti sociologije politike i prava.

Istorijski najubedljiviji primer antihumanizma

Koje su prednosti i mogućnosti sociološko-istorijskog metoda, sprovedenog u vašoj knjizi, u razjašnjenju suštine fašističke ideologije i zašto je ovakav interdisciplinarni način proučavanja fašizma u nas do sada bio zapostavljen?

Već sam istakao da je postavljeni zadatak bio vrlo složen i težak. Naime, pored sociološko-istorijskog prikazivanja fašizma trebalo je odgonetnuti i zašto neko iskrivljeno tumači fašizam. U odgovoru na drugo pitanje suočio sam se sa mnoštvom teorijsko-političkih pristupa, odnosno perspektiva: ekonomističkih, psiholoških, političkih, marksističkih, liberalnih, konzervativnih, itd. Svaka je pored svoje političke funkcije pokušala da pruži i nešto teorijski novo. Vrlo je inspirativno ovo suočavanje i sa najprozirnijom teorijom, jer i ona znači nekakav stav prema fašizmu. Kada se suočite sa najrazličitijim objašnjenjima, ostaje vam naravno da pokušate da ih sažmete i utvrdite ono što je stvarno, nepobitno u fašizmu, ne toliko u smislu utvrđivanja gole istorijske činjenice, već uzroka koji su je izazvali i njene funkcije.

Sam interdisciplinarni pristup je bio neophodan zbog antropološkog problema koji se, kada pomene fašizam i nesvesno nameće i asocira na nešto nehumano. U svakom značajnijem političkom pokretu formirana je određena koncepcija čoveka, te stoga pouzdanije razumevanje neke ideologije zahteva da se razjasni zamisao čoveka koja je u nju ugrađena. Pošto je fašizam nesumnjivo istorijski najubedljiviji primer antihumanizma, bilo je potrebno pronaći i idejne izvore njegovog antiantropološkog, antiindividualističkog karaktera. Jednostavno, zanimao me je mehanizam opravdavanja nasilne smrti. Kako se moglo opravdavati masovno ubistvo, samo u Nemačkoj, oko 80 000 maloumnih i umno bolesnih – ta famozna *Euthanasia* koju su nacisti nazivali „ubistvo iz milosti“. Ni to nije bilo njihovo otkriće. Još 1920. pravnik Binding i psihijatar Hohe objavili su u Nemačkoj spis

„Dopuštanje uništenja bezvrednog života“ u kojem su se zalagali za telesno ubijanje „duhovno potpuno mrtvih“. Posledice su bile drastične. Nacisti su 1939. počeli sa dečjim akcijama – ubijanjem idiotske dece u tzv. stručnim odjelima za decu. Roditeljima je obično govoreno da će tamo deci biti pružena najbolja nega. U stvarnosti, ubijali su ih u narkozi injekcijama. U Kinderaktionen do kraja rata je ubijeno oko 5 000 dece. A da i ne pominjem masovna ubistva komunista, Jevreja, Roma, Slovena, itd.

Kako vidimo politika je u potpunosti izmenila shvatanje čovekove suštine. Otuda se istraživanju fašizma nametnulo i antropološko pitanje u kojoj se meri političko uopšte približava ljudskom i kakav je položaj pojedinca u ovom društvenom sistemu. Sam antropološki pristup je u nas ne samo zapostavljen već ponekad i osporavan. Ne znam zašto. Verovatno stoga što nije politički funkcionalan.

Pojam fašističkog pokreta i sistema

Tragajući za mnoštvom ključnih pitanja nastanka i rasta fašizma, nastojali ste, u poslednjem poglavlju vaše studije da date i jedno određenje pojma fašizma. Kako bi ste ga najkraće definisali i na čemu se ono zasniva?

Fašizam je pokušaj spašavanja kapitalizma u periodima akutne krize. Unutar ovog načelnog stava treba odrediti pojam fašističkog pokreta i fašističkog sistema. Fašistički pokret je sitnoburžoaski pokret otpora protiv društvenog propadanja srednjih slojeva, protiv socijalizma kao glavne opšasnosti i protiv građanske demokratije kao tobožnjeg uzroka propadanja. U određivanju fašistističkog sistema ja sam pribegao jednoj višedimenzionalnoj, pomalo idealno-tipskoj definiciji da bih ga što jasnije odvojio od ostalih oblika buržoaske diktature. Izraz fašizam se isuviše olako

upotrebljava čak i u nauci. Pre svega bez razvijenog fašističkog pokreta nema fašističkog sistema. Drugi aspekt je funkcionalni: to je potčinjavanje proletarijata, otklanjanje privredne krize putem planske privrede i imperijalistička ratna ekspanzija. Treći aspekt je fenomenološki: militarističko organizovanje društva, institucionalizovani odredi pokreta koji dopunjavaju klasične organe prinude, vojsku i policiju, ukidanje buržoaskih sloboda i konačno kao karakteristike ideologije treba pomenuti autoritarni nacionalizam, filozofski iracionalizam, militantni antikomunizam i politički antisemitizam. Jedina dva čista fašistička sistema su bili nemački i italijanski. Ali fašističkih pokreta još uvek ima.

Totalitarizam kao antikomunizam

Na šta su sračunati pokušaji nekih naučnika da fašizam, određujući ga pomoću formalnosocioloških kategorija, kao što je totalitarizam, izjednačuju sa socijalizmom i da se pomoću takve istovetnosti, kako kažete u knjizi, „vizija fašističkog zla prenosi na doživljava komunističkog zla“?

Da taj pojam totalitarizam se vrlo često upotrebljava iako je neprecizan, i mislim neodrživ. Njegovom sistematskom razvijanju najviše su doprineli liberali. Mada i većina naučnika danas ovaj pojam smatra prevaziđenim, on još uvek zauzima sigurno mesto u rečniku anglo-američke političke nauke i sociologije. Zašto? Posle rata najveći deo svih slojeva buržoazije, naročito u Nemačkoj, bio je diskreditovan savezom sa fašizmom, te mu je stoga umesto antifašizma, čija je logička konsekvencija bio antikapitalizam, bio potreban ideološki instrument koji bi u isto vreme omogućio efikasnu odbranu od socijalizma, opravdanje kapitalizma i distanciranje od fašizma. Za ispunjenje ovog kompleksnog zadatka pogodne su bile teorije o totalitarizmu: pošto su fašizam i socijalizam označeni u istoj meri totalitarnim, pa prema tome i u biti istovetnim, vizija fašističkog zla se prenosi na doživljaj

komunističkog zla. Američki general Paton je maja 1945. posle pada Berlina hteo da produži na Moskvu. Borba protiv socijalizma mogla se legitimisati kao logična posledica antifašizma, a širom evrope prisutni antifašistički revolt prebaciti na kolosek antikomunizma. Dvostruka pretnja (od leve i desne) preobražava se u svesti buržoaske demokratije u jednu: levica se poistovećuje sa desnicom i one se svode na jedinstveni pojam totalitarizma. Međutim, bilo bi preterano tvrditi da u ovom širokom spektru antikomunizma, gde je totalitarizam jedan od centralnih pojmova, nije bilo često i opravdanog, doduše, liberalnog antistaljinizma.

Sedamdesetih godina u Nemačkoj ponovo oživljavaju diskusije o totalitarizmu s obzirom na jačanje terorizma. Dok, s jedne strane, socijaldemokrati i liberali tvrde da su i levi i desni ekstremizam totalitarni, odnosno u biti istovetni, marksistički autori (doduše ne svi) ističu da se radi o u suštini različitim pojavama koje se mogu razumeti pre svega u svetlu ciljeva za koje se zalažu: da se, naime, desni ekstremizam može razumeti pomoću pojma fašizma, a da je primena ovog pojma na levi ekstremizam apsurdna. O tome je vođena polemika i u vašem listu, a moje je mišljenje da je ovo izjednačavanje levog i desnog ekstremizma izraz odbrane pluralističke buržoaske demokratije od strane konzervativnih liberala.

Neophodna je realna antifašistička strategija

*Gde danas srećemo fašizam, ili bar neke njegove elemente?
Da li je fašizam sve ono što se naziva tim imenom?*

O neofašizmu je kod nas pisao Zoran Vidaković. Ja se ne bih složio sa svim njegovim ocenama. Mislim da je isuviše proširio pojam fašizma. Ne mora svaki imperijalizam biti fašističke prirode. Zašto je važno precizno odrediti pojam fašizam? Setimo se fatalne teorije o „socijalfašizmu“ koju je

plasirao Staljin. Opravdano je bilo tada ukazivati na srodnost buržoaske politike i fašizma, ali je potpuno besmisleno bilo iza svakog poteza buržoaske države naslućivati fašizam i denuncirati čitavu socijaldemokratiju kao „levi stub fašizma“. Iz poraza nemačkog i italijanskog proletarijata mogu se izvući konsekvence za izgradnju realne antifašističke strategije. Naime, mora se poći od toga da i levica ima elementarnog interesa u odbrani buržoaske demokratije od fašizma i da ona u trenutku fašističke pretnje mora težiti savezu antifašističkih snaga, koje su zainteresovane za održanje buržoaske demokratije. Jer, ovo je fundamentalna pretpostavka legalne egzistencije radničkog pokreta i uslov potencijalnog razvoja u socijalizam. U ovom svetlu treba posmatrati i savremenu politiku italijanskih i španskih komunista.

Inače i danas ima značajnih fašističkih pokreta (Italija, SR Nemačka, Francuska, Austrija, SAD), koji bi u periodima snažnijih kriza mogli pretrasti u masovne fašističke talase. Mada je kapitalizam razvio nove metode savlađivanja krize, bilo bi neosnovano isključiti mogućnost otvorenog fašizma u savremenim uslovima. Mislim da se fašizam ni u Čileu ne ispoljava otvoreno već u simbiozi neokolonijalizma, vojne diktature i relativno slabo izraženog fašističkog potencijala ove zemlje. Ali zato Pinoče ne preza od korišćenja oprobanih fašističkih metoda u održanju vlasti.

Fašizmi na tlu Jugoslavije

Bavite se posebno i izučavanjem srpskog fašizma: šta bi se moglo smatrati karakterističnim za jednu tipologiju fašizma na našem tlu, kako za ljotićevce, tako i za ustaše?

Kada sam 1974. objavio u časopisu „Sociologija“ opširniji tekst o srpskom fašizmu nisam ni slutio da će ga čitati oni o kojima sam pisao. Međutim, emigracija je reagovala. U ljotićevskoj publikaciji „Iskra“, koja izlazi u Minhenu, pojavio se tekst koji je oštro reagovao. Pod naslovom „Nemaju mira

od fašizma" autor je moje stavove nazvao klevetanjem Ljotića, koji navodno nije imao veze sa fašizmom. Ja, naravno, i dalje mislim da je Ljotićev pokret „Zbor“, iako relativno beznačajan, bio fašistički. U skladu sa gore navedenom odredbom pojma i na tlu naše zemlje se moglo identifikovati nekoliko fašističkih pokreta. Ustaški pokret i Ljotićevci primaju u najvećoj meri fašistički oblik. Međutim, ovi pokreti nisu mogli sopstvenim snagama osvojiti vlast. Ustaše su uz pomoć italijanskog okupatora došli na vlast, ali je posebno pitanje zašto ostali kvislinški pokreti na Balkanu ni uz pomoć okupatora nisu došli na vlast? Zašto su se Nemci u Mađarskoj oslanjali na Hortija, a ne na Salašija, u Rumuniji na Antoaneskua, a ne na Kodreanusovu „Gvozdenu gardu“, u Srbiji na Nedića, a ne na Ljotića, kada su im ovi poslednji bili znatno srodniji? To je slično onom obračunu sa Remom 1934. u Nemačkoj. Hitler se plašio disfunkcionalnosti i „radikalizma“ fašističkih pokreta. Pouzdani saveznici su bili profašistički konzervativni krugovi.

Inače ideologija fašizma na Balkanu se razlikovala od evropskih fašizama. Iako je Pavelić bio pod patronažom Italije, a gradio državu po uzoru na SS državu, i on je morao voditi računa o specifičnim nacionalnim osobenostima Hrvatske. Tako Ljotić gradi ideologiju „Zbora“ unutar hrišćanskog, pravoslavnog, svetosavskog pogleda na svet, dok Pavelić to čini u okviru katolicizma. Zatim i za Ljotićevce i za ustaše je sociološki značajno da se u njihovim fašističkim redovima naročito ističe jedan aktivni deo sveštenstva: u Hrvatskoj je to klerikalni red i deo katoličkog svetovnog pokreta, a u Srbiji su to „bogomoljci“ Nikolaja Velimirovića. Dakle, jedna ekskluzivna ideologija tla i narodna kultura imala je za ove pokrete većeg značaja od ideologije imperijalizma ili sindikalnih i korporativnih shvatanja države i društva koje su forsirali daleko razvijeniji evropski fašistički pokreti. Inače bilo je kod Dimitrija Ljotića, Velibora Jonića, Miroslava Spaljковиća, Milosava Vasiljevića, Ante Pavelića i

drugih takođe antisemitizma, rasizma, antimasonizma, iracionalizma itd. O antikomunizmu da i ne govorimo.

Približavanje Crnjanskog fašizmu i otrežnjenje

Fašizmu su, kao što se zna, privremeno ilio trajno podlegali i mnogi intelektualci. Zanimljiv je i protivrečan odnos inteligencije i fašizma. Šta je to što je kod nas, a i u Evropi izazvalo tu neotpornost intelektualaca i njihovo olako vezivanje zas fašističku ideologiju? U nas posebne studije o tome nema. Koliko bi bilo korisno da se i kod nas napravi jedna studija o odnosu naše inteligencije i fašizma i konzervatizma uopšte?

Da bi se odgovorilo na pitanje o uzroku podložnosti intelektualaca fašizmu potrebno je potsetiti se duhovne klime u Evropi posle 1. svetskog rata. O tome je kod nas dobro pisao Andrej Mitrović. Intelektualac Evropljanin je bio sit tradicionalnog akademskog oklevanja. Sve je više isticana potreba odbacivanja tradicionalne neodlučne građanske savesti intelektualca koji sve posmatra ćutke. Bio je to pokušaj bekstva iz kulturne krize, da se po svaku cenu izađe iz svakodnevice. I sada se javlja problem načina angažovanja. Da li naime, intelektualac, ako se zalaže za društvenu promenu, mora žrtvovati svoje Ja pokretu kojem pristupa. U komunističkom pokretu to su poznate diskusije oko odnosa inteligencije i partije. Setimo se Lukačevih dilema, odbrane individualizma Roze Luksemburg, Gramšijevog „kolektivnog intelektualca“. Ni savremeni komunistički pokret, uključujući i jugoslovenski, nije rešio ovu dilemu opredeljenja. On je još uvek razapet između neosporno prihvaćenog prava intelektualca na vlastiti autentični nesputani izraz i dnevno-političkih kompromisa i presija nad njim.

U fašizmu nije bilo dilema. Njegova politička doktrina je jasno univerzalistička. Zajednica je sve, pojedinac ništa. Autentično stvaralaštvo crpe inspiraciju iz mističnog

sjedinjavanja sa duhom svog naroda. To je ta konzervativna romantika koja je fašizmu privlačila intelektualce. Konzervativna romantika je odbrana nacionalne zajednice, zavičaja, krvi i tla. Trebalo je u umetnosti uspostaviti mističnu vezu sa dubinom duše naroda. Tako je u Nemačkoj umetnost izbegavala industrijski svet i umesto toga predstavljala plave žene i žuta žitna polja, a seljak je bio (u svim fašističkim ideologijama) „hladni izvor naroda i kičma odbrambene snage“. Bude se, dakle, mitovi. Naravno da i drugi zagriženi nacionalizmi, a ne samo fašizam svraćaju u romantiku. Setimo se intelektualaca koji su u nas podlegli ovoj pogubnoj euforiji. Preko ove romantike fašizmu se opasno približio i pisac „Seoba“ Miloš Crnjanski. Samo što se on već sa izbijanjem rata otrezno. A danas bi posle čitanja „Seoba“ teško neko i mogao pomisliti da je pisac poeme o Pavelu Isakoviču mogao da bude pristalica fašizma. Zato je u razumevanju odnosa između intelektualaca i fašizma optrebno uvek polaziti od njegove konkretne vizije čoveka.

Zanimljivo bi bilo i sociološki istražiti kolebanja jugoslovenske, a posebno srpske inteligencije između svih evropskih političkih i kulturnih strujanja koja su dobijala specifični ton na Balkanu. To je problem koji je postavio Radomir Konstantinović u „Filozofiji palanke“ i koji on istražuje u poeziji. Uopšte je istorija našeg domaćeg balkanskog, jugoslovenskog i srbijanskog političkog i kulturnog konzervatizma aktuelna i neistražena oblast koju bi trebalo prelistati da bi se bolje uočili njeni aktuelni oblici.

(Književna reč 10. 9. 1978. razgovor vodio Sava Dautović)

Levica i desnica danas

U jeziku nauke i politike pojmovi levo i desno se koriste odveć komotno i neprecizno. Govori se o fašističkoj levici, komunistima- desničarima, desnim socijaldemokratama, levim socijalistima i sl. Neretko upotreba atributa levo i desno otežava razumevanje nekih inače neproblematičnih značenja. Ako je u politici ova okolnost i razumljiva, teže je razumeti njenu raširenost u nauci. O čemu je reč? Najčešći izvor nedoumica ove vrste je što se zaboravlja da su pojmovi levo i desno u politici relativni. Npr. u odnosu na Plehanova, Buharin je nesumnjivo stajao levo, ali je njegova pozicija u odnosu na Trockog bila desna. To svakako ne znači da Buharina treba zvati desničarem, ali bi se terminološke neusklađenosti ove vrste mogle izbeći kada bi se pojmovi levica i desnica diferencirali. Na koji način?

S razlogom se ističe da je jedan politički pokret reakcionarniji što je udaljenija tačka u prošlosti na koju se premešta težište ideologije čije se stanje idealizuje. U tom pogledu je bez sumnje najreakcionarniji fašizam, koji najdublje svraća u prošlost vlastitog naroda te stoga i obeležava krajnji pol desnice. Saglasnost se ovde stvara na krajnje iracionalan i decizionistički način.

Kao narednu srodnu, ali nimalo homogenu grupaciju treba pomenuti buržoaske konzervativce. Pripadnici ovog pravca po pravilu religiji pripisuju presudnu ulogu u društvenoj integraciji, ljudsku prirodu tumače izrazito pesimistički, a krizu kapitalizma doživljavaju kao duboko rasulo organskih prirodnih zajednica sa staleškim odnosima i u obračunu sa unutrašnjim protivnicima, pre svega sa radničkim pokretom, ispoljavaju crte krutog i surovog autoritarnog gospodarenja.

Kriterij za razlikovanje

Kada je reč o antimarksističkoj usmerenosti teško je u potpunosti odvojiti konzervatizam od liberalizma. Ne samo stoga što se pojedini liberalni elementi prihvataju u rekonstrukciji ortodoksnih konzervativnih zamisli ili što se oveštala i prevaziđena konzervativna tumačenja gotovo u celini iznova oživljavaju u pravdanju razvijenog buržoaskog parlamentarizma već i stoga što postoji nekoliko karakterističnih prelaznih usmerenja koja se ne mogu jednoznačno svrstati niti u konzervatizam niti u liberalizam. To su tzv. konzervativni liberali ili liberalni aristokrati koji u opštem okviru odbrane liberalnoburžoaskog poretka ispoljavaju konzervativno-aristokratsko shvatanje društva i čoveka.

Od konzervativnih liberala treba razlikovati dosledne liberale. Jedna od najširih odredbi buržoaskog liberalizma je da je to idejni i politički pokret koji počiva na individualističkom tumačenju čoveka i društva i zalaže se za slobodu i jednakost utemeljene na privatnom vlasništvu i slobodnoj konkurenciji. Iz polaznog individualizma progresivne liberalne struje izvodile su zamisli o društvenoj organizaciji u kojoj se poštuju ljudska prava i dostojanstvo, a prosvetiteljski kosmopolitizam takođe nije nikada u ovoj struki potpuno zaboravljen.

Idući dalje od desnog ka levom polu političkog spektra, posle buržoaskog liberalizma treba pomenuti vrlo protivrečnu i šaroliku ideologiju reformizma koju neki pisci određuju kao poseban oblik liberalnoburžoaske ideologije namenjen pretežno radnicima. Saglasnost sa buržoaskim liberalima donekle zamagljuje osobiti karakter reformizma u kojem se izražavaju radnički zahtevi i težnje, a posebno onda kada je reformizam sticajem okolnosti primio oblik revizionizma pa se služio marksističkom frazom. Od reformista su najuticajniiji socijaldemokrati koji su revnosno branili načela buržoaske demokratije, ubeđeni da je ova najbolje sredstvo za ostvarenje društvenog preobražaja putem postepenih reformi.

Uprkos krupnim idejno-istorijskim i društveno-političkim osobenostima navedenim strujama je zajedničko nastojanje da neposredno ili posredno izgrade idejno opravdanje kapitalizma. U pogledu načina kako da se to učini struje su prilično heterogene, a u zavisnosti od stupnja fašističkih, konzervativnih ili liberalnih primesa kao najčešće antiteze socijalizmu se ističu „narodna staleška zajednica“, „hrišćanska zapadna civilizacija“ ili „slobodarska višepartijska demokratija“.

Na drugoj strani političkog spektra stoje struje koje se nedvosmisleno izjašnjavaju za ukidanje kapitalizma. Izraz levičarski je daleko primereniji u oceni ovih pravaca, premda se i ovde pojam mora dalje diferencirati (od evrokomunizma, trockizma, sovjetskog i kineskog komunizma itd...). Svakako da je savremena politička stvarnost složenija od pomenute sheme. Postoji niz prelaznih oblika i novih osobenih, doduše manje uticajnih struja. Ali bez dobro promišljene idejno-političke klasifikacije nije moguće ni ove oblike istraživati niti dosledno sprovesti ideološko-kritički pristup.

Sada se može postaviti pitanje: koji je kriterij navedene ideološko-kritičke diferencijacije, odnosno odvajanja levice od desnice i njihovog bližeg određenja. Levicu ne odvaja od desnice zalaganje za širenjem demokratije, već insistiranje da je demokratija neodvojiva od društveno-ekonomske jednakosti. U tom pogledu je shvatanje demokratije u levice i desnice u osnovi različito. Odmah, međutim, treba reći da su u dosadašnjoj istoriji socijalizma periodi približavanja ovoj nimalo lako ostvarivoj zamisli demokratije bili kratkotrajne i prolazne faze. Gušenje sloboda je pravdano kao sredstvo za ostvarenje društveno-ekonomske jednakosti, a da često nisu bile ni vidljive posledice ove žrtve. Na žalost praksa socijalizma još nije trajno osvedočila načelo sadržinske demokratije u kojoj se sloboda i jednakost ne isključuju već dopunjuju.

Ta okolnost, međutim, nije bila dublji razlog već dodatni podsticaj oživljavanju i sistematizovanju tipično

buržoasko teze da težnja za preteranom (tj. društveno-ekonomskom) jednakošću vodi neizbežno totalitarizmu. Tvrdi se naime da je krajnja levica istovrsna sa krajnjom desnicom, ističu se srodnosti marksizma i fašizma u pogledu shvatanja čoveka i težnje za ostvarenjem beskonfliktnog društva, traže se zajednički filozofski izvori u idejama Rusoa i Hegela i utvrđuju sličnosti u poricanju liberalizma i parlamentarizma.

Zamisao o neprijatelju

Odavno je, naime, poznato da je vizija društva kome se teži bez sumnje vrlo značajan, ali ne i dovoljan pokazatelj kursa političkog pokreta. U svakoj razvijenoj ideologiji je pored poželjne vizije društva izgrađena i zamisao o neprijatelju, a često se suština ideologije može jasnije odrediti upravo analizom neprijatelja koji je u njoj ugrađen. Dakle, jedan od ključeva za prepoznavanje ne samo savremene desnice već i levice je i zamisao o neprijatelju. Tako se i danas u shvatanjima dubljih idejno-istorijskih izvora totalitarizma (kao jednog od glavnih neprijatelja) mišljenja razilaze. Dosledniji buržoaski, pretežno hrišćanski konzervativci, krive francusko prosvetiteljstvo za rušenje religije, a pošto se negiranjem boga negira sloboda i moral, to ateizam u ovom tumačenju postaje pravi izvor totalitarizma. Ova okolnost ne čudi jer se izraziti konzervatizam uopšte odlikuje kritikom naprednih buržoaskodemokratskih ideja. Čak se može sresti i stav da je racionalistički liberalizam u osnovi totalitarizam.

Reformisti i socijaldemokrati su u ovom pogledu umereniji i zadržavaju se na povezivanju staljinizma sa Lenjinovim idejama tražeći izvor totalitarizma u načelima boljševičke organizacije. Sa pojačanim reformizmom vlastite partije socijaldemokrati su sve lakše nalazili zajednički jezik sa liberalima, ali ova dva procesa skretanja udesno nisu uvek tekla istim tempom. Posebno u nemačkoj socijaldemokratskoj teoriji gde reformistička struja nije kao u ostalim

zapadnoevropskim strujama mogla u potpunosti da ignoriše Marksa.

Naravno da postoje i brojna odstupanja od ove sheme, ali uz sve rizike pojednostavljenja koje nameće primena ove sheme, korisno je prilikom prepoznavanja savremene desnice obratiti pažnju na konkretniju zamisao o neprijatelju kojom operiše pojedina ideologija.

Nije potrebno šire obrazlagati okolnost da je zamisao o neprijatelju u gotovo svim buržoaskim ideologijama teško zamisliti bez komunista. Ne bi trebalo da zbunjuje ni to što je antikomunizam često dobijao vid otpora totalitarizmu. „Reganizam“ i „tačerizam“ se danas obilato služe ovim opravdanjem, a u ideologiji zapadnonemačkih demohrišćana ovaj slogan je uvek bio aktuelan. U SAD, V.Britaniji i SR Nemačkoj, najrazvijenim zemljama zapadnog kapitalizma, danas su na vlasti konzervativci, a teorija o totalitarizmu je idejno jezgro njihove operativne politike. Osim toga, reganizam i tačerizam su potkopali naokejnizizam, afirmisali stare vrednosti konzervativne tradicije i povelili uspešan napad protiv socijaldemokratskih i liberalnih ekonomskih i ideoloških oblika „etatizma“. Nije ovaj zaokret udesno slučajna, niti je to kratkoročna promena u odnosu snaga. Mogućnosti ovog zaokreta su prisutne uvek, a dobrim delom ih olakšava razjedinjenost međunarodnog radničkog pokreta. Bilo bi takođe pogrešno držati da su uzroci postojanosti i širenja antikomunizma isključivo buržoaske prirode. Zato treba skrenuti pažnju na još jednu okolnost koja je ne samo pojačala posleratni antikomunizam, već je i doprinela širenju kruga njegovih pristalica. Reč je o tome da je staljinska praksa umnogome zaslužna što je antikomunizam uveliko prevazišao stupanj kritike i postao pogled na svet. Ranim antikomunističkim stereotipima iz dvadesetih godina o komunizmu kao primitivnom despotizmu, amoralnom ateizmu i ciničkom makijavelizmu potonje staljinsko iskustvo je dobrodošlo gotovo kao neočekivano obistinjenje zluuradih prognoza.

Pomeranje udesno

Ako se uzme u obzir da su naročito posle poraza fašizma i širi reformistički krugovi, pošto im sovjetski sistem više nije bio neophodan kao oslonac u borbi protiv fašizma, počeli neskrivenije da ispoljavaju odranije prisutne rezerve u mogućnost spoja demokratije i socijalizma, pa čak poučeni novim posleratnim staljinskim terorom počeli sumnjati u doslednost Marksovih ideja, bolje će se sagledati dalekosežna uloga staljinizma u širenju antikomunizma. Tako dok se Lenjinove ideje sve otvorenije osporavaju, stav prema Marks-u se pretežno ogleda (naročito u SR Nemačkoj) u prećutnom zanemarivanju. Konačno staljinsko iskustvo i njegovi današnji oblici su trajan podsticaj jačanja reformističkih sklonosti u savremenim evrokomunističkim partijama.

Dakle, za opštu posleratnu situaciju u zapadnom svetu je karakterističan proces pomeranja udesno: liberali sve lakše nalaze jezik sa konzervativcima, reformisti sa liberalima, a komunističke partije se otvoreno ograđuju od navodno prevaziđenih načela oružane revolucije, ili diktature proleterijata. Preduslov razumevanja ovog procesa je jasan i jednoznačan pojmovni aparat. (**Politika 17. 12. 1983.**)

Od romantike do fašizma

Ispod površine savremenih separatističkih ideja krije se logika nacionalizma, bliska buržoasko-konzervativnoj ili čak profašističkoj. Zašto se i pod kojim teoretskim okriljem oživljava romantični kult nacije i zašto je kod nas zapostavljena konzervativna strana domaće istorije?

Ne ističe se bez razloga da je teško do kraja shvatiti prirodu savremene krize, koja dobrim delom izvire iz neusklađenosti i rascepkanosti društveno-ekonomskog i političkog sistema, bez uključivanja njene dublje istorijske dimenzije. U međuratnom periodu separatistička nastojanja u Jugoslaviji su se ispoljavala u čistijem, neprerušenom obliku, a neretko su i dovođena do apsurdna, što se, doduše, i danas čini, ali u zamagljenijim oblicima. Istraživanje kontinuiteta dubljih istorijskih procesa je predmet tzv. socijalne istorije koja u našoj sredini nije još dovoljno izgrađena, a koja bi trebalo da povezuje istoriju i sociologiju. Bez jasnijeg uočavanja interesa užih društvenih grupa ne mogu se oblasniti klasni i nacionalni sukobi. Nije ne prirodno što se danas različiti interesi zaklanjaju istom službenom neprikosnovenom samoupravnim antibirokratskom frazom, jer drugačije ne mogu steći legalnost. Čak ni veštiji tumači i poznavaoци nijansi političkog jezika ne mogu uvek da odgonetnu dubinu i trajnost međurepubličkih razilaženja.

zakasneli nacionalizam

Izgleda da bi razumevanju trajnosti i dubine međunacionalnih sukoba mogla pomoći temeljitije zamišljena sintetička uporedna istorijsko-sociološka istraživanja razvijenih nacionalnih ideologija koje su se u međuratnom periodu sukobljavale u ovom prostoru. Celovitija uporedna međugranska sinteza istorijski razvijenih oblika domaćih separatističkih ideologija (a ne samo njihovog ispoljavanja na planu dogasđajne istorije) pouzdanije bi omogućila sagledavanje procesa prelamanja osnovnih evropskih političkih struja kod nas, njihove balkanizacije i iracionalizacije. Bilo bi jasnije zašto razvijenog liberalizma i konstitucionalizma nije nikada bilo, otkuda snažna boljševizacija domaćeg radničkog pokreta i zašto se domaći buržoaski konzervativci nisu mogli osloboditi epskog konfesionalnog romantizma. Ove okolnosti kao da podjednako

važe za domaće kulturne tradicije čija je ideologizacija bila takođe izrazita.

U Jugoslaviji je zakasneli nacionalizam bio idejna osnova gotovo svih političkih pokreta i to je okolnost koju i savremena politizacija potvrđuje. Premda se ideja jugoslovenstva razvijala kao osa otpora Habzburškom carstvu, koje je pretilo mađarizacijom i germanizacijom, ona nikada nije bila u stanju da suzbije brojne nacionalističke i separatističke struje unutar zemlje. Agresivni nacionalizam se javljao u obliku revizionizma, separatizma ili odbrane status quo. Pošto je zemlja bila u potčinjenom položaju prema razvijenim imperijalističkim silama, spoljni prostor kretanja ovih nacionalizama bio je sužen, tj. nedostajala je mogućnost da se unutrašnji problemi reše spoljnom ekspanzijom. Otuda još žešća aktivnost nacionalizma unutar zemlje uperena protiv nacija na istom prostoru.

To je uticalo da se fašizam ovde javi kao dovršilac procesa nastanka nacija na krajnje reakcionaran način: buržoaziji, buržoaskoj inteligenciji i srednjim slojevima fašizam je obećavao rušenje parazitizma i novu „nacionalnu“ raspodelu privilegija, a širim nižim slojevima je rasističkom propagandom obećavano učešće u nacionalnom društvu i time ukidanje anahronog odnosa sluga i gospodara. Bila su uticajna restaurativna, ne samo antisocijalistička već uopšte izrazita antiprosvetiteljska strujanja kao što su reakcionarni antikapitalizam, patrijarhalno-konzervativna kritika kulture i drugi oblici seljačkih, romantičarskih i religijskih ideologija koje su se odupirale nacionalističkom tehnicizmu Zapada, zagovarajući samodovoljnost.

Ne samo što u „sakatom“ balkanskom parlamentarizmu nije bilo legalne levičarske opozicije, već ni pretežno seljačko društvo bez uticajnih gradskih središta nije pružalo većeg otpora diktaturama pošto nije bilo svesno načina zaštite interesa u parlamentarnom sistemu. Neprosvećeno seljaštvo se lako vezivalo za snažnog vođu, kome je pridavalo božanski karakter oca nacije,

neograničenog gospodara, a ne upravnog službenika čija je nadležnost omeđena. Nacionalistička manipulacija i separatizmi su dovedeni do krajnjeg apsurdna u ideologijama domaćih fašizama.

mehanizam održavanja iracionalnog

Socijalna istorija trebalo bi ne samo da ukaže na osoben karakter međurane balkanske politizacije, već da pokaže trajnije podsticaje i mehanizme održavanja haotične antibirokratske situacije koja je tradicionalno davala prednost – vođama. Dublji iracionalni podsticaji ove klime postojali su u logici nacionalizma koja je neobično slična u međuratnom i poratnom periodu, što svedoči o trajnosti dubljih istorijskih procesa koje temeljniji društveno-ekonomski zaokreti nisu mogli prekinuti. Mehanizmi održavanja iracionalnog nacionalizma se ne mogu do kraja objasniti angažovanom marksističkom naukom već su socijalnoj istoriji neophodna šira međugranska istraživanja u kojima je marksističko čistunstvo neretko bespomoćno.

Za odgonetanje mehanizama održavanja savremenih nacionalističkih osmišljavanja lokalnih interesa izgleda, nažalost, da još nisu neaktuelne sudbine krajnje uskogrudih zatvaranja u nacionalne okvire na ovom prostoru. Cepanje Jugoslavije za vreme rata na nekoliko nezavisnih državnih tvorevina, sprovedeno doduše u okviru službenog plana Osovine, ali zdušno poduprto razmahanim domaćim fašiziranim nacionalizmima, višestruko je poučno. U historiografskim studijama je ovaj period domaće istorije prilično temeljito istražen na događajnom planu ali još nedostaje celovita sociološko-istorijska sinteza o ideologijama domaćih fašizama, pre svega hrvatskog i srpskog. Kao da se još nije u dovoljnoj meri izvukla istorijska pouka iz, za socijalnu istoriju idealnih, situacija za sagledavanje do kog stupnja mogu voditi nacionalističke isključivosti. Ne samo u savremenoj političkoj publicistici – gde sve izgleda dozvoljeno

– već i u nauci prevladava ideologizirana teza o isključivo slobodarskoj i progresivnoj usmerenosti nacionalnih težnji naših naroda, čime se umanjuje značaj istraživanja konzervativne strane domaće istorije. U tom pogledu nedostaju celovite sinteze i o karakteru liberalnih i konzervativnih domaćih ideologija i njihovim zamislima organizacije države i društva.

nacionalna apologija

Bez celovitih kritičkih sinteza o ideologijama iz nacionalne prošlosti ne može se dovoljno pouzdano oceniti rizik romantizovanja nacionalne istorije i kulture. Čak ni u kriznim periodima ove okolnosti nisu mnogo jasnije, a u periodima otvorenih sukoba, nacionalnih progona i genocida otrežnjavanje, po pravilu, stiže u obliku polovičnog svaljivanja krivice na uži krug političkog rukovodstva.

Romantičarski oživljavani kult nacije, teorijski osmišljavan u naučnim središtima domaćih akademija nauka, nije jedina, pa čak ni presudna činjenica domaće istorije. Ne manje bitna okolnost je opšta stihijnost u istraživanjima društvenih nauka, prepuštenost nauke tržištu i veća probitačnost teorijskog osmišljavanja kulta vlastite nacije od kritike njenih reakcionarnih stranputica. Sve dok postoji haotična i konfliktna međunacionalna situacija, istraživački prioriteti biće okrenuti ka romantizovanju i apologiji nacionalne veličine, a na kritičare nacionalističkih apsurdna će se u najboljem slučaju gledati kao na zanesene unitariste. Ne treba mnogo da čudi što apologetski naučni krugovi nisu mnogo zainteresovani za istraživanje nacionalnog konzervatizma. Ovaj deo naučnih krugova je pretežno zaokupljen stvaranjem društveno-integrativnih sadržaja u kojima je aktuelnija zamisao trenutnog, a ne minulog neprijatelja. U krugove stvaraoča domaće društveno-integrativne misli danas sve više prodiru romantičarske

nacionalističke struje koje se štite marksističkom i samoupravnim frazom. Ova fraza samo sprečava uvid u eroziju federativnog jedinstva, a stabilnost sistema se pomera ka težištu spoljnopolitičkih nagodbi velikih sila.

legalizacija konzervativnog

Izgleda da zbog svega navedenog ne treba posebno skretati pažnju na aktuelnost istraživanja konzervativne strane nacionalnih istorija. Ispod površine savremenih („samoupravnih“) separatizama krije se logika nacionalizma prilično bliska minuloj buržoasko-konzervativnoj ili profašističkoj. Po sebi se razume da od širih naučnih sinteza i tipologija domaćih političkih ideologija ne treba preterano očekivati u pogledu otrežnjavanja neracionalnih separatizama, jer njihova aktivnost u postojećem sistemu nije nelegalna.

Predočene naučne sinteze bi, pak, mogle da skrenu pažnju na sistemske osobenosti koje olakšavaju ispoljavanje neracionalnih posebnosti i isključivosti. U tom pogledu je metodski i teorijski razvijena socijalna istorija u zemljama sa neslavnom konzervativnom prošlošću već pokazala svoju praktičnu vrednost i dobila odgovarajuće mesto u nauci i u obrazovanju. (**NIN 14. 7. 1985**).

Dve birokratije

Unutrašnja dinamika partijske birokratije je izrazitija nego kod državne: veća je mogućnost brzog uspona i naglog sticanja karijere, lakše se sklapaju koalicije i neformalni savezi, nezavisni podsistemi imaju veći uticaj na proces odlučivanja nego pravila i utvrđene nadležnosti

Ako je predvidljivost osnova proračunljivosti i racionalnosti svake složene društvene delatnosti, može li

antiteza između atributa iz naslova pomoći da se jasnije odvoji državna od partijske birokratije? Trebalo bi pokazati, da se ovo razlikovanje ne vrši samo zarad puke teorije, već da je preispitivanje nekih strukturnih načela domaće kadrovske uprave uslov uklanjanja širih sistemskih neracionalnosti.

Vlast partijske birokratije u socijalizmu se naziva i kadrovskom upravom, a sam naziv govori o nekim osobenostima ove grupe. Pod kadrom (vojni izraz) se obično podrazumevaju vodeći članovi, ili vodeće grupa partije. Više se govori o dužnosti nego o pravima kadra. Ističe se odanost partiji, ideološkom obrazovanju kadra i nužnog jedinstva i poštovanja partijske linije. Kadrovska birokratija bi bila obuhvatni sistem upravljanja društvom posredstvom udruženja koje vodi kadar. Kadrovska uprava ne obuhvata „stručnu upravu politički neutralnih“ specijalista i goli upravni aparat, već je čine partijski funkcioneri. Dakle, nije podvojenost, već spoj politike i upravljanja, osobenost ove uprave. To je kadrovski rezervoar političkih vođa, a ne vlast činovništva nad politikom.

U modelu poznatog sociologa Maksa Vebera političko vođstvo je odvojeno od neutralne uprave, a birokratija obuhvata mrežu upravnih službi na svim nivoima i u svim društvenim organizacijama. U realnom socijalizmu, pak, postoji relativno trajan spoj političkog vođstva i sa partijom srasle uprave (istaknuti položaj u državnoj upravi se ne može zamisliti bez članstva u partiji). Dalje, po Veberu je birokratija politički nesamostalni instrument vlastodržaca, dok je u kadrovskoj upravi situacija drugačija, jer je tu birokratija vladajući subjekt sa vrlo visokim stupnjem nezavisnosti. U pogledu raspodele i ograničavanja nadležnosti nema bitnijih razlika iako je kod političke birokratije češće preklapanje funkcija i pometnja nadležnosti. Hijerarhijsko rangiranje je takođe podjednako izrazito, s tim što je kod političke birokratije važno neformalno grupisanje, a pored vertikalne

postoje i različiti oblici horizontalne diferencijacije (profesionalna, nacionalna i sl.).

„birokratski organizovana anarhija“

Kadrovska uprava nije homogena grupa već se unutar nje može uočiti hijerarhija prema stupnju učesća u raspodeli društvene moći. Zapadnonemački sociolog Gerd Majer je analizirajući političku strukturu sovjetskog društva došao do zaključka da se ova može na sledeći način diferencirati: 1.Vodeće političko jezgro, 2.Politička elita (strateška i izvršna), 3.Politička subelita. Prvu grupu čine članovi najviših tela države i partije i to je integrisani vrh najvažnijih hijerarhija moći. U nas bi to bili članovi predsedništava saveznih državnih i partijskih organa, a pitanje je koliko je ova grupa najmoćnija, s obzirom da je manje homogena i zatvorena, nego u Sovjetskom Savezu. Zato bi bilo opravdano u ovu grupu ubrajati republički partijski i državni vrh, koji je daleko jedinstveniji i koji donosi osnovne dugoročne odluke koje se na saveznom nivou modifikuju i usaglašavaju. Strateška i izvršna politička elita se razlikuju po snazi, dometu i trajnosti vlastitog učesća u donošenju odluka od osnovnog značaja. Tu bi spadali članovi CK SKJ i članovi najviših republičkih partijskih tela (premda ovaj položaj usled „erozije ideologije“ nije uvek pokazatelj političke moći), zatim direktori stotinak najvećih privrednih organizacija, vrh vojske i diplomatske službe, policije, sudstva, sindikata, omladinskih organizacija, rektori univerziteta i upravnici značajnijih naučnih instituta i velikih novinskih organizacija.

Po sebi se razume da ovako ustrojena kadrovska uprava ne može funkcionisati bez racionalne državne birokratije. Državna birokratija je obložena partijskom, često je ova potonja prožima, nikada u potpunosti ne ukidajući njenu racionalnost. Osim toga, sama partija je kao masovna organizacija upućena na osnovna načela birokratske

organizacije: popis članstva, hijerarhija mesnih, oblasnih i centralnih nadležstava, disciplina itd. Unutrašnja dinamika partijske birokratije je izrazitija nego u državne. Veća je mogućnost brzog uspona i naglog sticanja karijere, sklapanja željenih i neželjenih koalicija i neformalnih saveza, a što je možda najvažnije, težnje i interesi manje ili više nezavisnih podсистema koji odstupaju od proklamovanih ciljeva organizacije, često imaju veći uticaj na proces odlučivanja u ovom krugu od pravila i utvrđenih nadležnosti. Antibirokratski prostor se nikada ne sužava. U nas se ova okolnost iskazuje u stvaranju novog manevarskog prostora unutar kog se sklapaju manje ili više tajne koalicije nacionalnih vrhova partijske birokratije što naročito potkopava trajniju predvidljivost odluka partijskog centra. Stvara se neka vrsta stanja „birokratski organizovane anarhije“ sa integracijom koja više nije u krajnjoj liniji institucionalizovana u obliku snažnog saveznog centra, niti personalizovana u harizmatikom pojedincu, već počiva na manje stabilnom spoju spoljnopolitičkih nagodbi velikih sila i nedovoljne državotvorne snage pojedinih separatizama.

viši ciljevi ili pravna sigurnost

Da li je u realnom socijalizmu državna birokratija u potpuno pasivnom položaju i nesposobna za svaku vrstu otpora kadrovskoj upravi? Izgleda da ovaj odnos zavisi od trenutne stabilnosti poretka i načina održavanja željene integracije. Naime, integracija svakog političkog sistema se temelji na kombinaciji gole sile i spontane saglasnosti. Srazmera između ova dva načina svedoči ne samo o karakteru sistema već i o umešnosti vladajuće klase u njemu da održava saglasnost. Kao i svaka druga, i kadrovska uprava u socijalističkim zemljama se trudi da integraciju ostvari ponajpre sredstvima idejne saglasnosti, ali takođe ne preza da organizovanu silu koristi, ne samo kao *ultima ratio*, već i kao preventivu. U stabilnijim periodima raste uloga i

značaj državne birokratije iza čijeg zakona stoji organizovana sila kao *ultima ratio*. U kriznim periodima, kada se pojačana indoktrinacija kombinuje sa preventivnom, ili otvorenom upotrebom sile, kadrovska uprava postaje aktivnija, a položaj državne birokratije vazalniji. U međusobnom trvenju partijski birokrata brani nadmoć viših ciljeva (etičkih, klasnih, i sl.) nad pravnom sigurnošću oprobanim obrascem „zapisano je, ali ja vam kažem“. Ipak u socijalizmu, po pravilu, ne dolazi do šireg sukoba partijske i državne birokratije, izuzev perioda neposredno posle izvedene revolucije kada se partijske strukture nastoje naglo ubaciti u mašinu birokratske države. Pošto je, pak, socijalistička revolucija izvedena mahom u nerazvijenim zemljama, gde je i ranije uloga birokratskog aparata bila nesamostalna, ovi sukobi nisu bili naročito rizični. U potpunom razvoju, s obzirom na partijalizaciju državnog vrha i srastanje vrhova dveju hijerarhija, sukobi se svode na beznačajna trvenja i netrpeljivosti nižih organa, i ne samo što nemaju značaj strukturne već ni latentne protivrečnosti. Po pravilu su, u procesu usklađivanja različitih interesa, značajniji sukobi struja unutar kadrovske uprave ili vojske, a rivalstvo državne i partijske birokratije u socijalizmu nema šansi da bude korektiv zaštite same zakonitosti. Sukobi, pak, između različitih struja partijske birokratije ne potiču iz različitog shvatanja osnovnih ideoloških vrednosti, već je reč o borbi za patronat nad službama, pa zapostavljanje prilikom raspodele službi partijski radnici teže podnose nego osporavanje čistote ličnog opredeljenja.

U prikazivanju razlika između partijske i državne birokratije nije se zaboravilo da i u najracionalnijoj politici nije nikada moguće do kraja suzbiti iracionalni manevarski prostor i politiku svesti na racionalnu vladavinu zakona. Takođe je nerealno očekivati da se i racionalna politika oslobodi neodređene opšte fraze, naročito one (kod nas antibirokratske) koja služi za označavanje javnog neprijatelja jer ovde neodređenost i višesmislenost ostavlja prostor novim mogućim kompromisima. Daleko je tužnija okolnost što

domaća apologetska nauka o politici, koja se uglavnom razvija na pravnim i fakultetima političkih nauka, nije kadra da se otrgne od uticaja dnevnopolitičke fraze i apologetskih istraživačkih prioriteta, pa joj je sazajna uloga u demistifikovanju nepotrebnih ideoloških zamagljivanja gotovo iščezla. A kada nauka primi gotovo isključivo zadatak ideologije, onda je teško razbiti privid o učenoj politici koju vode partijski birokrati sa visokim naučnim zvanjem, stečenim na pomenutim, uglednim fakultetima.

(NIN 25. 8. 1985.)

Nauka nije neuka

Nerealno je u konfliktnoj zajednici zahtevati veća prava i ovlašćenja naučnika od političara, ali i mazohistički pravdati položaj nauke kao posledicu opšte društvene oskudice

Jugoslovensku nauku je, s obzirom na stanje naučnog podmlatka, dobro zahvatio proces starenja. U marksističkom centru CK Srbije nedavno je održana rasprava o ovome. Osnova razgovora je bila studija dr Milosava Janićijevića „Mladi naučnoistraživački kadrovi u Jugoslaviji“. Tu je bez moralizatorske fraze i dramatizacije skrenuta pažnja na ozbiljnost situacije u nauci koju je zahvatio prosek starenja naučnih kadrova. Neka upozorenja ipak nisu lišena dramatike, kao podatak da u nekim naukama udeo doktora nauka do 35 godina ne iznosi poslednjih godina više od 20 do 25 odsto, što je gotovo dvostruko manje nego u nekim drugim zemljama, približno istog nivoa razvijenosti. ili da je na nekim fakultetima prosečna starost asistenata 38,5 godina, što je za 15 godina više nego u SAD. U pomenutom prilogu nema

govora o uzrocima ovog stanja koji su makrostrukturalne prirode, tj. o širem stavu društva i vladajućih političkih struktura prema nauci. na ovome mestu nešto o tome.

Na kašnjenje u naučnom stvaranju na posredan ili neposredan način utiče socijalni momenat, koga naučni radnik ne mora biti svesan. Ali, ono što je neposredno vidljivo, jeste u osnovi nestimulativni odnos našeg društva prema nauci. Nije reč o tome da naučni radnici u materijalnom pogledu nemaju povlastice kao pripadnici vladajuće kadrovske političke uprave, već ovim prvima nisu obezbeđeni ni egzistencijalni uslovi na prosečnom nivou (lični dohodak i stanarsko pravo). Asistenti koji nemaštinu nisu prebrodili pre početka bavljenja naukom, dobar deo vremena troše na rešavanje ovih problema, što je značajan uzrok kašnjenja u nauci. To se ne uzima dovoljno u obzir. Ne treba se pozivati na rezultate empirijskog istraživanja ovoga stanja, već je dovoljno pogledati stambene liste naših glavnih univerziteta i plate asistenata i docenata. Paradoksalno je da su na provincijskim univerzitetim, a koji daju manje nauci, ove okolnosti bolje rešene, a u stihiji domaćeg tržišta apsurdno je i pomišljati na stvaranje akademskih gradova sa pretežno naučnim življem kao u V.Britaniji, SSSR-u ili u Japanu. Uopšte, decentralizacija nauke je u nas donela niz neracionalnosti, od dupliranja kapaciteta do trivijalizacije doktorata. Sprovedena je po političkom nalogu bez mnogo opreza.

NIŽI, VIŠI, „SUŽENI“

Kasno uključivanje mladih u samostalna istraživanja, čiji je uslov po pravilu stečeni doktorat, izazvano je i teškoćama u stvaranju egzistencijalnih uslova za sebe i porodicu, a sve to u godinama najkreativnijim za nauku. Dobro su poznati podaci o socijalnom poreklu kadra Beogradskog univerziteta koji se regrutuje iz gornjih slojeva. Upozorenja da je time bitno sužen izbor talentovanih i da se

stvara neka vrsta kaste, takođe nisu nepoznata. Manji broj naučnih radnika koji potiče iz nižih slojeva, ostaje na univerzitetu gotovo isključivo zbog zanosu koji ga vezuju za nauku, prihvatajući rizik da se naukom bavi u nezbrinutim uslovima. Često se pokazuje da se u tom zanosu potcenjuje okolnost da materijalna nezbrinutost vremenom postaje smetnja za dovoljno profesionalno bavljenje naukom i izaziva različite vrste isključivosti. Otuda kod ovih grupa „dugi nerazumljivi zastoji“, nemogućnost dovršenja doktorata, dugo zadržavanje u asistentskom statusu i sl. Što se u početnom naučnom zanosu potcenjuje značaj materijalnih činilaca (tzv. mladalački idealizam), ne bi trebalo mnogo da čudi, ali je tužna nauka koja počiva samo na zanosu naučnika, a ne i na široj institucionalizovanoj predvidljivoj društvenoj pomoći. U istoj meri je krhka politika koja ovo stanje ne smatra patološkim.

Društvena osnova za bavljenje naukom krajnje je nestimulativna. Oslanja se gotovo isključivo na žar naučnika, sticanje naučnog znanja prati neznatno viša plata. Može li se u domaćim tržišnim uslovima ipak razmišljati o planskom stimulanju nauke, uvođenjem npr. kadrovskih stanova za doktore nauka u naučnoistraživačkim ustanovama. Nije jasno zašto bi u tom pogledu političari u organima države i partije na svim nivoima imali prednost. Oni su zamenljivi, talentovani naučnici ne. Osnovano je pretpostaviti da bi ovaj stimulans ubrzao proces doktoriranja, ponešto uklonio apatiju mladih naučnih radnika, a raznovrsne posledice starenja kadrovskog potencijala jugoslovenske nauke ublažio.

Da li je moguće u isto vreme sprečiti odliv talenata, podmladiti strukturu nauke, pooštriti naučne kriterije i stimulisati rad u nauci? U budžetskoj raspodeli predložene mere verovatno bi u prvo vreme izazvale pomeranja na račun drugih struktura, ali je pitanje nije li šteta od sve izrazitijeg starenja naučnog kadra veća. Podaci o starosti doktora nauka kao samostalnih istraživača ubedljivo skreću pažnju na širu društvenu neracionalnost.

USAMLJENI APELI

Jedva da je potrebno raspravljati o posledicama činjenice, kada se nestimulisani doktorat, kao uslov za samostalno bavljenje naukom, u proseku stiže u poznom dobu četrdesetpetogodišnjaka, koje se ne bez razloga naziva konzervativnim. Dokazano je da se posle doktoriranja ovi pojedinci sporije naučno razvijaju od ostalih. Ovim se ne želi sporiti iskustvo kao važan preduslov razumnog stava i usmeravanja mladih, ali od sedamdesetogodišnjeg dobro opskrbljenog akademika očekivati inovaciju i mogućnost da je vremenom razvije, u nas je institucionalizovana iluzija na kojoj počiva krhkost službene naučne politike. Usamljeni apeli na vladajuću kadrovsku upravu da razmisli o stimulanju mladog naučnog kadra, prilično su jalov posao. Zalaganje da se problem reši ili ublaži trebalo bi institucionalizovati, odnosno stvoriti telo sa ovlašćenjima i sredstvima koje bi bilo odgovorno za preuzeti posao. Verovatno bi u sistemu razmahanog pluralizma samoupravnih interesa ova ideja nailazila na brojne otpore jer je saglasnost o potrebi ulaganja u nauku kod nas prilično verbalna. Partijski funkcioneri kao najodgovorniji, između ostalog, i za ovo stanje ne bi trebalo da se zaklanjaju iza verbalnog pronaučnog stava kao najubedljivije osnove legitimnosti svog povlašćenog položaja, već da nezbrinuti položaj nauke rešavaju trajnim sistemskim merama, a ne povremenim podizanjem ličnih dohodaka.

NESAMOSTALNOST

Jedan od prigovora koji bi se mogao uputiti zalaganjima za ove vrste je da sticanje doktorata u nas ne svedoči uvek o dovoljnoj osposobljenosti za samostalnu naučnu delatnost, niti pak o doprinosu nauci. Masovno sticanje doktorata na trivijalnim temama opravdava ovu bojazan. Ako ovu pojavu treba donekle razumeti, npr. kao

nastojanje partije da što širem delu društveno-integrativne misli pribavi naučni ugled i time učvrsti idejno opravdanje poretka, u proceni sazajnog doprinosa ovih radova treba se čuvati formalizma. Trebalo bi insistirati na doslednijem i strožem postupku doktoriranja. Disertacije bi trebalo pre odbrane više izlagati javnoj kritici u srodnim istraživačkim ustanovama. Ili bi uslov javne odbrane trebalo da bude objavljivanje većeg dela doktorskog rada u stručnom časopisu, čime bi sadržaj bio izložen stručnoj kritici. U nekim zemljama čak nije dozvoljena odbrana doktorata u mestu istraživanja ili ustanovi gde su kandidat ili mentor zaposleni. U nas se ekspanzijom doktorata u političkim, pravnim i ekonomskim naukama podstiče stvaranje plitkih i naivnih ideologizacija, što više govori o kratkovidosti usmeravanja istraživačkih prioriteta od strane tekuće politike, nego o odgovornosti samih doktora i savesti naučno-nastavnih veća koja ih ustoličavaju. Zato bi valjalo izraditi diferenciranu skalu naučnog doprinosa koje bi utvrđivale nezavisne komisije (bez kolega iz ustanove), sastavljene od najpoznatijih stručnjaka na osnovu proverljivih kriterija. Ova tela bi trebalo da budu korektiv političke lojalnosti i kolegijalnosti u ime koje se često naučna zvanja neštedimice dele, a njih bi trebalo ovlastiti da odlučuju i o kadrovskim povlasticama nezbrinutih naučnika. Dakle, reč je o pouzdanijem odvajanju stvarnog naučnog doprinosa od trivijalnog i ideologizovanog znanja, kao preduslovu selektivne i predvidljive kadrovske politike u nauci.

Ako stabilnost sistema počiva na veštini kadrovske partijske uprave, njegova efikasnost i razvoj se ne mogu zamisliti bez racionalnog znanja čiji je stvaralac naučni kadar. Bilo bi nerealistično u konfliktnoj zajednici zahtevati veća prava i ovlašćenja naučnika od političara, ali i mazohistički oportuno pravdati nezbrinuti položaj nauke kao posledicu opšte društvene oskudice. (**NIN 12. 1. 1986**)

Mimo ideoloških nišana

Javna „upotreba neprijatelja“ često je samopotvrđujući činilac jedne političke organizacije. Međutim, za progresivno političko vođstvo pogubnije je prisustvo glupog, nego li odsustvo „pametnog neprijatelja“. To je primetio još i Džon Lok jer inače ne bi pisao molitvu „Bogu za pametne neprijatelje“. Jednostavnije rečeno, neprijatelj može biti kontrolna lampica vlasti, ono što u samoj organizaciji onemeogučava žabokrečinu i učmalost. Dogmatizam prema najšire shvaćenim protivnicima u političkom mišljenju - precizira vlastitu početnu misao „Borbin“ peti sagovornik dr Todor Kuljić, profesor beogradskog Filozofskog fakulteta - izvire iz apsolutizovanja jedne istorijske situacije i toj situaciji primerenih „neprijatelja“. U našim sadašnjim okolnostima, kada uglavnom ne postoji mogućnost da se ugroze temelji poretka treba smatrati dogmom sve što sprečava dijalog vlasti sa svima koji žele da misle ma kakav demokratski socijalizam, kao sa sagovornicima i raznomišljenicima čija je sloboda preduslov naše slobode, a ne – što je uobičajeno – preko ideoloških nišana.

Potreba za javnim neprijateljem nije nikakva specifičnost socijalističke ideologije. Javni neprijatelj je neophodan svakoj partiji zbog učvršćenja unutrašnjeg jedinstva - naglašava Kuljić. Po pravilu, što je vizija neprijatelja monolitnija - to je pokret autoritarniji i obratno. Od sukoba sa Informbiroom 1948. u ideologiji SKJ središnji javni neprijatelj je birokratija.

Birokratija ipak nije homogena grupa?

U jugoslovenskoj misli se nedovoljno razlikuje partijska od državne birokratije, a inspirator našeg dogmatizma je ona prva. Ova razlika samo donekle odgovara podeli na birokratsku i kadrovsku upravu. Temelj birokratske uprave (u

pozitivnom i neutralnom određenju tog pojma) je činovnički aparat koji se rukovodi predvidljivim zakonom, postojanom normom, dok je kadrovska uprava spoj partijske i državne birokratije u kome su predstavnici partije nadmoćnija strana. U kadrovskoj upravi prioritet ima gipka partijska norma nad državnim zakonom. Još je Žan Boden uočio razliku između komesara i službenika koja i danas može biti korisna u odvajanju birokratske od kadovske uprave. Komesar ima široka i neomeđena ovlašćenja i osnova njegovog delovanja nije zakon nego naredba. U kadrovskoj upravi se komesarski element ogleda u prioritetu partijskog naloga nad pozitivnim zakonom. Upravo ovaj prioritet „partijskog prava“ je glavni izvor nepredvidljivosti i neracionalnosti kadrovske uprave i dogmatizma kojim se „poštapa“ i zaklanja.

Koje su to iracionalnosti i koliko one izvire upravo iz dogmatizma?

Negativni odbir rukovodećeg kadra na osnovu političke podobnosti, a ne stručnosti, jedan je od činilaca dogmatskog odnosa. Jer, pošto je stručnost zapostavljena - u domaći politički vrh se probijaju prosečni, lakše prilagodljivi i manje sposobni pojedinci. Prioritet partijskog prava sputava funkcionisanje tržišta koje iziskuje predvidljivi i čvrst zakon koje ne trpi zakon dogme. Promenljive partijske norme rađaju promašene investicije, političke fabrike i sl.

Prilika za obuzdavanje vlastitog dogmatizma i iracionalnosti kadrovske uprave bilo je uvođenje samoupravljanja i neki potonji pokušaji privrednih reformi. Zašto smo posustali na tom putu, da li zbog otpornosti samog dogmatizma?

Bila je to politika kratkog daha. Šesti kongres KPJ sa izraženim antibirokratskim tonom, koji je bio pojačan otporom hegemonom staljinizmu, u ovom pogledu je nagoveštavao

proboj. Bila je to snažna demokratska antietatistička i antidogmatska struja koja je izražavala specifičnost formiranja sopstvene svesti o putu u socijalizam. U pogledu probvoja proliberalnih ideja, 1953. godina je bila izgleda prelomni trenutak i granica do koje su antibirokrstke ideje mogle ući u dokumente SKJ i možda ova godina pokazuje maksimum prpusne moći partije. Već iduće 1954. suzbijena je maglovita proliberalna Đilasova kritika birokratizma. Ubrzo nakon toga dolazi do delimične destaljinizacije u SSSR-u, do posete Hruščova našoj zemlji i prilično izmenjene situacije koja više nije iziskivala kao indirektno ideološko opravdanje tako snažan antibirokratizam i antidogmatizam kao ranih pedesetih godina.

Komesarsko načelo upravljanja dalo je određene rezultate. Zašto još uvek prevladava iako pokazuje štetne posledice?

Komesarsko i birokratsko načelo upravljanja i usmeravanja društvenog razvoja primereni su različitim istorijskim situacijama. Revolucija se ne može izvesti poštovanjem zakona. U pripremi i izvođenju revolucije, pa i njenom učvršćenju, teško je sporiti istorijsku funkcionalnost komesarskog načela. Međutim, u uslovima razvijenog socijalizma, kada u principu nema javnog neprijatelja koji bi ugrozio temelje poretka, ovo načelo postaje smetnja i kočnica razvoju – neproduktivna dogma.

Izraz dogmatizma je i to što je još uvek prisutno nastojanje da se prava zamene dužnostima (prema partijskom vrhu), a politika izjednači sa moralom. Kadrovska uprava se proglašava za karakternu, a tradicionalna birokratska bezličnost osporava kao nepoželjna i prevaziđena. Partijska birokratija nema bezličnih klijenata prema kojima je u osnovi ravnodušna, već samo javnog javnog prijatelja ili neprijatelja kog treba ukloniti i onemogućiti. Upravljanje kao ideološki neutralna delatnost pravne prirode u nas je još uvek stopljeno sa politikom koja se rukovodi karakternim

ideološkim vrednostima. Čvrstina ovog spoja doduše slabi sa „hlađenjem revolucije“ i usložnjavanjem i birokratizacijom sistema, ali u savremenom socijalizmu, uključujući i naš još nije dostigla stupanj gipkosti kao kod sistema sa podeljenom vlašću gde je, doduše, antibirokratizam prisutan u drugim oblicima, ali nije strukturne prirode, tj. ne izvire iz nastojanja vladajuće klase da ideologizuje upravu i smanji njenu predvidljivost.

Da li se opasnost od birokratije u nas precenjuje ili potcenjuje, u čijim rukama je naše „vojevanje“ protiv birokratizma?

U Jugoslaviji je već od sredine 1949. godine trebalo u okviru kritike staljinizma razraditi bitno novo gledanje na „javnog neprijatelja“. U nesigurnoj situaciji, koju je izazvao sukob sa SSSR-om, ocenjeno je da upozoravanja na opasnost od birokratije, koja je nikada do kraja određeni javni neprijatelj, mogu da budu prikladnija od dotadašnjeg središnjeg neprijatelja – buržoazije. Od tada je kritika birokratije prerasla u osnovu ideoloških i naučnih razrada socijalističkog samoupravnog sistema i prevazišla ulogu puke oznake javnog neprijatelja. U savremenoj jugoslovenskoj ideološkoj i naučnoj misli naširoko se operiše, na žalost, sa maglovitom antibirokratskom frazeologijom. To je, međutim, jedino siguran pokazatelj demokratskog opredeljenja. Jer, ne vidi se koliko se u ovom antibirokratizmu istovremeno krije i antinormativizam, osporavanje pravne države i proračunljivog ponašanja. Složeni sistemi, pogotovo oni koji su (kao naš danas) zahvaćeni krizom ne mogu funkcionisati bez postojanog zakona o čijem se sprovođenju ne bi starala kadrovska uprava. Ostvarenje neposredno demokratskih načela nemoguće je bez stabilnog državnopravnog okvira koji je, uzgred rečeno, ovom prostoru uvek u istoriji nedostajao.

Kadrovska uprava u određenom smislu izvire iz prakse svake političke partije na vlasti. Znači li to da se ne može do kraja eliminisati?

Svakako. Američki predsednik kada dolazi na vlast čisti upravu od politički nepodobnih, a u SAD i SR Nemačkoj su komunisti i levičari stalno na udaru. Dakle, uprava svake partije ima kadrovske elemente. Ali je iracionalnost kadra daleko izrazitija u sistemima sa nepodeljenom vlašću. Sa jačanjem međunacionalnih sukoba u našoj zemlji je stvoren novi policentrični oblik kadrovske uprave (utoliko je došlo i do izvesne decentralizacije našeg dogmatizma). Kadar se regrutuje iz više centara, a politički podoban kadar jedne sredine često nije to u drugoj. Kadrovska uprava je, dakle, samo umnožena, a haos pojačan.

Zadatak ideologije je da integriše društvo i u tom smislu ujednači javne neprijatelje. Međutim, kako objasniti da ono što je neprihvatljivo za jednu republiku bude tolerisano u drugoj?

U nas je na delu policentrična kadrovska uprava u kojoj svaki od centara ima realnu ekonomsku, političku i ideološku moć koja uključuje i pravo na lokalnu dogmu i pravo na proglašavanje neprijatelja. Pošto su interesi republičkih partija i njihovih rukovodstava neujednačeni, prirodno je što se u potpunosti ne podudara ni njihovo posezanje za javnim neprijateljem. Ovo nepodudaranje ne može uvek prikriti maglovita, ali ipak ujednačena, antibirokratska fraza, pa veštiji analitičari tek u različitom akcentovanju antibirokratizma mogu da uoče smer kritike.

Ciljevi koji se postižu mobilizacijom protiv neprijatelja mogu se katkad ostvariti i rehabilitacijom ukoliko se pokaže da je neko bio u pravu, a ipak politički diskvalifikovan.

Da, ali je rehabilitacija često rizična. Možda je poučan slučaj Trockog. Njegova rehabilitacija u SSSR-u potkopala bi idejnu i kadrovsku monolitnost sovjetskog sistema, zatim sovjetski položaj u međunarodnom radničkom pokretu i indirektno pravdala frakcionaštvo u njemu. Slično je sa rehabilitacijom nekih naših političara čija je nepravedna osuda očevidna. Javna rehabilitacija znači dovođenje u sumnju određene faze i dogmi partijske politike koja se u osnovi smatra jedino ispravnom ili javnih osuda koje su već pretvorene u dogmu. Priznanje da je u jednom periodu politika bila pogrešna rađa sumnju u kontinuitet politike koju vodi nepromenjena kadrovska garnitura, pa bi bilo paradoksalno da nekoga rehabilituju oni isti koji su ga osudili.

Ali, zar rehabilitacija ne bi bila i šansa za novu mobilizaciju?

Uglavnom nije, iako bi trebalo da bude. U logici kadrovske vladajuće uprave, za rehabilitaciju se vezuje bojazan od dezorganizacije. Možda budućoj kadrovskoj garnituri i u našim prilikama rehabilitacija može koristiti da utemelji eventualnu kritiku politike prethodnika. Istorija će i to pokazati. Uprkos haotičnim prilikama, savremenoj domaćoj anarhiji nadležnosti, sukobima i krizi, sadašnja situacija u našem društvu je prilika za pojavu promišljenog političara izrazitijeg formata koji bi nadmašio uglavnom prosečni postojeći kadar. Takođe, naša aktuelna kriza bi mogla iznuditi veći stepen efikasnosti upravljačkog mehanizma zemlje, jer je politika i veština usaglašavanja različitih interesa i ublažavanja sukoba, a ne samo mobilizacija protiv manje-više fiktivnog javnog neprijatelja. Dogodi li se to – time će biti arhivirana jedna od naših najvećih „konstitutivnih“ dogmi.

(**Borba 27. 4. 1987. Razgovor vodio Dragan Bisenić**)

Drugovi po poslušnosti

U partijskom segmentu kadrovske uprave (drugi segment je birokratski) izvor bespravljia nije samo velika mogućnost neformalnih veza koja izvire iz širokih ovlašćenja partijskih vođa već i relativizacija ideološke tradicije i mogućnost različitog tumačenja njenog izvornog smisla.

Lagano, ali neumitno sazreva svest da se savremeni oblici korupcije u samoupravnom socijalizmu ne mogu pouzdano objasniti ličnim crtama njihovih aktera. Moral ove vrste je daleko više uslovljen sistemskim osobenostima organizacije politike i uprave. Svaka društvena organizacija u skladu sa zamišlju vlastite integracije neguje određenu vrstu morala. Moral, doduše, nije istovetan, ali je tesno povezan sa načelima konkretne organizacije.

Tako je i sa političkim moralom savremenog socijalizma. U ovom pogledu je najuticajnija okolnost to što je u socijalizmu vlast nepodeljena, pa birokratsko poštovanje zakona ima sporednu ulogu zbog prioriteta partijskog nad državnim pravom. Kadar čine pre svega politički, a manje stručno podobni pojedinci koji kontrolišu ključna upravna mesta. Dakle, prioritet političke nad stručnom podobnošću je specifičnost kadrovske uprave koja je odvaja od birokratske. Kada se ovako jasnije definišu pojmovi lakše je objasniti moral domaće politike koji se ne može odrediti kao birokratski. Partijskim funkcionerima je ostavljen širi prostor ličnog odlučivanja od onog kojim je omeđena delatnost državnog službenika – birokrate. Obzirom da je partijska norma drugačija od državne, to je i moral partijskog kadra drukčiji od birokratskog.

Kadijska pravda

Kadar ima pravo na proglašavanje javnog neprijatelja, pa je u njega izglednija mogućnost iracionalnog, nepredvidljivog odlučivanja i prodor kadijske pravde. Partijski nalog je lakše zloupotrebiti od redovnog birokratskog ovlašćenja. U partiji su saradnici više drugovi po borbenoj tradiciji (veže ih zajednički neprijatelj) nego članovi po zakonu. Moralno-politička podobnost je važnija od stručnosti. Veća je mogućnost neformalnih ličnih veza, pa se u nedovoljno birokratizovanom partijskom segmentu stvaraju hijerarhije ličnih sledbenika. U partijskom segmentu kadrovske uprave (drugi segment je birokratski) izvor bespravljia nije samo velika mogućnost neformalnih veza koja izrasta iz širokih ovlašćenja partijskih vođa, već i relativizacija ideološke tradicije i mogućnosti različitog tumačenja njenog izvornog smisla (npr. domaće nesuglasice oko značenja zaključaka AVNOJ-a).

Veština prepoznavanja

Pomenuti činoci daju kadrovskoj upravi labilan karakter. U policentričnoj kadrovskoj upravi, kakva je kod nas na delu, kadrovski moral se još izrazitije ispoljava u lojalnosti ličnosti partijskog moćnika, a ne bezličnom zakonu. Lojalnost se neobično jasno ispoljava u konkretnoj razradi zamisli o javnom neprijatelju koju inače iznosi moćni oblasni pojedinac ili partijski vrh. Iz ove aktivnosti izvire najvažnije crte profesionalnog morala političkog kadra. Po pravilu se javni neprijatelj traži u oblastima koje nisu direktno povezane sa neposrednom strukturom kadrovske uprave, čime se izbegava problematizovanje osnova postojeće vlasti. Savremeni slučaj „Agrokomerca“ je tu izuzetak, ali je pitanje hoće li se tu klupko do kraja odmotati. Ovde je važnije pomenuti da u razvijenom socijalizmu davanje širokih ovlašćenja pojedincima koji pokazuju maštovitu sposobnost za prepoznavanje javnog neprijatelja na račun stručnjaka za usklađivanje društvenih delatnosti i rešavanje raznovrsnih sukoba, svedoči o prilično

akutnoj potrebi kadrovske uprave za funkcionalnim dramaturgijama. Doduše, i u demokratskim društvima političari manipulišu javnim neprijateljem. Bez ovoga nema politike. Ali u sistemima sa nepodeljenom vlašću (kadrovskoj upravi) rizik zloupotrebe ovoga metoda je veći.

Veština prepoznavanja javnog neprijatelja i njegovog prikladnog ideološkog nijansiranja je u jugoslovenskom sistemu policentrične kadrovske uprave neobično unosna i lako se institucionalizuje. Čak i kada se obavlja volonterski, lična dobit iz ove veštine je višestruka. Gotovo da bi se moglo reći da je solidno majstorstvo u ovom zanatu najpouzdaniji način da teče politička karijera. U skali poželjnih vrednosti kadra, ova veština je sinonim budnosti i priželjnosti. Ona postepeno razvija naročitu osetljivost i snalažljivost. U osnovi je nepredvidljiva i nebirokratska.

Još nekoliko opaski o moralu političkog kadra. Mali deo mladog kadra koji je izišao iz revolucije je držao da je smenjivost na vlasti prirodna. I kasnije je većina bila ubeđena da vlast treba da vrše stariji kao najbolji poznavaooci ideološke tradicije. Upravni štab ovako shvaćene vlasti se, okupljajući saradnike, više oslanjao na drugove po tradiciji nego na članove po zakonu. A drugovi su više dugovali poslušnosti ličnosti nego bezličnom zakonu. Tek bi se posle nestanka najuticajnijeg pojedinca, koji je objedinjavao na ovaj način potkopanu birokratizaciju uprave, pokazalo koliko su čvrste bile drugarske, nacionalne, grupne ili lične spona.

Lični miljenici

Dalje, kadrovi iz revolucije su mahom potekli iz siromašnih slojeva, bili proganjani i deo života proveli po zatvorima. To je kod nekih uticalo u psihološkom pogledu na jačanje nedemokratskog i netolerantnog odnosa. Osim toga, nakon osvajanja vlasti revolucionarni asketizam je kod dobrog dela kadra zamenilo prihvatanje privilegija i širenje skorojevićevstva. Mlađi kadar, pak, koji je sada na vlasti

gotovo da nije imao problema sa asketskom savešću, pa je u njegovom moralu karijeristička crta izrazitija.

Izvor morala domaće kadrovske uprave ne treba isključivo tražiti u preuzetim boljševičkim načelima. Kada je u pitanju vršenje političke vlasti, dosta je toga uslovljeno i nerazvijenom državnopravnom tradicijom u kojoj je retko kada u prošlosti na ovim prostorima vlast bila podeljena i uzajamno kontrolisana, već daleko češće u neograničenom obimu poveravana ličnom miljeniku. Zoran primer ovakvog kadra je doskorašnji čelnik „Agrokomerca“, a njegovo ponašanje dobrim delom izvire iz sistemski uslovljenog kadrovske morala. Treba se nadati da će rasplet zbivanja oko „Agrokomerca“ i sličnih domaćih situacija podstaći istraživanje neracionalnih kanala regrutovanja kadra na osnovu rastegljivo definisane moralno-političke podobnosti.

(Borba 24. 9.1987)

II deo Građanski rat i tranzicija

Povratak ideologije „Krv i tla“

Stari kontinent, sudeći po ishodu većine parlamentarnih izbora održanih u novije vreme u pojedinim zemljama, skreće udesno. I ona krajnja, fašistička desnica kao da diže glavu. O sve češćim pojavama fašizacije u svetu i kod nas želeli smo da čujemo mišljenje profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu dr Todor Kuljića, autora poznate istorijsko-sociološke studije „Fašizam“, jednog od naših najboljih poznavalaca tog fenomena.

Šta je to fašizam?

U užem naučnom smislu fašizam je osobeni oblik reakcionarne ideologije i pokreta koji u zavisnosti od sredine prima konkretnu boju. Premda je svaki fašizam u osnovi autoritarni nacionalizam, nije svaki autoritarni nacionalizam fašizam. Da bi prerastao u fašizam, nacionalizam mora posedovati u sebi rasizam, antisemitizam, antikomunizam, antimasonizam, mora braniti korporativno-staleško-hijerarhijsku viziju kapitalizma, imati harizmatškog vođu itd.

Prisustvujemo li ponovnom buđenju fašizma u svetu i kod nas?

Danas se fašizam lakše budi u zemljama sa fašističkom prošlošću nego u drugima. Lakše se budi u Nemačkoj nego u skandinavskim zemljama ili V. Britaniji, lakše u Hrvatskoj nego u Srbiji. Hrvatska je tridesetih godina imala razvijen fašistički pokret, a između 1941. i 1945. i fašistički sistem. Ta tradicija je vrlo značajan element u jačanju aktuelnog hrvatskog nacionalizma. Danas u Hrvatskoj nema fašističkog sistema, premda izgleda ima pokreta nalik fašističkim, ali koji nisu na vlasti. Današnja Hrvatska je autoritarna nacionalna država koja se radi mobilizacije stanovništva, partije i paravojnih odreda služi određenim fašističkim sredstvima terena. Izgleda da ima nekontrolisaniog fašizma, oživljavanja ustaštva i genocidnih fašističkih strasti. Nije sigurno da državni aparat podstiče ovu obnovu ustaštva, ali se sasvim izvesno od njih ne ograđuje. Da li su hrvatske oružane trupe ustaše? Ne može se sporiti da je ustaša onaj ko sebe tako naziva. A takvih ima, organizovanih i neorganizovanih. Službena ideologija i organizacija državne vlasti nije još primila fašistički oblik. Teško je verovati da će tome pribeći, jer je fašizam danas u Evropi nepopularan. U Hrvatskoj je na vlasti konzervativna autoritarna nacionalistička partija, koja vlada na temelju još prisutnih socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa. Na idejnom

planu kod sve šireg kruga stanovništva slabi kritičnost prema vlastitoj fašističkoj prošlosti i nije isključeno da se ustaški pokret u potpunosti rehabilituje. Ustaški pokret je bio čisto fašistički pokret, što su pokazali najpoznatiji naučnici koji su se bavili fašizmom (Nolte, Brošat, Viperman). U jednoj novijoj studiji japanskog pisca Jamagušija, ustaški pokret je svrstan u najrazvijenije evropske fašističke pokrete. Dakle, NDH je bila razvijeni fašistički sistem i to nije nikakva tvorevina srpske propagande, već nešto što je priznato u svetskoj misli o fašizmu.

Kada slabi kritičnost prema vlastitoj fašističkoj prošlosti, znači da se gubi razlika između fašizma i onoga što to nije. A to ima i tragične praktične posledice. U drugim delovima naše zemlje su takođe nacionalizmi vrlo aktivni, kako na vlasti tako i u opoziciji. U Srbiji kod vladajuće partije i opozicije takođe slabi kritičnost prema vlastitoj nacionalističkoj prošlosti. Srpski nacionalizam nije manje hegemon od hrvatskog, ali u istoriji nije bio toliko genocidan niti je bio fašistički. Danas je iz više razloga rizik od fašizacije nacionalizma najveći u Hrvatskoj. Ne samo stoga što su Hrvati u prošlosti imali razvijen fašizam, nego i zato što su Srbi još razapeti između nacionalne i jugoslovenske ideje?

Kakva je fašistička prošlost naših naroda?

U međuratnoj Jugoslaviji je postojalo više fašističkih pokreta. Najrazvijeniji je bio ustaški pokret, koji se dokopao vlasti i ustoličio fašističku državu 1941. U Srbiji je postojao relativno beznačajan fašistički pokret „Zbor“ Dimitrija Ljotića. Bilo je i nekih pronemačkih fašističkih pokreta u Vojvodini. Dvadesetih godina postojali su u Jugoslaviji fašistički pokreti sa izrazitom unitarističkom jugoslovenskom orijentacijom. Fašistički pokreti iz tridesetih godina nastali pod uticajem nemačkog fašizma, bili su opasniji od fašističkog pokreta iz dvadesetih godina. Ustaški pokret se formirao na osobenom nasleđu domaće konzervativne tradicije Hrvatske stranke prava, zatim otpora

jugoslovenstvu i srpstvu i nastojanju da se Hrvatska približi germanskoj Evropi i otrgne od „vizantijske Srbije“. Vrlo je važan otpor Srbima i velikosrpskom hegemonizmu koji u izvesnim razdobljima u održavanju Jugoslavije nije krio vlastite nacionalističke prezentacije. U hrvatskom nacionalizmu se najlakše fašizovalo antisrpstvo (protivmuslimanska, protivmađarska i protivslovenačka usmerenost se pela do asimilatorskog, ali ne i fašističkog genocidnog stupnja isključivosti). U srpskom nacionalizmu je bilo dosta asimilatorskih nastojanja, ali antihrvatsvo u tom sklopu nije imalo značajniju ulogu. Uprkos razlikama u unutrašnjoj strukturi srpskog i hrvatskog nacionalizma, obe jednostranosti su se uzajamno podsticale i hranile.

Koji su, po vašem mišljenju, osnovni uzroci savremene fašizacije?

Danas je u Hrvatskoj na delu iracionalna mobilizacija secesionističkog autoritarnog nacionalizma koji se u težnji za državnim osamostaljenjem služi najraznovrsnijim praktičnim i idejnim sredstvima. U Srbiji nema secesionizma, ali ima hegemonog nacionalizma kome, međutim, nije kao hrvatskom neophodan rasizam i fašizam. Slovenačkom secesionizmu, takođe, usled geopolitičkog položaja Slovenije, nije bila neophodna fašizacija, niti antisrpska ideologija, već opštiji ali ne manje odlučan antijugoslovenski stav. Više okolnosti je doprinelo da se u čitavoj zemlji razbudi autoritarni nacionalizam (pri tome je, naravno, opravdano pitanje da li nacionalizam može uopšte biti neautoritaran), a u Hrvatskoj čak delom fašizuje. Ne bih pominjao čitav splet spoljnih i unutrašnjih okolnosti već bih izdvojio jednu koja se danas nedovoljno ističe ili svesno prećutkuje. Polovinom osamdesetih godina u Jugoslaviji je otvoreno napuštena dotadašnja strategija rešavanja nacionalnog pitanja. Napuštena je strategija da svako treba da se bori protiv

vlastitog nacionalizma. To je olakšalo pojavu raznorodnih nacionalizama i separatizama i njihovo iracionalizovanje. Nije za današnji građanski rat bilo fatalno uvođenje višepartijskog sistema, nego njegovo uvođenje u već stvorenoj nacionalističkoj klimi i zategnutosti međunacionalnih odnosa. U toj atmosferi nije bilo teško najtvrdim nacionalističkim partijama da u skoro svim republikama steknu podršku birača. Bliža analiza bi mogla da egzaktno pokaže ko je prvi prekinuo pomenutu strategiju (da li 8. sednica CK SK Srbije 1987. ili je to počelo znatno ranije u Sloveniji i Hrvatskoj), ali je to u svakom slučaju bio najrizičniji politički potez kojim su bivše republičke kadrovske komunističke garniture odozgo potkopale integraciju Jugoslavije. Kada je napuštena strategija da svako treba najpre da se bori protiv vlastitog nacionalizma, odmah su sva sredstva u pravdanju vlastitog puta u nezavisnost postala opravdana (romantiziranje srednjevekovne prošlosti i savez sa nacionalnim klerom, drugačija ocena četništva i ustaštva, fašizacija nacionalizma itd.). U Sloveniji je bila nešto dugačija situacija. Ovde nije bilo fašizacije, niti pak toliko romantizovanja nacionalizma, već je on primio druge konzervativne, kulturtregerske, antijugoslovenske i uskogrudne secesionističke sastojke. U Srbiji je vidljiva romantizacija vlastite nacionalne prošlosti i slabljenje kritičnosti prema četništvu, jednoj konzervativno autoritarnoj nacionalističkoj usmerenosti. Četnici, međutim, nisu bili fašisti, već konzervativno romantičarska struja koja je težila povratku monarhiji i nekim arhaičnim svetosavskim, pravoslavnim obrascima državne organizacije.

Od spoljnih okolnosti koje pogoduju oživljavanju iracionalnih i agresivnih nacionalizam u Jugoslaviji treba izdvojiti kao neobično važnu okolnost podređeni položaj SSSR-a u konceptu velikih sila. Slaba Rusija je uvek značila latentno rasulo na Balkanu, a snažna Nemačka je podsticala anarhičnost u našem prostoru. Rusija je uvek podsticala panslavizam (a jugoslovenstvo je jedna njegova verzija), a

Germani su se tome uvek protivili. Dobrim delom mi smo bili oruđe tog sukoba. Ujedinjenje Nemačke i slabost Sovjeta je ojačalo tradicionalni hrvatski secesionizam, da se jedino uz pomoć Germana mogu osloboditi „pogubnog jugoslovenskog zagrljaja“ i samostalno nastupati u Evropi. Prirodno je da u ovim okolnostima slabi jugoslovenska usmerenost i ostalih naših naroda, stvaraju se nove političke računice i koalicije, što još više pojačava anarhičnost domaće situacije.

Kakav je fašizam u Nemačkoj danas i u Jugoslaviji, koje su sličnosti i razlike?

Danas u Nemačkoj fašizam dolazi odozdo, a ne kao između dva svetska rata odozgo. Javlja se kod malog čoveka, najviše u bivšoj DDR, koji je ekonomski frustriran i bez političkog kompasa, pa kao nezaposlen najviše oseća opasnost od stranog radnika koji ga u vlastitoj zemlji ugrožava. U Jugoslaviji, pak, danas nacionalizam dolazi odozgo. Podstiču ga vladajuće republičke partije, a preko sredstava masovnog opštenja se širi na tako brz način da ga ni njegovi inicijatori ne mogu kontrolisati, već samo sa manje ili više uspeha njime sporadično manipulišu. To je glavna razlika između današnjeg srednjeevropskog, pre svega nemačkog, nacionalizma i domaćeg balkanskog koji je opterećen tradicijom.

Kakav je uticaj uvođenja višepartijskog sistema na sadašnja zbivanja?

Krupan je rizik u višenacionalnu državu bez demokratskog i državnopravnog nasleđa odjednom uvesti višepartijski sistem. Domaći nacionalizam je dugo bio neinstitucionalizovan, tj. nije se ispoljavao kroz redovne skupštinske ustanove u kojima bi u slobodnoj raspravi bili sučeljavani različiti nacionalni interesi. Tradicije u tom pogledu nije bilo. Danas je na vlasti dugo prigušivani neinstitucionalizovani nacionalizam koji izvire

iz nekonstitucionalne balkanske hajdučko-uskočke tradicije čije je načelo da se sa neistomišljenikom i političkim protivnikom ne treba dogovarati, već ga treba asimilovati ili ukloniti. Višepartijski izbori u Jugoslaviji 1990. doveli su na vlast nacionalističke garniture koje su po stupnju nacionalno-političke promišljenosti ispod nivoa svrgnute jednopartijske kadrovske uprave. Došlo je do iracionalizovanja nacionalizma i anarhične i nedržavne situacije u zemlji. U delovima zemlje nema uopšte države, vlada kaos i rasulo, a u haosu nema odgovornosti ni sankcija za počinjene zločine.

Postavlja se pitanje da li je u višenacionalnoj Jugoslaviji uopšte moguća višepartijska demokratija i podela vlasti? Mi smo za demokratiju, doduše u opštem civilizacijskom pogledu, zreli po broju pismenog stanovništva i nekim oblicima političkog obrazovanja. Međutim, nedostaje građanske političke kulture. U Srbiji i Hrvatskoj nije nikada bilo razvijene tradicije podele vlasti. Jugoslavija je iz policentričnog boljševičkog socijalizma (koji je u određenom istorijskom periodu imao svoju funkciju) preko noći uskočila u višepartijski sistem koji nas je odveo u anarhiju autoritarnog nacionalizma.

Strano mi je gledište da se otvorenim i potpunim izmirenjem aktuelnih i starih nacionalnih računa mogu stvoriti čisti i stabilni međunacionalni odnosi i relativno harmoničan život u jedinstvenoj ili podeljenoj Jugoslaviji. Nema izmirenja nacionalnih računa bez novih osveta i žrtava, što vodi iracionalnim sukobljavanjima unedogled. Nije zadatak politike namirivanje apsolutne nacionalne pravde, već mogućeg trpeljivog kompromisa među srodnim narodima koji su izmešani i upućeni jedni na druge u ne mnogo milosrdnoj Evropi. **(Narodna armija 11.12.1991. razgovarao Čedomir Popović)**

Rat državnih elita

Dok u Evropi nacionalizam i fašizam struje odozdo kod nas je nacionalizam i rat potekao odozgo - iz sukoba interesa, karijerističkih, republičkih a potom državnih elita. Prevođenje nacionalnih napetosti u fašizam. Sve dok rat traje savez ekstremne desnice i vladajućih grupa je neizbežan.

Manifestacije šovinističkog nacionalizma koje neodoljivo podsećaju na slične od pre više od pola veka, poput zaraze šire se onim istim prostorima odakle je Evropi i svetu izručen fašizam. Stupaju li neonacisti čvrstim korakom na onu istu scenu, možda i danas, ravnodušne Evrope. Govori se o nekom novom fašizmu, čak i o onom „s humanim licem“, pa ipak sve je više ruku uprtih u vazduh. Nacionalni kod postaje mera sigurnosti, tolerancija slabost, a isključivost hrabrost. Antisemitizam više nije pojava, ponegde je čak i stanje. Ima li „Hitlera“ i u našim sokacima, pitanje je i tema o kojoj govorimo s Todorom Kuljićem, profesorom Filozofskog fakulteta u Beogradu, autorom više knjiga, među kojima „Fašizam“ i „Teorije o totalitarizmu“, objašnjavaju mnoge današnje pojave.

Kako tumačite uspon desnice u Evropi i kod nas?

Poremećaj ekonomskog sistema državne ravnoteže, nezaposlenost u Nemačkoj i otpor strancima, pećinski antikomunizam, oživljavanje devetnaestovekovnog konfesionalnog nacionalizma, kratkovida politika EZ, slom neophodne ali rizične perestrojke u Sovjetskom Savezu – to su neke bitne okolnosti koje su uticale na zaokret udesno na evropskoj sceni.

Danas u Evropi nacionalizam i fašizam struje odozdo, iz redova deklasiranih i nezaposlenih, kojima smetaju stranci, dok je kod nas nacionalizam i rat potekao odozgo, iz sukoba interesa, karijerističkih, republičkih, a potom državnih

elita. U nas su u početku nekritičnost, a kasnije instrumentalno manipulisanje fašističkim strujama vidljivi u politici najodgovornijih vladajućih grupa. Prevođenje uvek prisutnih nacionalnih napetosti u fašizam, šovinizam i rat, su umnogome rezultat napuštanja proverenog načina integrisanja višenacionalnih zajednica, tj. načela da svako treba pre svega da se bori protiv vlastitog nacionalizma.

Da li je fašizam umro ili je dobio neku drugu formu?

Treba se osloboditi iluzija da je istorija neponovljiva. Fašizam usled naraslih tehničkih mogućnosti manipulacije, propagande i uništavanja, može biti danas još katastrofalniji. Ne treba boljeg primera od Bosne, da i nezamislivo može lako biti stvarnost. Uz malo pronicljivosti, može se lako prepoznati fašistoidni potencijal kod nekih nacionalnih dušebrižnika, koje, sa osmehom iz fotelja pratimo na TV ekranima.

Polovinom 80-ih godina, nekoliko puta sam u stručnim časopisima i NIN-u javno upozoravao da treba istražiti fašizam u Jugoslaviji, jer nije neponovljiv. Nešto kasnije je redakcija jednog beogradskog stručnog časopisa pripremila naučni skup o jugoslovenskom fašizmu, ali ga je današnje rukovodstvo SPS-a zabranilo. Razmahani nacionalisti su u bivšoj Jugoslaviji nerado govorili o vlastitoj fašističkoj prošlosti, jer suočavanje sa njom nije išlo naruku novom kursu „nacionalnog ozdravljenja“. Epilog je poznat. To je danas ostvareno geslo nacističkog pisca Jingera da se nacija dokazuje i pročišćava tek u ratu.

Fašizacija javnog mnjenja

Postaje li Jugoslavija poligon za prodor desnice?

Krajnje ekstremni, fašistoidni i genocidni pokreti u Jugoslaviji su, pre svega, rezultat nepromišljene politike vladajućih garnitura nekoliko bivših jugoslovenskih republika.

Teorije o međunarodnoj zaveri, i režiji spolja, nisu ubedljive. Fašizma u Jugoslaviji nema na nivou sistema, ali konzervativno-šovinističke vladajuće garniture vrlo uspešno podstiču fašizaciju javnog mnjenja i ekstremno-desnih pokreta. U Hrvatskoj su ustaške jedinice nesumnjivo fašističke, jer je u međunarodnoj nauci o fašizmu ustaški pokret poznat kao fašistički, dok je u Srbiji nešto kasnije oživljen fašistički potencijal kod nekih paravojnih i političkih pokreta.

Od početka sukoba u BiH, fašizacija ovih pokreta je znatno ubrzana. Ogleda se u sledećem: genocid pravdan potrebom za nacionalnim jedinstvom, politička propaganda po obrascu nacionalni prijatelj – neprijatelj, denunciranje svakog opozicionog mišljenja kao izdajničkog, vrlo sumnjivo šovinističko shvatanje patriotizma itd. U ovom sindromu je vrlo važan pokazatelj fašizacije gledište da su najveći neprijatelji svoje nacije, upravo anacionalne grupe, a tek potom pripadnici protivničke nacije. Siledžijsko ponašanje stranačkih vođa u parlamentu, neobično podseća na nacističko preziranje svake diskusije, a u medijskom pogledu je atraktivno jer privlači frustrirane, neprispele i nezadovoljne grupe.

Kako tumačite prebeg i ekstremno desni zaokret nemalog broja komunista?

Bivši komunisti prelaze ekstremnoj desnici iz ubeđenja ili karijerizma. U prvom slučaju može se raditi o razočaranju ili pomodnom antikomunizmu, a najčešći posrednik je nacionalizam i šovinizam. Karijeristički antikomunizam je takođe raširen, ali je manje malignan od onog koji se rađa iz šovinističkog zanosa. Antikomunizam je vrlo širok i rastegljiv stav, koji služi pravdanju raznih interesa, a izgleda da u pojačanoj društvenoj krizi privlači razočarane i ugrožene slojeve. Vladajuće partije u Jugoslaviji su se pravovremeno

prerušile, pa im antikomunizam mnogo ne šteti, a uz to i prilično vešto prebacuju nezadovoljstvo naroda na kolosek šovinizma.

Šovinistički separatizam

Da li su priče o fašizmu kod nas rezultat političke propagande, stranačke i lične diskvalifikacije ili stvarnost?

I jedno i drugo. U zaglušnoj propagandi najteža diskvalifikacija protivnika je kada se ovaj nazove fašistom. Kao i u čitavoj Evropi, i kod nas ovaj izraz izaziva najžešći emotivni otpor, pa se koristi obilato i inflatorno. Ako je to u propagandi razumljivo, nije u nauci, koja treba da preciznije koristi pojmove. Nažalost, u nas ima dosta fašizma i u stvarnosti. Osnova je balkansko, šovinističko, romantičarsko veličanje vlastite ugrožene nacije uz žestoku kritiku svih kosmopolitskih strujanja.

Danas se u Jugoslaviji fašizam ne prepoznaje po antiliberalizmu, niti po antikomunizmu, niti antisemitizmu, već po romantičarskom, šovinističkom, genocidnom separatizmu. Ovaj uvek ističe da se nacija samo brani, jer je ugrožena. Ugroženost nacije je važno pokriće agresivnog genocida, kao što je to Hitler rekao 1. septembra 1939. godine, optužujući Poljsku za napad na Nemačku i počinjući svetski rat: „Nas su napali, a od noćas u 4.30 Treći rajh uzvraća paljbu“.

Zagreb - paljenje jevrejskog groblja, Split- ubistvo Srbina, Slovenija „napolje stranci“!, Hrtkovci – prinudno iseljavanje, Bosna- uzduž i popreko, šta je u tome fašizam?

U tom bezumlju ima fašizma prikrivenog različitim oblicima brige za naciju. Međutim, i ovde treba odvajati formu od sadržaja. Dozvolite jedno poređenje. Unutar kruga nacističkih konc-logora bili su smešteni privatni kapitalistički pogoni za iskorišćavanje zarobljeničke radne snage. Nisu nacisti u

Trećem rajhu bili jedini, pa ni glavni uzroci genocida, već su iza toga ležali interesi moćnih grupa krupnog kapitala.

Odgovornost vladajućih

Danas kod nas još nije aktuelno pitanje o odgovornosti pravih uzročnika rata i fašistoidnog genocida. A, to je krajnje nepromišljena, neodgovorna, hazardna, karijeristička i uskogruda politika vrhova, najvećih bivših republika, a sadašnjih nacionalnih država. Odgovornost vladajućih ne smanjuju okolnosti što oni ne mogu uvek kontrolisati ekstremiste, niti to što se sa njima povremeno sukobljavaju. Ona ko proziva Šešelja, a prećutkuje B.Jovića i S.Miloševića, ili onaj ko se zgražava nad hosovcima, a ne pominje Tuđmana i Mesića, čini istu grešku kao onaj ko Drugi svetski rat objašnjava Hitlerovim somnambulizmom. Sve dok se ne stvore uslovi da se odgovorni privedu, kritika domaćeg fašizma će služiti za pravdanje njegovih pokretača, Inače, premda uticajni, Šešelj i Paraga su u političkom pogledu efemerne, a u ličnom pogledu nezanimljive pojave.

Da li je ekstremna desnica pogonsko gorivo za sisteme sadašnje, i nekadašnje jugo-države?

Kao i u svakom ratu i kod nas je danas osnova legitimnosti vladajućih grupa, tzv. patriotizam. To je militantna zaštita vlastite nacije. Podsticanje ili blagonakloni stav prema ekstremnoj desnici je važan pokazatelj manipulativno shvaćenog patriotizma. Ratoborni srpski, hrvatski i muslimanski patriotizam je podjednako doživeo poraz: više od trećine Srba je ostalo izvan Jugoslavije, Hrvatska ne kontroliše dobar deo teritorija, a muslimansko rukovodstvo je izgubilo najviše – i teritorija i stanovništva.

(Politika Ekspres 20. 9. 1992. razgovor vodio Miloš Čolić)

Srpski vladar, Tito

Tito je bio narodni a ne kabinetski vladar, u najtežim trenucima se nije razdvajao od vojske, što su vrlo umešno i spretno koristili njegovi biografi u osmišljavanju harizme. Ipak, Marko Nikezić je dalekovidno prognozirao, rekavši da će posle Titove smrti doći do provale osвете njegovih lakeja

Dvadeset godina posle smrti Josipa Broza Tita (1892-1980) kontroverze oko njega samo se umnožavaju. Bio je sve: veliki državnik, oportunist, partijski čovek, gastarbajter, čovek Kominterne, mason, čovek Vatikana, Antihrist, sveti Josip, radnik, ženskaroš... Slobodan Milošević mu je u pauzi Osmog plenuma Saveza komunista Srbije na brzaka održao rutinski hvalospev povodom pedesetogodišnjice dolaska na čelo Partije (1937), Dušan Mitević je u Gradskom komitetu SKS-a Beograda otkrivao antititovsku zaveru u "Studentu", dr Vojislav Šešelj se neko vreme šetao oko Kuće cveća sa glogovim kocem na ramenu, Titov lik i nedelo raskrinkavali su nebrojeni stručnjaci, mahom oni isti koji su se do 1986. godine u taj lik i delo "ugrađivali"... Ukratko, razuman čovek morao bi se setiti Konfučijevog upozorenja: "Kad se prostaci okupe u horde, ima razloga za zabrinutost".

Nedavno objavljena knjiga Todora Kuljića "Tito - sociološkoistorijska studija" (Institut za političke studije, Beograd, 1998) narušava taj talas javnog demonizovanja ili ignorisanja Josipa Broza, čije ime nosi glavna beogradska ulica (istina, sad u društvu sa Mađarima, Bajazitom Ilderimom, Obrenovićima, Karađorđevićima, Austrijancima, Nemcima, Nedićem i ostalim slavnim srpskim vladarima). Profesor sociologije politike na Filozofskom fakultetu u Beogradu Todor Kuljić objašnjava:

"Trudio sam se da Titovu ličnost u sklopu balkanskih političkih struktura mnogo ne precenim. Verovatno će jedna od primedbi biti da sam ga previše sociologizovao, podvrgao nekim strukturama... Kad vide knjigu 'Tito', ljudi traže događaje, priču, a ja sam analizirao procese." Na početku, sagovornik "Vremena" još dodaje kako Tito "nije bio samo vešt političar čije su operativne sposobnosti priznavali njegovi podvlašćeni, već je bio i priznat državnik. Razlog je, s jedne strane, njegova sposobnost da koristi napetost između dva svetska bloka. S druge strane, uspeo je da ovaj haotični balkanski osinjak gotovo pola veka drži u miru - što se ovde nije dogodilo u poslednja dva veka - i, povrh svega, to je uradio autoritarno, ali ne teroristički. Da li je bio i istorijska ličnost, vreme će pokazati. Po političkoj kulturi i stilu vladavine razlikovao se od svojih boljševičkih savremenika, ali istovremeno, pripada srpskoj oslobodilačkoj političkoj kulturi. To znači da uspešan, pobednički vođa-ratnik na vlasti pretenduje na neograničenu poslušnost zbog svog spasiteljskog učinka."

U okviru ideologije i politike kojoj je pripadao, Tito je zapravo bio čitavog života školovan da preuzme vlast u zgodnom trenutku. U tom smislu može li se reći da ga trenutak nije zatekao?

Sigurno je da je on u tom smislu bio pripreman, ali bi bilo pogrešno svesti Titovo političko umeće na promišljanja i iskustva jedne vrste. Tito je bio robijaš, ilegalni radnik, radnik u Kominterni, borac na frontu, komandant. Tako da 1945. na vlast dolazi ne samo kao biološki zreo čovek, već kao čovek sa raznolikim i osmišljenim iskustvom. Petar Stambolić me je upozorio na to da je Titova pojava u Beogradu 1937. bila nesvakodnevna. Beogradski ilegalci na Univerzitetu i u partijskoj organizaciji takvog operativca još nisu videli. Tito nije bio intelektualac i to mu je koristilo: nije se gubio u suvišnom nijansiranju i teoretiziranju, sav je bio u operativi.

Naravno, to iskustvo ostavilo je i negativnog traga. Bio je veran svojim početnim uverenjima, koja su bila daleko savremenija četrdesetih i pedesetih, nego sedamdesetih godina - kada je društvena struktura već izdiferencirana, a politička struktura jugoslovenskog samoupravljanja traži vođu drugog tipa. Titova vlast je imala dve strane; jednu nesumnjivo kosmopolitizacijsku, modernizatorsku, i drugu, koju nazivam fazom blokirane modernizacije.

Ako je bio čovek mnogih talenata - uključujući i pomenuta ograničenja - šta nije dopustilo da modernizatorski trend nastavi?

Verovatno i starost, ali i neke trajne osobine, stalno nepoverenje koje je gajio prema mogućnosti dubljih reformi, "da se ne bi otišlo u kaos". Zatim, opsednutost idejom da se sve mora uraditi kroz partiju. U okviru njegovih, vrlo velikih i širokih operativnih mogućnosti, izvanrednog čula za protivrečnosti u svetu, opstajala je i jedna crta boljševičkog nepoverenja. Titova odgovornost je što na vreme nije u Jugoslaviju ugradio neideološke osigurače: umesto toga, sve je počivalo na partiji, integracija u svakom segmentu društva, do nauke.

Da li se iz toga može zaključiti da je raspad Saveza komunista Jugoslavije bio prvi korak u raspadu države?

Raspad partije je stvorio eksplozivni vakuum u koji su vrlo lako ušle različite dezintegrativne tendencije, upravo zato što je suviše toga počivalo na SKJ. Da je deo integracija počivao na neideološkim instrumentima, prazan prostor bi bio manje eksplozivan. Tito je odgovoran za to što je suviše stvari počivalo na partiji. To isto važi za njegov kult vođe, koji je daleko prevazilazio normalan obrazac veličanja državnog poglavara, koji srećemo u svim režimima. Titov kult i njegova harizma je daleko prevazilazila potrebe nužnog objedinjavajućeg simbola vođe. Nakon "kastiranja kulta" -

kako to kaže Veber - nastala je dodatna eksplozivna praznina: nema ni Tita, ni partije, nastaje dupli vakuum. Ne apsolutizujem te okolnosti i ne skidam odgovornost sa nacionalističkih elita koje su svojom politikom uvukle državu u rat, samo skrećem pažnju na to koji i koliki im je prostor bio pripremljen glorifikovanjem Tita, između ostalog.

Pomenuli ste da je taj kult bio "prevelik" i bez neideoloških osigurača. Da li je rastakanje u nacionalnim ili nacionalističkim pokretima neka zakonitost ovdašnjeg političkog prostora?

To je takođe dublji i duži istorijski proces, kao što su dublji i istorijski podzemni procesi kosmopolitizacije koji teku od Mihaila Obrenovića 1860, kada je mislio da treba praviti državu na dva mora, sa Bugarima i Hrvatima. To je takođe bio pokušaj izlaska iz provincijalnog, stvaranje jedne velike države sa kojom se može u svet. Tito je bio ubeđen da se to može samo sa velikom i snažnom, samostalnom državom. U istoriji ima različitih pokušaja onoga što uslovno nazivamo kosmopolitizacijom Balkana, ali ima i različitih i različito uspešnih otpora kosmopolitizaciji. Šta će prevladati zavisi ne samo od umešnosti domaćih političkih elita nego i od stavova okruženja, odnosno od mere u kojoj će domaće političke elite uspeti da priključe svoj interes interesima okruženja. Tito je u tom pogledu bio vrlo vešt. Njegova spoljna politika bila je vrlo elastična i gotovo lišena ideoloških sadržaja, koliko god je unutrašnja bila opterećena nekim komunističkim kanonima.

Odabrali ste da u knjizi poredite Tita sa knezom Milošem i Pašićem. Da li se moglo praviti i neko drugo poređenje?

Po mom mišljenju, Miloš, Pašić i Tito su tri najkrupnije ličnosti u istoriji ovog prostora. Sva trojica pripadaju dubokoj balkanskoj oslobodilačkoj strukturi. Na tom prostoru Srbi su imali najveći potencijal oslobodilačke kulture i imali su nešto što drugi narodi nemaju - kosovski oslobodilački mit, uporediv

sa značajem Ilijade ili germanskim Nibelunzima. Sva trojica bila su u strukturi tog oslobodilačkog mita - u kom vođa oslobodilac zahteva neograničenu poslušnost. To su komponente koje povezuju i Miloša, i Pašića, i Tita. Povezuje ih, takođe, neobično promišljena diplomatska i politička okretnost koja je, po mom mišljenju, skopčana sa sposobnošću razumevanja vlastitog iskustva. Pašić se obrazovanjem nešto uzdizao, ali je balkanska politička haotična situacija kod sve trojice oformila izvanredan politički refleks i refleks traženja saveznika. Kako je Slobodan Jovanović rekao, opisujući Miloševu politiku: "Krivudao je kao guja kroz kamenjar". Ja mislim da se na Tita ta slika može primeniti još i više.

Karakteristično je za svu trojicu da pored sebe nisu trpeli sposobne ljude. Da li se ta osobina može podjednako rasporediti na političke sudbine sve trojice, ili je za raspad Jugoslavije posle Titove smrti značajnije to što je generacija političara koja je rasla u njegovoj senci pokazala neuporedivo nesposobnijom?

Nijedan od njih trojice nije trpeo rivale, ni Miloš Karađorđa, ni Pašić Stojana Protića, ni Tito nekoga ko bi mu bio ravan. To nije specifičnost balkanskih, to je osobenost svih vladara. Dosta uprošćeno, za Tita bi se moglo reći da se oslanjao na samostalne, sposobne diplomate, i na poslušne generale. Đilas izrazito tvrdi da Tito nije bio ni zlopamtilo ni osvetoljubiv kao Staljin, mada je bio sujetan. Od Miloša i Pašića odvaja ga to što je njegov odnos prema imovini bio drukčiji.

Mit o siromaštvu i skromnosti komunističkih vladara širio se oko svih: drug Staljin nema ništa - osim Sovjetskog Saveza?

Staljin je bio asketa. Askete su na vlasti opasnije nego bonvivani. Tito je, naravno, imao sve. Međutim, upravo zato što nije pripadao kategoriji asketskih vođa, Titove čistke bile su manje brutalne - osim obračuna sa "informbiroovcima" -

nego u drugim komunističkim zemljama, a pogotovu nisu bile nalik na iracionalno-paranoidne Staljinove čistke. Okolnost da je Tito bio bonvivan ogleda se i u njegovoj političkoj praksi: čak i kad su bile brutalne i energične, čistke su zavisile od političke kulture podvlašćenih izvršilaca.

Sa iskustvom iz proteklih deset godina, može se čuti da je Tito mnogo šta u svoje vreme dobro radio - na primer, da je znao koga i zašto drži u zatvoru, naročito kad se baci pogled na neke od političkih lidera u eksjugoslovenskim republikama?

To je pravilnost u strukturi ovdašnje oslobodilačke političke kulture - današnje žrtve sutrašnji su izbavitelji. Onaj ko izađe iz zatvora na Balkanu automatski stiče politički rejting po onoj novozavetnoj strukturi žrtva-izdajnik-spasitelj. Kada je Aleksandar Karađorđević bio u dilemi da li da strelja Apisa ili ne, bilo je u njegovoj okolini razumnih ljudi koji su mu savetovali: "Veličanstvo, samo ne u krv! Jer ćete dočekati sutra da pozdravljate Apisove kosti sa balkona svog dvorca". On se tog saveta nije držao i Apisa je učinio mučenikom, čije je nasleđe stalna pretorijanska zaverenička struja u vojsci. Tito takođe o tome nije vodio računa. Svi njegovi bivši zatvorenici nikli su, kao pečurke posle kiše, u obliku političkih vođa u višepartijskom režimu.

Nema mnogo Titovih biografija; koliko su vam one koristile u istraživanju?

Dedijerova biografija iz 1953. je još uvek najpotpunija. Rađena je sa ciljem da se Tito kao simbol posle sukoba sa Staljinom lansira na Zapad. Čini mi se da ona nije opterećena kasnijim slojevima kultizacije. Postoji knjiga Zvonka Štaubringera, takođe Titovog biografa, potom Dedijerovi "Prilozi za biografiju"... Meni te službene biografije nisu mnogo koristile, jer nisam tragao za događajima već za procesima. Razgovarao sam sa Petrom Stambolićem, Mirkom

Tepavcem, Miroslavom Pečujlićem i Latinkom Perović. Mijalko Todorović me nije hteo primiti. Pokušavao sam i kod nekih drugih, ali nisam uspeo. Na osnovu ova četiri kazivanja sam tu svakodnevicu Titovog kadriranja pokušao da rekonstruišem i uklopim u procese. Tito je bio narodni a ne kabinetški vladar, u najtežim trenucima se nije razdvajao od vojske, što su vrlo umešno i spretno koristili njegovi biografi u osmišljavanju harizme. Staljin nije imao harizmu te vrste; postoji i Hitlerova izjava: "To je borac, taj Tito, a ne oni koji pored mene ratuju iz kancelarije", kao primer svojim generalima kako se treba boriti. To je ta važna, frontovska a ne kabinetška strana Titove harizme. Ipak, Marko Nikezić je dalekovidno prognozirao, rekavši da će posle Titove smrti doći do provale osвете njegovih lakeja.

Od ljubavi do mržnje ?

Dobricu Ćosića, Milovana Đilasa i Miroslava Krležu sam uzeo kao obrasce različitog odnosa prema Titu, iako je on za života imao neobično široku podršku inteligencije. Pravi i autentični disidenti u Jugoslaviji do 1980. godine mogu se nabrojati na prste jedne ruke - osim Mihajla Mihajlova i Milovana Đilasa, za druge ne znam. Ćosićev odnos prema Titu kreće se između apologije i demonizacije, što je vrlo široka amplituda. Milovan Đilas je dao najdiferenciraniju ocenu Tita i njegovih političkih sposobnosti, ali i sliku snažnog konzervativizma i vlastoljublja, političkog talenta, ali i straha i stalnog boljševičkog opreza. Treća ocena jeste ocena Miroslava Krleže, koja je, po mom mišljenju, iznad površnog, navijačkog pravdanja vođe i prijatelja, te spada u filozofsko-istorijsku apologiju Titove vlasti. Video ga je kao oličenje i simbol viševkovnog nastojanja svih naroda ovog prostora da se oslobode tuđeg jarma. Zbog toga mi se čini da je Krležina ocena, iako bezrezervna apologija, zanimljiva.

Intelektualci su imali različit odnos prema Titu, ali su i oni bili konvertiti. Uopšte, oslobodilačku kulturu čine dve

komponente - solunaštvo i konvertitstvo, prevrtljivost, slavljenje vođe dok je na vlasti, a posle pada ili smrti demonizacija i isticanje negativnih osobina. Veća amplituda konvertitstva uočljiva je danas kod istoričara, kod onih koji su doktorate radili na ofanzivama, na NOB-u, Titovim sednicama, a sad vidite o čemu pišu i kako se odnose prema svojim minulim radovima. Treba pogledati dela Branka Petranovića, Veselina Đuretića i vodećih istoričara ovoga veka, egzaktno i konkretno porediti njihova dela iz šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih sa radovima iz devedesetih godina... I dela će govoriti sama za sebe.

Postoji uverenje da je, što se sveta tiče, vreme velikih državnika prošlo. Može li se reći da se i ovde pojavila generacija nesposobnih ili neuporedivo manje sposobnih ljudi, bivših lakeja o kojima samo njihovi sadašnji lakeji govore kao o državnicima?

Prošlo je vreme velikih državnika jer je prošlo vreme državnika-heroja, čija je jedna ili početna faza bavljenja politikom bila herojska, oslobodilačka. U tom pogledu, danas nema državnika koji je izrastao iz heroja. Političari su danas uglavnom kabinetski, partijski, birokratski političari koji ističu iz mašine koja se manje-više razvija u miru. Svet je danas lišen političara čija harizma proističe iz ratnika, mada se neki trude da to budu, kao Franjo Tuđman. On je oslobodilac, prvi je uspostavio nezavisnu Hrvatsku, bio je vođa države u ratu i tako dalje, i on besomučno koristi tu balkansku oslobodilačku komponentu u harizmatizaciji vlastitog kulta. Na ovim našim prostorima, posle Titove smrti politika je prepuštena prosečnima.

Prepuštena je, ili su je osvojili?

Delom je prepuštena, delom su je osvojili, ali nije bitna crta to što su prosečni. Za politiku ne treba biti genije. Prepuštena je hazarderima, a na Balkanu je veoma opasna stvar voditi hazardnu politiku. To je ono "igrati se šibicama pored bureta baruta". Zvuči trivijalno, ali dosta govori. Ovom prostoru je vođa-detonator potreban, ali samo u borbi protiv zavojevača, inače mu je potreban vođa sposoban da obuzdava suprotnosti. Tito je umeo da kombinuje i jednu i drugu komponentu.

Po tome je, rekli ste na početku, Tito bio pravi srpski političar?

Srbija je, od naroda koji su ušli u sastav Jugoslavije, jedina u poslednja dva stoleća, sve do 1918. godine, imala nezavisnu državu, a u širem prostoru Balkana neuvezene dinastije, istina skorojevičke, potekle od trgovaca stokom, ali svoje - Grci, Bugari i Rumuni su uvozili Nemce za kraljeve. Srbi su imali svoje dinastije zato što su imali herojsko-mistički, iracionalni kosovski mit koji ih je dugo održavao. Mit je imao svoju konzervativnu, ali i svoju naprednu, oslobodilačku komponentu: Tito se u njega potpuno uklopio. U okviru najnovije demonizacije Tita postavlja se i pitanje zašto u svom Zagorju nije dizao ustanak? Pa mrzeo je Srbe, kriv je za streljanje u Kragujevcu. Ili: činio je to jer je morao da sluša Ruse, Kominternu, Staljina. Ne, sasvim suprotno, vrh KPJ je 1941. realno ocenio da će ustanak dati najveći efekat ako se digne u sredini koja je opterećena tom ustaničkom tradicijom. Tito, prema tome, nije slučajno podigao ustanak u Srbiji. Znao je da će tu najviše povući narod. I zbog ratničke komponente, ostajanja uz vojsku u najkritičnijim trenucima, Tito pripada srpskoj oslobodilačkoj političkoj kulturi. Kralj Petar II je, kao jedini Titov legalni konkurent, proveo rat u egzilu; crnogorski kralj Nikola je 1918. lako pao jer nije bio sa svojim narodom. "Nije bio na megdanu", a ko tamo nije bio, na Balkanu gubi važnu komponentu političkog ugleda. Ali,

Tito pripada i konzervativnoj strani takve političke kulture i tradicije: posle osvajanja vlasti, on polaže pravo na apsolutnu poslušnost. Srpski vladari su u tom pogledu stalno solunašili, izvodeći iz svog ratnog učinka neograničeno pravo na doživotno vladanje. Dakle, i u tom progresivnom, oslobodilačkom pogledu, kao i u onom njegovom konzervativnom delu, Tito pripada srpskoj oslobodilačkoj političkoj kulturi.

Ako je Tito bez ostatka srpski političar, onda je mesto njegovog groba tamo gde treba, usred Beograda?

Jeste. Za razliku od Zagreba ili Ljubljane, Beograd je geografski centar Balkana, metropola okrenuta svetu. Titovom grobu je mesto u takvom gradu.

(Vreme br. 434, 13. 2. 1999 Razgovor vodio Aleksandar Ćirić)

III deo Neoliberalizam

Droga u prisustvu vlasti

Zašto svaki rat prilično uspešno kriminalce prevodi u patriote

Ubistvo čelne javne ličnosti brutalno obelodanjuje neke poznate, ali svesno potiskivane strukture. Premda se mnogi slažu da politička ubistva nisu više slučajevi, nego pravila, strukturna uslovljenost se različito shvata. Strukture nisu nepomični nego relativno sporo promenljivi

društveni sklopovi i uslovi. Trajnije su u privrednoj i socijalnoj, a brže se menjaju u političkoj istoriji. Kod struktura se hronološki red ne može kao kod događaja uvek uočiti. Strukture su oblici vlasti, politička kultura, religijski i svetovni vrednosni sistemi i sl. U politici je veći značaj nestrukturnih (ličnih) činilaca nego u privredi i kulturi. Ovde će biti reči o dva strukturalna aspekta savremenih domaćih sukoba: oslobodilačkoj političkoj kulturi i zakonima obnovljenog kapitalizma.

U svakom društvu, koje je dugo bilo u otvorenom ili latentnom poluratnom ili ratnom stanju, između legalne vlasti i kriminala stvara se relativno spontano jedan međusloj koji je u osnovi difuzan. Ovaj sloj tipičan je za sva društva istekla iz građanskog rata i haosa (Jugoslavija, Čečenija, Kavkaz), a na balkanskom delu bivše Jugoslavije ima i neke osobene crte koju mu daje neprerušena oslobodilačka politička kultura. Nema jasne ni odsečne granice između legalnih i nelegalnih ustanova (parlamentarnih i vanparlamentarnih, legitimnih i nelegitimnih, nasilnih i nenasilnih) i pritisaka u ovom "želatinskom" difuznom sloju. Jasnije razdvajanje je relativizovala i zamutila difuzna "patriotska" retorika i politička kultura. Na čelu međusloja se nalaze bivši borci-dobrovoljci ili njihovi najbliži saradnici. Oni su preko različitih kanala (stranke, policija, estrada) sticali privilegije (od otvaranja lokala do trgovine drogama), jer je samo mali deo nakon okončanja rata mogao otvoreno, zbog bivše kriminalne prošlosti, biti automatski uzdignut u red zaslužnih građana. Ostatak nepriznatih tražio je drugu vrstu naknade, otvoreno preteći. Osvedočeni ratni učinak u osnovnom sklopu normalizovane "patriotske" svesti bio je nerazorivi *raison d'être* legitimnosti njihove pretenzije. Ovu legitimnost nije

podupirala samo službena ideologija, nego i stvaralačka inteligencija.

Vlast je dugo tolerisala ilegalnu polukriminalnu delatnost nacionalnih "oslobodilaca" (Arkan). Privatizacija je bila idealna prilika za prećutnu naknadu "oslobodiocima" jer je išla na ruku neslužbeno tolerisanom bogaćenju "zaslužnih", a svi režimi Srbiji od 1990-te oslanjali su se, najviše u policiji, na ove strukture (Legija). Vlast ih je iz pomešanog respekta i straha (jer su bili potencijalni neugodni svedoci) tolerisala kao borce, a boračka harizma je uvek izvor, ako ne legalne ono bar prećutne, legitimne pretenzije na obeštećenje u moći, novcu i ugledu. Delovi ove difuzne strukture su držali da je ne uvek do kraja legalna delatnost sticanja poseda takođe neka vrsta legitimne naknade. Ne manje legitimnim smatrano je ucenjivanje nosilaca vlasti. U odnosu na borce, svaka vlast je parazitska, nedelatna. Nepisano je pravilo da je istinski nacionalni učinak frontovski, a ne onaj u kabinetu ili parlamentu-brbljaonici. Ova tradicija je dugo negovana: od antiturske ustaničke, preko antiaustrijske solunaške do antifašističke partizanske verzije. Boračka harizma je uvek bila neuporediva, lako je prelayila u mit.

Protagonisti normalizovanog kapitalizma od oktobra 2000. godine promovisali su novu plejadu boraca (otporaši, Čačani, Delije). Difuzni borački sloj se opet iznova kadrovski prestrojao (borci iz "antibirokratske revolucije" 1988, borci sa ratišta u Hrvatskoj i Bosni 1991-95, borci s Kosova 1999, borci iz "revolucije" 2000), proredjivao u medjusobnom ubijanju, ali i različitim iskustvom kalio i sazrevao.

Svaka boračka garnitura imala je svoje elitne dobrovoljačke redove. Dobrovoljac, po pravilu ima veći ugled od redovnog borca kog je država mobilisala. U svakoj boračkoj garnituri nužno se manje ili više skrivao deo koji je preko borbe prao prošlost. Nema oslobodjenja bez kadrova

ove vrste, iako im je udeo bio različit kod različitih pokreta. Važno je takodje pomenuti da je sloj, koji je sticao privilegije na osnovu učinka u vanrednom, a ne redovnom stanju u osnovi antibirokratski, pa je do danas ostao rasuta difuzna tvorevina. Antibirokratsko geslo glasi : "Zapisano je, ali ja vam kažem". Drugim rečima, zakon jeste važan, ali ne i za nas zaslužne. Antibirokratizam se različito ispoljavao u latentnoj ili manifestnoj pretnji nepriznatih boraca ustoličenoj upravi. S druge strane, rastegljivi nacionalnooslobodilački učinak (od odbrane do pljačke) ne samo što je normalizovan i samorazumljiv, nego je čak i njegova ekstremna delatnost (etničko čišćenje i masakri) od vrhunskih intelektualaca "patriota" neutralizovana i pravdana kao nužna odbrana. Slep (a ne kritički) patriotizam je od 1987. postao rastegljiva nebirokratska dogma koja direktno ili indirektno snabdeva legitimnošću vlast, opoziciju, ali i fluidne polukriminalne grupe. Ova dogma povezuje širok protivrečan lanac od stvaralačke inteligencije do ratnih profitera.

Svaki rat je, pored ostalog, i kanal pranja prošlosti, a nacionalnooslobodilački učinak iz 1990-ih je prilično uspešno kriminalce prevodio u patriote. I 1945. dobar deo ranije deklasiranih se preko ratnog učinka kvalifikovao za društvo povlašćenih, ali su potonje barijere neograničenog sticanja bile u socijalizmu sužene. Osim toga, kod komunista je učinak shvatan kao klasni, antifašistički i narodnooslobodilački, a ne nacionalnooslobodilački.

Danas je u kapitalizmu normalizovano neograničeno sticanje, baš na temelju nacionalnooslobodilačkog učinka. Nakon rata političari i ratni profiteri potisli su borce. U psihološkom pogledu to je jačalo nezadovoljstvo nepriznatih i neprispelih, jer je shvatano kao krupna nepravda. U svakom građanskom ratu proces vertikalnog uspona deklasiranih je donekle samorazumljiv.

Jer, onaj ko je kadar da rizikuje život, raspolaže trajnim pravom pretenzije na nadoknadu. "*Blut ist ein ganz besonderer Saft*" ("Krv je sok sasvim osobeni"), drugim rečima, ulog u krvi je neuporediv. Istini za volju ovaj složeni proces nije se mogao lako odozgo preseći, jer je s jedne strane bilo nemoguće u ratnom metežu precizno razdvojiti odbranu od agresije, a s druge u izbornoj kampanji kritika slepog patriotizma (tj. stava da se moja nacija uvek brani, a ne napada) lako je osudjivana kao izdajnička. Takodje se na pitanje kada odbrana nacije prelazi u odmazdu, kod mnoštva slučajeva može nažalost dati samo lirski odgovor. Drugim rečima, ako si branio naciju mnogo toga ti se prašta, pogotovo stoga što se ne možemo složiti ko je prvi počeo rat. Odnos izmedju izvornog i reaktivnog nasilja još uvek je nedefinisan. Koliko god zvučalo oportuno, nije lako povući jasnu liniju izmedju zaštite vlastite nacije u građanskom ratu i neopravdane osvete. Za tako nešto nema još ni pogodne klime javnog mnjenja, akamoli ustanova. A i kriteriji su politizovani i ostrašćeni. Čak i golo pitanje da li je ratni plen nezaslužen dugo je bilo rizično. Jer, samorazumljivo je oduvek čak i van Balkana bilo da onaj ko oslobadja, polaže legitimnu pretenziju ili na doživotnu vlast na osnovu osvedočenog učinka ili na plen koji po prirodi stvari treba legalizovati (Arkanova kuća). Ova samorazumljivost je u medjunacionalnom sukobu stekla dodatnu široku emotivnu podršku – "ne dirajte naše heroje". Naš je ovde presudan atribut.

Permanentni građanski rat je tokom 1990-ih posvakodnevio ovu oslobodilačku političku kulturu. Posvakodnevljavanje se ogleda u prećutnom tolerisanju polukriminalnih delatnosti, izrastanju i jačanju relativno masovnih parlamentarnih stranaka na temelju harizme ubijenih kriminalaca oslobodioca, uključivanju boraca u legalne državne strukture i sl. Ljudi sumnjive prošlosti lako su

postajali ikone političkih stranaka kao pali borci. To je proces koji je lakše osuditi nego istorično razumeti. Možda neka poređenja mogu pomoći. Od kraja 1941. Staljin je počeo prazniti zatvore da bi popunio svoje jedinice u borbi protiv fašizma. Razne strukture zatvorenika (osim najtežih) dale su svoj doprinos antifašizmu. U istom periodu su i SAD vlastitu jurišnu mornaričku pešadiju, koja je desetkovana na pešćanim i nepristupačnim plažama filipinskih ostrva, regrutovale iz Sing Singa. Dobar deo prvog jurišnog talasa činili su zatvorenici. Nazad nisu mogli, jer ih je čekao podoficir i zatvor, morali su napred. Dijalektički posmatrano njihov borački moral je imao nisku, ali solidnu osnovu. Ipak u svim društvima oni nisu podjednako uspešno unovčili svoje ratne zasluge. Na Balkanu jesu više nego u SAD i SSSR-u 1945. Čak je i u stabilnoj V.Britaniji harizma oslobodioca delovala, iako je izgledalo obrnuto. Naime, tamo je polovinom 1945. oslobodilac V.Čerčil poražen na izborima ponajviše stoga što su se pobednici -britanski laburisti mogli pozvati na idejnu srodnost sa socijalizmom i Crvenom armijom koja je slomila kičmu nacizmu. Čerčilova harizma nije lako mogla konkurisati osvajačima Berlina.

U Jugoslaviji je kod svih zaraćenih strana (Gotovina, Arkan, Prazina) 1990-ih dobar deo čelnika dobrovoljačkih jedinica regrutovan iz redova avanturista i kriminalaca. U Hrvatskoj je regularna jedinica bila Kažnjenička bojna pod komandom M.Naletilića-Tute, a u Srbiji Srpska dobrovoljačka garda i Crvene beretke. Ove trupe su bile izrazito nacionalno patriotski usmerene i uverene da stoje na braniku konfesije (katolicizma i pravoslavlja). Konfesionalna i nacionalna martirologija (spremnost na žrtvu za naciju i veru) učvršćivala je borbeni moral, ali i brisala granicu između oslobodjenja i zločina. Aktivnost "prvoboraca- patriota", a naročito smrt, postajala je obrazac biografije patriote, uzor mladima i sledbenicima, ali i privlačna biračkom telu. Neustrašivost i bezobzirnost kriminalaca preusmerena je u

poželjnu i odavno normalizovanu medjunacionalnu mržnju, pa u izveštaje o hrabrosti arkanovaca i "frenkijevaca" u građanskom ratu po svemu sudeći ne treba mnogo sumnjati. Na frontu ne samo što je još manje bilo moguće razlikovati hrabrost od bezobzirnosti i brutalnosti, već je svaki pokušaj upozorenja na nasilje značio opasno remećenje ratnog morala. Kriminalne crte su se opasno približile "patriotskim" vrlinama. Razbudjeni opšti patriotizam je polukriminalne grupe osvestio i pročistio, normalizovao njihovo sticanje i kvalifikovao ih za dalju borbu za nacionalni interes – u političkom životu. Pali dobrovoljac je lako harizmatizovan, a u tom procesu preobraćanje iz kriminalca u rodoljuba nije smatrano problematičnim. Imperativ nacionalne homogenizacije zarad "odbrane" nacije čak i kritiku zločina sunarodnika lako žigoše kao izdaju. To je postupno betoniralo novu strukturu legitimnosti u kojoj je mirnodopsko razlikovanje dobra i zla relativizovano i izopačeno. Formiran je novi odnos patrona i klijenta. Borci –patroni (manje ili više povezani sa vlašću) nisu lako mogli funkcionisati bez mreže kriminalaca-klijenata. Spektakularna ubistva bila su nužna demonstracija moći, ali i nesigurnosti i otvorenosti nove hijerarhije, koja je fabrikovala nove patrone.

Teško je reći da li šok - udar na vrh državne vlasti može bar malo pomoći razbistravanju strukturno uslovljene neprozirnosti kod razlikovanja zaslužnih od nezaslužnih naknada. Pre svega otuda što je udeo pomenute ambivalentne strukture svesti (oslobodilac-zahvatač) teško preko noći suzbiti. Retki su primeri ratnika koji su se povlačili ne tražeći naknadu niti priznanje zasluga, a još je manje onih koji su se u prelaznim vremenima odricali moralnog kapitala žrtve minulog režima ili rata. Izgleda da to nije toliko rezultat nedovoljno razvijene kritičke samosvesti (solidarnosti je na Balkanu uvek bilo, klasne ili nacionalne) već više straha od

neimaštine i nesigurnosti u budućnosti, pa se zato na vreme treba snabdeti privilegijama zaslužnih (ordenima, spomenicama, kadrovskim sinekurama). Ako se sklonost ka solunašenju lako može nadovezati na junačke vrednosti domaće epske oslobodilačke tradicije, nju više održava neizvesnost i permanentna nesigurnost prostora. I danas ova počiva na: (1) nepoljuljanoj nadmoći oslobodilačke političke kulture u kojoj su patnja i borački učinak zarad dobra nacije nadmoćni u toj meri da je svako obeštećenje samorazumljivo, (2) normalizovanju brutalne konkurencije sticanja (plati porez državi ili reket, pa radi dalje). Pomenuti strukturni činoci prožimaju se i postaju snažniji, a lomovi unutar obnovljenog kapitalizma i nove legalizovane oslobodilačke pljačke postaju dramatični tek kada se podudare sa šokantnim ubistvom čelne državne ličnosti. Zato bi tek sistematsko ublažavanje delovanja pomenutih strukturnih činilaca moglo biti osnova promene, koja nas takodje ne može sačuvati od razornog upada nepredvidljivog.

Moramo biti svesni da patriotizam (slepi, a ne kritički) najlakše prelazi u zločin i da je kapitalizam otvorio više problema nego što je kadar da ih reši. Treba detronizovati slepe patriotske nacionalne oslobodioce i jačati vrednosti solidarnosti, a ne konkurencije. (**Danas 25. 3.2003**)

Stid i krivica

Portret gosta

"Tamo gde stid svedoči o zločinima manja je spremnost za prevladavanjem prošlosti nego tamo gde o zločinu govori osećaj krivice. Stid pokazuje nepotpunu odgovornost. Zločina se stide oni koji smatraju da je nacionalna strategija bila

valjana, ali taktika pogrešna. O zločinu nacije kao realnoj krivici govore oni koji drže da je i strategija bila katastrofalna."

Ovo je citat iz studije kojom se naš večerašnji gost, doktor sociologije, univerzitetski profesor Todor Kuljić posle dužeg vremena obratio javnosti u beogradskom dnevniku Danas. Studija nosi naziv Anti antifašizam u svetu i Srbiji i predstavlja naučni ogled o fenomenima kao što su: antifašizam, totalitarizam, konverzija intelektualaca, ostrašćena prerada prošlosti, doterivanje biografija, hobi istoričari. Retko danas u Srbiji možete naći takvu argumentaciju za genezu, istorijsku paralelu ovih pojava koje su obeležile gotovo celi XX vek.

Kada je u Zrenjaninu završio gimnaziju, nije imao predispozicije za studij sociologije, ali ga je privukao naziv tada nove, mlade discipline. Ostao je na fakultetu, diplomirao 1972. godine temom Ideologija srpskog fašizma, napomenimo nekim profesorima baš i nije bilo drago za to. Ali od tada profesor Kuljić je okrenut stranoj literaturi, nemačkoj školi sociologije i ne krije da su mu radovi pomalo germanocentrični. Osim o fašizmu, napisao je i knjige Teorija o totalitarizmu, Birokratija i kadrovska uprava, Oblici lične vlasti. Poslednja, pod imenom Prevladavanje prošlosti, izašla je prošle godine. Jedina domaća tema bila je Tito. Kaže: "Kada sam zahvaljujući kriterijumima strane literature potpuno neutralno raširio taj koordinatni sistem i odredio Titovo mesto među ostalima, on nije ni tako loše ispao". Te, 1998. godine, kritikovali su ga nacionalisti i liberali zbog te knjige, ali Kuljić dodaje: "Nikada nisam bio žrtva režima. Možda i zato što sam živio u provinciji".

Naš gost se odmah posle doktorata (1981) vratio u rodni Zrenjanin. Daleko od dnevne politike, duboko uronjen uvek u jedan problem, nekoliko godina istražuje duge društvene procese uveren da su te, na prvi pogled, konzervativne strane nepodeljene vlasti vrlo višeslojne i da ih je u naučnom

pogledu veoma rizično demonizovati kao jednostrane i nepoželjne. "Neki put su", kaže profesor Kuljić, "režimi nepodeljene vlasti više podsticali razvoj od režima koji se hvale pluralizmom". Nova tema biće logičan nastavak prethodnih istraživanja. Ovoga puta naš gost uhvatiće se u koštac s enigmom zvanom konverzija kod naučnih radnika-intelektualaca ili, prevedeno na laički jezik, kako neko napiše pet knjiga o marksizmu i o ofanzivama, a šestom sve to porekne. Zaista, kako?

Šta je razlog da ste se posle duže vremena obratili javnosti sa temom anti-antifašizam?

Govor o anti-antifašizmu je u Evropi prisutan već duže vremena, ali kod nas nema mnogo pokušaja osporavanja anti-antifašizma. Naprotiv. Kod nas je antifašizam potisnut u pozadinu i smatra se komunističkom anahronom tekovinom iz više razloga. Verovatno zbog toga što su nacionalizam i nacionalni identitet normalizovani, a u toj situaciji antifašizam je suvišan, jer svaki antifašizam deli naciju na fašiste i antifašiste. Za svakog nacionalistu najveći imperativ je nacionalno jedinstvo. U toj situaciji antifašizam, premda se zadržava ritualno, na nekim političkim svečanostima neki ga čelnici pominju, ali u suštini je nepoželjan, jer antifašizam ima dve strane. Prva je spoljna, ceremonijalna strana, kojom se obeležava pobeda i daje doprinos vlastite nacije nad najvećim zlom XX veka. Druga strana ima svoju dublju funkciju, a to je da je radikalni antifašizam kritika svakog uskogrudnog etničkog iracionalizma, koji ide do apsurdna. To nacionalisti vrlo dobro osećaju. Zbog toga pokušavaju antifašizam da preusmere preko antitotalitarizma u antikomunizam i time ga neutrališu, odnosno, oslobađaju njegove dublje radikalne pretpostavke. To me je podstaklo da pokušam da se osvrnem

na anti-antifašističku klimu, ne samo u Srbiji. Ona je prisutna širom Balkana. Pokušacu da sažmem: reč je o ritualnom antifašizmu koji u sebi krije normalizaciju nacionalizma, ali to nije radikalni antifašizam.

Bavite se naučnim istraživanjima veoma zanimljivih oblasti: fašizam, totalitarizam i lična vlast. Kažete da vas dnevna politika ne zanima. Zar baš dnevna politika nije ishodište toga čime se vi ovim bavite?

Možda jeste na neki način kojeg nisam dovoljno svestan, ali sam svestan toga da sam oslobođen od dnevne politike. Dnevna politika je štetna za nauku, jer stvara odijume i iracionalne tačke odnosa prema materiji koju obrađujete. Prema tome, ako ne želite da budete partijski aktivista, to ne znači da niste na drugi način angažovani. Bio sam svestan tih više nesvesnih nego svesnih opasnosti politizacije.

Da li je tačno da ste izjavili da vas Miloševićeva vlast nije nimalo isprovocirala i da ste znali šta će od toga ispasti?

Nisam znao šta će od toga ispasti. Niko to nije mogao predvideti, ali sam osećao da je to u osnovi jedna štetna, prkosna politika. Nekoliko puta su me pitali, kada sam završio knjigu o ličnoj vlasti, krajem 1993. godine, zašto se ne bavim Miloševićem kada je to logički nastavak, jer je i to jedan oblik lične vlasti. Tada sam odgovarao da mi taj vladar nije zanimljiv. Rekao sam da, ako se treba baviti domaćom ličnom vlašću, onda ću se pre opredeliti za Tita, jer je on višeslojniji. Iz Titove politike se ponešto može i naučiti. Titov režim je bio

trajnije, iako je tada bio mnogo više demonizovan nego Miloševićev režim. Nikada se nisam bavio predviđanjima. I sada smatram da je politički razvoj u osnovi nepredvidljiv. Mogu se predvideti neke komponente političkog razvoja i dosta jasno predskazati ishod, ali je nemoguće predvideti u nauci o društvu najčešće razorno podudaranje i prožimanje tih komponenti. Taj vladar u Srbiji mi je bio nezanimljiv upravo zbog toga što sam njegovu politiku ocenio kao štetnu, a nisam bio jedini. Čitava opozicija je to radila. Iako nisam bio partijski angažovan, ocenio sam je kao nepotreban i iracionalan prkos.

Da li je tačno da ste ranije dobijali neke pozive od političara i da ste bili zanimljivi političarima negde sredinom osamdesetih?

Ne mnogo. Sredinom osamdesetih je u Beogradu i u Jugoslaviji počeo proces erozije levice. Levica je počela da se brani. Bio je to proces koji je počeo u Francuskoj polovinom sedamdesetih godina, a zatim se raširio na Nemačku. Ti uticaji su se u Beogradu, kroz koji uvek duva košava, počeli osećati među režimskom i među disidentskom inteligencijom. Beogradski šezdesetosmaši su počeli polako da konvertiraju. Ostajao sam na nekom levom kursu. Trudio sam se da to osmišljam što više stranom literaturom. Neki moji radovi nisu ostali nezapaženi kod jednog dela rukovodstva CK Srbije. Bila je to liberalnija Stambolićeva struja. Mnogi liberalniji vanpartijski intelektualci su pozivani na skupove u marksističkom centru CK Srbije. U nekoliko navrata sam se odazivao tim pozivima. Ništa nisu posebno tražili. Hteli su da čuju šta misli taj deo intelektualaca, tj. levica koja nije u Partiji.

Sada je maj mesec, mesec koji asocira na Josipa Broza Tita: godišnjica smrti, Dan pobjede nad fašizmom i dan Titovog rođenja. Pomenuli ste da ste se bavili Titovom ličnošću. Prošao je period od obožavanja do blaćenja, pa možda i do ravnodušnosti. Gde vi spadate?

Titom sam počeo da se bavim kada sam završio svoju knjigu „Oblici lične vlasti“. Rečeno je na početku da u mojoj knjizi Tito nije loše prošao. To što Tita nisam demonizovao verovatno je rezultat nekih okolnosti da sam formiran kao šezdesetoosmaš levičar. Šezdesetoosmaši su bili formirani u duhu apsolutne kritike i prema porodičnim autoritetima i prema političkim autoritetima. Bio sam kritičan prema Josipu Brozu. Kasnije sam postao više ravnodušan, jer sam video da ga nacionalisti uzimaju na metu. Ako ljubav rađa razočarenje, nikada se nisam razočarao u Josipa Broza, jer u njega nikada nisam polagao velike nade. To kako je on prošao u mojoj knjizi mislim da je rezultat teorijskog okvira koji je nastao na osnovu obuhvatnog istorijskog istraživanja evropskih oblika nepodeljene vlasti, a ne mog inata prema nacionalističkim demonizacijama Tita. To je trebalo nastaviti i primeniti na naš savremeni slučaj.

Kako Tito prolazi u poređenju sa Milošem Obrenovićem ili Nikolom Pašićem?

Čini mi se da sam u jednom intervjuu povodom moje knjige o Titu, koja se pojavila 1998. godine kod Instituta za političke studije, rekao da je Tito srpski vladar. Ta ocena nije primljena baš najbolje. Neki su se i čudili. Jedan moj kolega, koji se

slaže sa mnom, je tu tezu ekstremizovao i rekao da je Tito najveći srpski vladar. Mislim da je Tito srpski vladar iz dva razloga. Od svih srpskih vladara u poslednja dva stoleća najduže je držao gotovo sve Srbe u jednoj državi. Drugi razlog je važniji. Tito pripada jednom tipu političke kulture koju su na Balkanu u najrazvijenijem obliku negovali Srbi. To je oslobodilačka politička kultura: slavljenje i obožavanje vođe i spasioca koji je heroj i koji oslobađa, ali koji, nakon oslobođenja na osnovu osvedočenog ratnog učinka, traži apsolutnu poslušnost. Te tradicije u XIX i XX veku nije bilo toliko u drugim delovima balkanskih zemalja koje su pripale Jugoslaviji. Srbi tu tradiciju neguju još od Kosova. Tito se u potpunosti priklonio i utopio u tu tradiciju i zbog toga je srpski vladar.

Srpski nacionalisti vam baš i ne bi dali za pravo.

Nije samo kod nacionalista Tito neomiljen, već kod svih intelektualaca koji smatraju da je to bio jedan režim nepodeljene i lične vlasti i da je ovom prostoru bilo daleko primerenije na vreme izgraditi ustavnu državu i podeljenu vlast, a da je Tito, pre svega, komunistički autoritarac i da je on, u suštini, bio antidemokratski vladar. Taj front odbojnosti prema Titu prevazilazi front nacionalista. On zahvata dobar deo levoliberalne inteligencije, a naročito je raširen kod inteligencije koja je ranije osmišljavala Titovu harizmu, pa je preko noći uočila da je to za novi vlastiti identitet suvišno i počela da ga demonizuje. Tito je u novoj situaciji, kada je nacionalizam normalizovan, postao nepoželjan, izuzev Bosne. Pitanje je u kolikoj ga meri i tamo istinski prihvataju ili samo politicki svojataju. To što je u Sarajevu i dalje Titova ulica glavna, ne znači da je ta nova balkanska država u potpunosti razumela duh Tita. Pitanje je i kako ga Makedonci tretiraju,

jer je i u Makedoniji, koliko mogu da vidim, vrlo uočljiv novoliberalni duh Evrope koji ne može prihvatiti komunističkog vladara. U Crnoj Gori ga prihvata jedan deo stanovništva. Mislim da ga u pomenutim republikama najviše prihvataju zbog toga što je Tito zaslužan za intronizaciju te nacije i davanja državnosti toj naciji, više nego što smatraju da je bio racionalan vladar koji je ovom celom prostoru dao više od drugih vladara.

Da li je Slobodan Milošević, i to što se dogodilo devedesetih godina, posledica perioda Jugoslavije iz Titovog vremena, ili je to potpuni diskontinuitet u odnosu na Titovo vreme?

Nije to radikalni diskontinuitet, ali nije ni sadržinski kontinuitet. Određeni elementi kontinuiteta postoje. Milošević nikada nije toliko isticao potrebu demonizovanja Tita. To se najbolje vidi po udžbenicima istorije za srednju školu iz Miloševićevog perioda gde je zadržan jedan dosta uravnotežen odnos prema Titu. U tom društvenoekonomskom pogledu postoji neki kontinuitet između kadrova Miloševićeve partije i starih kadrova Titovog režima. Osim toga Miloševićev režim jeste bio poslednji socijalistički režim u Evropi. Ali to je bio višepartijski režim i po tome suštinski drugaciji od Titovog. Po meni, postoji jedan važniji diskontinuitet između ta dva razdoblja vlasti u Srbiji. Za vreme Tita na delu je bila federacija, vizija države bez vodećeg naroda, vizija države ravnopravnih naroda i nacija, koja je prihvaćena u jugoslovenskom komunističkom pokretu pod uticajem austromarksizma i Kominterne. Nisu bez razloga neki istoričari Tita nazivali poslednjim Habzburgom na Balkanu. Habzburg je sinonim nadetničkog vladara u multietničkoj sredini. Toga nije bilo u miloševićevskoj Srbiji, jer je nacionalizam normalizovan. Treba reći da postoji razlika između nacionalizama. Mislim da Milošević nije bio najveći nacionalista među bivšim vladarima jugoslovenskih republika početkom devedesetih godina. Ono

što je on bio, a što je bilo još katastrofalnije, jeste najveći imperijalista. On je smatrao da raspolaže vojskom i da može da je kadar da održava jednu zajednicu po vlastitoj volji. To je najhazardniji elemenat u njegovoj politici. Suštinski je različita Titova i Miloševićeva spoljna politika. Dakle, postoji određeni kontinuitet između Tita i Miloševića, ali je daleko prisutniji diskontinuitet.

U vašoj knjizi izdvajate tri ličnosti: Miroslava Krležu, Đilasa i Dobricu Ćosića i njihov odnos prema Titu.

Pogledi na Tita kod pomenute trojice znamenitih jugoslovenskih intelektualaca odražavaju poglede širih struja i društvenih grupa. Krležin pogled pokazuje glorifikaciju Tita kao vladara u jednom etničkom osinjaku, koji je uneo red i koji je pacifikovao prostor. Krležine ocene Tita, uprkos tonu himne, jesu zanimljive. Krleža je uočio neke važne stvari, ali je upadljiv ton nekritičke glorifikacije koji je bio rizičan, jer se pridruživao onome poznatom sloganu da je Tito najveći sin naših naroda i narodnosti i da ne treba narušavati njegov kult. Krležino viđenje Tita pripada struji koja ga je glorifikovala i smatrala da je njegova vlast najveći domašaj političke kulture ovih prostora.

Drugi oblik negiranja Titove uloge je prisutan u različitim radovima kod Dobrice Ćosića, gde se Titova ocena anulira. Kako on kaže, to je kamen despot koji je upropastio ovu zemlju, koji je suzbio svaku kreativnost. Tito se pretežno demonizuje kao vladar koji je bliži upropastitelju nego usrećitelju. Sklon sam da tumačim ove isključivosti kod ovog književnika upravo velikim nadama koje on gaji u Tita u jednoj fazi svoga razvoja. To Ćosić i priznaje. Psihološki su

prilično razumljive oscilacije i kolebanja iz oduševljenja u demonizaciju.

Najzanimljiviji je pristup starog Đilasa. Knjiga o Titu, koju je Đilas pisao osamdesetih godina, a koju je počeo da piše neposredno po Titovoj smrti, je u odnosu na ova dva prethodna pisca diferenciranija i višeslojnija. Đilas uočava i pozitivne, ali i snažne konzervativne crte kod Titove ličnosti. Đilas je zanimljiv po tome što je sazrevao u osami i što je dosta promišljao svoja stanovišta. To je najvidljivije kada se govori o Titu, jer je Tito simbol, ne samo Jugoslavije, nego i idejno-političkog projekta koji je dugo bio na Balkanu - komunizma. U odnosu prema Titu možete videti koliko je koji intelektualac isključiv i kako iz sadašnjih potreba tumači prošlost.

Šta je novi, domaći, fašizam i kako se može prepoznati?

Novi fašizam je promenio svoju ideologiju i političku taktiku, preobražavajući se dosta uspešno novim okolnostima. Danas je krupni kapital multinacionalan i nema uticajnije struje krupnog kapitala koja bi podupirala fašistički ekstremizam i njegov politički monizam i rasizam. Savremeni fašizam se protivi globalizaciji i vrlo uspešno prilagođava tekućem ideološkom žargonu. On je i dalje snažno etniziran, raspiruje mržnju prema strancima i manjinama, zagovara pravo naroda, protivi se ideologiji o ljudskim pravima, zalaže se i dalje za organsku zajednicu i prepoznatljiv je po kulturi nasilja. Na Balkanu politički pokreti koji su vrlo bliski fašističkim ne svojataju ga, ali i dalje brane ideju etnički čiste države i naročito žestoko se obaraju na mondijalizam.

Za koga se danas na Balkanu može reći da je fašista a da to nije prejaka i pogrešna upotreba reči?

Malo koja politička struja danas na Balkanu će reći za sebe da je fašistička. Teško je prepoznati čiste fašističke pokrete na Balkanu. U toku građanskog rata bilo je nekoliko situacija gde je fašistički karakter nekih političkih pokreta bio otvoreno ispoljen. U Hrvatskoj je na frontu bilo otvorenog ratovanja pod ustaškim simbolima i veličanja Ante Pavelića. Još uvek postoje neke partije sa zvaničnim fašističkim simbolom. Bilo je fašizma i na drugim ratnim područjima, naročito u Bosni, tj. upadljive fašizacije kod stvaranja etničkih čistih prostora. To se ogledalo u vraćanju nekim isključivim nacionalnim fašističkim ideolozima, kao što je Ljotić. Vidan je pokušaj neutralizacije Ljotića kod dela beogradske inteligencije i nekih političkih struja, tj. pokušaj neutralizacije Ljotićevog Zbora. Fašizacija se prepoznaje i kod raznih ekstremnih nacionalističkih struja koje brane četnički pokret i njegovu politiku etničkog čišćenja, naprimer Sandžaka četrdesetih godina. To se ponavljalo u Republici Srpskoj. Svaki nacionalizam neosetno prelazi u fašizam.

Da li je elemente fašizma imao i Miloševićev režim?

Taj službeni režim nije imao elemente fašizma, ali je ulazio u rizične saveze sa nekim političkim grupacijama koje su bile bliske fašizmu. Sam režim ne može se oceniti kao fašistički. Mislim da se ni Tuđmanov režim ne može oceniti kao fašistički, iako je nekritičnost Tuđmana prema minulim fašističkim prethodnicima bila daleko viša nego što je bio slučaj u Beogradu.

Da li je danas, i na Balkanu i u Evropi, opasniji fašizam ili totalitarizam?

Tu su dva različita pojma i pristupa savremenim neželjenim pojavama. Te procese sam pratio najviše u nauci. Postoji antifašistički pristup i antitotalitarni pristup. Antifašistički pristup nacionalizmu i etničkom čišćenju se trudi da u toj praksi raspozna neke ekstremne nacionalističke i rasističke crte i da povezuje i objašnjava savremena zbivanja sa nekim klasičnim oblicima fašističkog nasilja. Tome je nasuprot, drugi antitotalitarni pristup u čijem je središtu pojam totalitarizam koji je danas vrlo raširen, ne samo kod političara, već i kod inteligencije. Ovaj pristup se trudi da tu neželjenu stranu antifašizma preusmeri u antikomunizam na taj način što će poistovećivati, vrlo nekritički i vrlo neistorično, raznorodne oblike jednopartijskih režima kao što su fašizam i socijalizam, smatrajući da je to u osnovi isto. To nije isto.

„Crna knjiga komunizma“ govori o tome da je staljinizam imao četiri puta više žrtava (100 miliona ljudi su žrtve komunističkih totalitarističkih režima, a 25 miliona fašističkih režima). Oспорovate takav pristup?

Da, osporavam. „Crna knjiga komunizma“ se pojavila u Parizu 1997. godine. Tu je komunizam proglašen za mega-zločin 20. veka. Danas se u svetu, uglavnom, prošlost prerađuje sa stanovišta potreba današnjice. Pojam totalitarizam treba vrlo oprezno koristiti. Između staljinizma i nacizma postoje određene sličnosti, ali treba tačno reći kakve su sličnosti, a kakve su razlike. Postoje sličnosti u političkoj praksi, u funkcionisanju jednopartijskih režima, u ponašanju tajne

policije. Postoje duboke idejno-istorijske i ideološke protivrečnosti između fašizma i staljinizma. Staljinizam jeste u osnovi bio socijalizam. S jedne strane, imamo kod socijalizma jednu u osnovi internacionalističku ideologiju, dok kod fašizma imamo zagriženi rasizam. Kod socijalizma imamo društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, kod fašizma kapitalizam, itd.

Upozoravate na eroziju antifašizma. Gde je vidite?

To se vidi u novoj preradi prošlosti na Balkanu, a posebno u novoj reviziji žrtava na Balkanu. Kod nas je dekretirani komunistički antifašizam zamenjen anti-antifašizmom. Svojevrsna relativizacija, ili erozija antifašizma je širenje ideologije o nultom času. Svaki politički pokret, kada dođe na vlast, proklamuje novi početak autentične istorije. To je danas oktobar 2000. ili u Hrvatskoj decembar 1991. Danas se 7. juli 1941. godine, koji su komunisti proglasili za Dan ustanka Srbije, tumači kao dan kada je Srbin ustao na Srbina. U Hrvatskoj je antifašizam još više relativisan daleko upadljivijom rehabilitacijom ustaškog pokreta Ante Pavelića i uopšte Nezavisne države Hrvatske, nego što je to slučaj u Srbiji sa Nedićevom državom. U Srbiji Nedićevu državu neki akademici pokušavaju da prikažu kao nacionalno spasiteljsku, a ne kao kvislinšku tvorevinu.

To je ta normalizacija fašizma na Balkanu.

Da, koja teče preko normalizacije žrtava komunizma. Nekada su u središtu bile žrtve fašizma, a sada su u središtu žrtve komunizma. I Milan Nedić i Ante Pavelić u egzilu su žrtve komunizma. Komunizam je potpuno nepoželjan, odvija se tiha

reorganizacija istorijskog pamćenja, revizija toka istorije, najpre preko osećajnog plana. Emotivno najosetljiviji sadržaji su žrtve, oni koji su ubijeni. Bez revizije žrtvi, nemate reviziju istorije. Erozijska antifašizma ide preko relativizacije i neutralizacije žrtava fašizma.

Kakav je vaš stav u odnosu na zahtev za nacionalnim pomirenjem?

Unutarnacionalno pomirenje treba razlikovati od međunacionalnog. Prvo je najčešće u službi nacionalizma, drugo ne. Nacionalna homogenizacija teče preko revizije ocene žrtvenih mesta, stratišta. Treba relativisati po zlu čuveni jasenovački logor, koji je u Srbiji doduše preuveličavan i dovođen do cifre od milion žrtava, a bilo ih je manje. U Hrvatskoj ga treba relativisati isticanjem novog žrtvenog mesta, nove tačke sećanja, a to je Blajburg. To je mesto u Austriji gde su partizanske jedinice zarobile i uništile deo kvislinških jedinica. I u Sloveniji i u Hrvatskoj danas se polažu službeni venci na Blajburg. Jasenovac je u senci. To je relativizacija antifašizma. U Srbiji, u najnovijim srednješkolskim udžbenicima istorije teče pokušaj isticanja pokreta Draže Mihajlovića kao autentičnog antifašističkog pokreta čime se nastoji relativizati komunistički, antifašistički učinak. Svaki nacionalizam je zainteresovan za harizmatizaciju vlastitog nacionalnog junaka. Partizanski fašistički otpor je bio nadnacionalan. Zbog toga se on potiskuje u drugi plan kod svih današnjih politika sećanja.

Zar jedan nacionalista ne može biti ujedno i antifašista?

Bilo je takvih slučajeva. Npr. u Poljskoj. Rekao sam na početku da antifašizam ima u sebi i dublju komponentu, koja je u biti antinacionalistička i koja se zalaže za jednakost svega onoga što nosi ljudski lik. Ova se kosi sa isticanjem nacionalnog prioriteta i nacionalnog interesa. To je dublja pretpostavka antifašizma. Može biti nacionalista veliki heroj, borac protiv fašizma, ali njegova ideologija i njegov pogled na svet ne mogu biti radikalno antifašistički.

Za raspravu o kolektivnoj i individualnoj odgovornosti značajnu ulogu je odigrala jedna knjiga o Hitlerovim dobrovoljnim dželatima, teza da se čak i u Hitlerovoj nacističkoj Nemačkoj moglo suprotstaviti vlasti, da ne stoji da je teror takav da su svi morali da ili sarađuju, ili da ćute. Meni se čini da je to vrlo zanimljivo i za priču o Balkanu devedesetih.

Treba razdvajati krivicu od odgovornosti. Nije svaka odgovornost kažnjiva. Oni koji su izdavali naredbe za zločine sigurno treba da izađu na sud, ali nisam siguran da se to može uraditi sa svima onima koji su na masovnim mitinzima podržavali te vođe, pa čak ni sa inteligencijom koja je osmišljavala njihove odluke. Teško je u krivičnom pravu naći stavke kojima ćete podvesti ovu vrstu odgovornosti. Sigurno je da se ta odgovornost može stupnjevati i da su mnogi saučestvovali u ovome što se kod nas događalo.

Da li je u devedesetim, od pada socijalizma, na delu globalna konverzija inteligencije od levice prema desnici?

Tu sam uočio neke procese, koji su vrlo karakteristični u struji u kojoj je ranijeg intelektualca-disidenta zamenio intelektualac-konvertit. Otkuda tako snažna promena opredeljenja preko noći, koji su bili uzroci, a koje su posledice tog toka konverzije? Nije teško u tome bilo приметiti vrlo upadljiv rad na glačanju vlastite prošlosti kod mnogih profesionalnih istoričara i sociologa, doterivanje vlastite biografije. Bivše apologete samoupravljanja su preko noći postali antititoisti i antikomunisti. Samo je pitanje na koji način je pravdan taj zaokret.

Posebno analizirate stavove dvojice istoričara, jednog iz Srbije i jednog iz Hrvatske: Branka Petranovića i Dušana Bilandžića.

Kod istoričara Jugoslavije je taj proces najvidljiviji. On je manje vidljiv i više je skriven kod drugih intelektualaca. Dvojica pomenutih istoričara su bili službeni istoričari bivših režima, Bilandžić više od Petranovića. Petranovića treba ipak izdvajati, jer je bio prilično svestran i odgovoran naučni radnik. Tim pre njegov obrt iz devedesetih godina je mene više čudio nego obrt Bilandžića, koji je uvek bio u politici. Na osnovu svoje knjige Moderna povijest Hrvata, Bilandžić je primljen u Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti, a Petranović takvu počast nikada nije doživeo. I tu se vidi kako su akademije, kao kondenzovani cvet nacionalne inteligencije, imali različit odnos prema Bilandžiću i Petranoviću.

Da li su događaji koji su postali odredište za nacionalne inteligencije u Srbiji i Hrvatskoj bili, s jedne strane Memorandum, s druge Hrvatsko proleće?

Hrvatsko proleće jeste, jer je na nesmotren način Josip Broz napravio od hrvatskih nacionalista 1971. godine žrtve. Stvarati žrtve kod nacionalne inteligencije je vrlo rizičan posao. Iz Hrvatskog proleća je nastao HDZ. Tito je tu odgovoran. Na Balkanu je vrlo rizičan politički posao stvarati političke žrtve, jer žrtve lako vaskrsavaju. U tom pogledu je Hrvatsko proljeće više rezultat Titovih žrtvi nego što je to bio rezultat u Srbiji. U Srbiji je proces revalorizacije žrtvi bio bezličniji. Tito se trudio da od Rankovića ne stvori žrtvu, jer je znao da Ranković može biti stožer srpske nacionalne politike, pa ga je zato i abolicirao. Negde je bio odmeren, ali negde ne. U Hrvatskoj, čini mi se, nije bio dovoljno oprezan, a posledica je bila veća eksplozivnosti hrvatskog nacionalizma, secesionizma i regrutovanja njegovih kadrova iz redova Titovih žrtava.

Ti procesi idu uporedo i sa prevrednovanjem nekih istorijskih ličnosti. U Hrvatskoj Stepinca, a u Srbiji Nikolaja Velimirovića.

Tu se mogu utvrditi i neke pouzdanije analogije. Bilo je dosta reči o tim tokovima. Stepinac se rehabilituje kao hrvatski patriota. Hrvati idu čak i dotle, koliko sam čitao u njihovim časopisima, da priznaju da je on saradivao sa Pavelićem, jer je Pavelić, kao čelnik hrvatske nezavisne države u XX veku, imao drugačiji položaj u hrvatskoj istoriji od srpskih kvislinga u Beogradu četrdesetih godina. Hrvati priznaju da je bilo neke saradnje između Stepinca i Pavelića, ali pre svega po istom obrascu grade od njega mučenika, žrtvu komunizma. On je bio najveća hrvatska žrtva komunizma, umro je tobože zbog komunističkog terora. Na drugoj strani je i proces rehabilitacije Nikolaja Velimirovića, pokušaj da se u srpsku

nacionalnu svest unese i jedan klerikalni manir je izazvao u beogradskoj javnosti dosta pažnje. Nisam pratio sve te debate, ali vidim jedan dosta značajan napor da se Velimirović rehabilituje, uprkos njegovom otvorenom pozdravljanju Hitlera polovinom tridesetih godina. Osim toga, on je saradjivao sa Ljotićevim zborom, to je išlo preko nekoliko manastira u Srbiji, a regrutovan je i deo Ljotićevskog kadra iz bogomoljačkog pokreta Srpske pravoslavne crkve.

Ide se u reviziju ličnosti kao što su Milan Nedić i Ante Pavelić. Pretpostavljam da je to ta opasnost o kojoj vi govorite, o anti-antifašizmu na Balkanu?

Nema revizije istorije bez revidiranja ključnih istorijskih ličnosti kao simbola određenih stremljenja. Sve teče u sklopu talasa novog anti-antifašizma koji verbalno prihvata antifašizam, jer se današnja zapadna Evropa nije odrekla 9. maja. Teško je odreći se 9. maja i kod nas. Ali je antifašistička usmerenost vrlo providna i površna.

U Nemačkoj i dalje traje diskusija da li je 9. maj Dan oslobođenja ili poraza, da li se mogu izjednačiti Aušvic i Drezden.

U Nemačkoj su te debate žive od *Historikerstreita*, koji je vođen između nemačkih istoričara 1986. i 1987. godine. To je talas buđenja konzervativne nemačke nacionalne svesti, a u čijem je središtu krupno ime kao što je Ernst Nolte, a koji oko sebe okuplja jedan broj konzervativaca koji smatraju da se Aušvic ne može zamisliti bez Gulaga i dolaze do apsurdne teze da je Gulag uzročno izazvao Aušvic. Time se rasterećuje nemački besprimerni zločin i tvrdi se ne samo da mi Nemci

nismo jedini zločinci nego da je bilo zločina istoga ranga kao i našeg. Za savremenu epohalnu svest upadljivije od ovoga izjednačavanja Gulaga i Aušvica je potpuno ignorisanje Vijetmana i Hirošime, kao drugih masovnih megazločina XX veka, što samo svedoči o tome da je jedna hegemonna sila, danas liberalna, zainteresovana za markiranje jedino antiliberalnih zločina, a ne i onih koji su istekli iz etnokratskog liberalizma.

Mogu li da pomognu evropska iskustva na Balkanu, naprimer, nemačko-francusko pomirenje bez koga ne bi bilo ujedinjene Evrope?

Nemačko - francusko pomirenje je podstaknuto ekonomskim razlozima, jer je početkom pedesetih godina francuskoj industriji čelika bio životno neophodan rurski ugalj. Procene evropskog pomirenja nikada ne treba da odvajamo od njihove ekonomske osnove. Oni mogu biti doduše obrasci za stišavanje eksplozivne istorije.

Na Balkanu je istorija najdublja. Na Balkanu je selektivna istorijska prošlost najeksplozivnija. Danas na Balkanu se najviše brinemo o budućnosti prošlog. U Evropi se ne robuje istorijskim mitovima. Istorijski mitovi se hladno posmatraju. Mnogi su uspešno razotkriveni nakon nestanka Hladnog rata, pa je sasvim jasno izašlo na videlo da Švajcarska više nije spasilac izbeglica ispred nacizma, kao što se trudila da prikaže svoju politiku sjajne neutralnosti, već da je aktivno saradivala sa Hitlerom za vreme Drugog svetskog rata. Austrija više nije prva žrtva nacizma. Još od Valdhajmove afere je postalo jasno da su Austrijanci bili aktivni saučesnici nacističke partije, gotovo više nego Nemci. U Francuskoj je slomljen antifašistički mit i time je opala

aktuelnost francuske komunističke partije. U Italiji je slomljen mit o *resistenza*. Mi na Balkanu se jedini staramo o budućnosti prošlog. Trudimo se da očuvamo nacionalne mitove koji sprečavaju naše povezivanje, a koji nas sve više udaljavaju jedni od drugih. Imate antitezu između hilendarskog identiteta i antifašističkog. To su dve polarne suprotnosti. Čuvamo konfesiju, mitove, izdajemo tomove o Kosovskoj bici, ali je vrlo hipotetično, u strogo istorijskom smislu, šta se tada tamo desilo i da li je to važno za našu budućnost. Odveć se staramo o mitovima i njihovoj vitalnosti, a to nas sve više udaljava jedne od drugih.

Koliko su važni činovi za novu atmosferu u Evropi, činjenica da je Rusija priznala pokolj nad poljskim oficirima 1939. godine, da su se Poljaci izvinili Jevrejima zbog masakra 1941. godine? Da li u tom smislu vidite potrebu da se nešto učini sa onim što se događalo u Srebrenici, u Vukovaru, u Gospiću?

Javna izvinjenja, pogotovo čelnih političara, su važni simboli promene međunarodne politike. Počeo je još Vili Brant koji je 1970. godine klekao u Varšavskom getu. Izvinili su se Rusi zbog pokolja oficira, iako je službena sovjetska historiografija to dugo poricala. Izvinjavaju se i Česi i Poljaci Nemcima zbog izгона sudetskih Nemaca. To su sračunati izgovori da bi se obezbedila podrška Nemaca pri ulasku Češke i Poljske u Evropsku Uniju. Kod činova izvinjenja imate sračunatu instrumentalnu političku nameru, ali imate i jednu dublju crtu, a to je suočavanje sa nedelima vlastitog naroda, što je u kolektivnoj svesti vrlo mučan i protivrečan proces i što nailazi na vrlo različite i žilave otpore. Lično mislim da bi kultura izvinjavanja mogla biti obrazac ponovnog povezivanja ovoga prostora, koji je geografski i dalje ostao povezan, ali je

neprirodno politički razdvojen. Ali, da to ne bude slično onome kada je Račan otišao u Blajburg da se izvine, već da to bude posećivanje mesta koji ste vi pomenuli od strane predstavnika naroda koji je bio vinovnik zločina na tim mestima. Što je viši predstavnik tog naroda, to je veća težina tog izvinjenja, ne samo u protokolarnom, diplomatskom pogledu, nego bi to imalo i veći uticaj na raspoloženje naroda, na njegovu spremnost da se suoči sa zločinima vlastitog naroda.

Zanimljivo je da nije postojala ni u jednoj državi na Balkanu takva građanska inicijativa.

O tome vam mnogo ne mogu govoriti, jer nisam u te procese upućen. Govorim iz perspektive posmatrača koji je na svim stranama uočavao fetišizovanje i harizmatizovanje žrtve vlastitog naroda. Onaj ko je u periodu građanskog rata i pokušao nešto da kaže o senkama vlastite prošlosti, o zločinima koji nisu počinjeni samo u ime naroda, kako to neki malo pošteniji nacionalista kaže, nego da su ga počinili predstavnici vlastitog naroda koji su bili ovlašćeni za to, lako postaje sumnjivi nepatriota. Takva politika suočavanja sa prošlošću je, čini mi se, još uvek prisutna.

Da li erozija antifašizma otežava proces pomirenja na Balkanu?

Svakako da otežava, mada će od potreba u budućnosti zavisiti sudbina antifašizma. Ako se u budućoj istorijskoj situaciji, bilo iz ekonomskih, ili iz političkih razloga pojave imperativi

čvršćeg povezivanja Ljubljane i Beograda, hrvatskog turizma i srpske privrede, mislim da će se lakše naći načini da se antifašizam realnije proceni i da mu se da drugačija uloga. Mislim da je erozija antifašizma povezana i sa jačanjem antikomunizma. To su dve neodvojive strane. Bez preispitivanja isključivosti i iracionalnosti antikomunizma, ne može se preispitati ni erozija antifašizma.

(Radio Slobodna Evropa 11. 5. 2003 Razgovor vodila Branka Mihajlović, portret gosta Isidora Sekulić)

Fašizam se preselio u salone

Tokom posljednje decenije 20. vijeka, dok se na Balkanu ratovalo, u cijelom svijetu počeli su novi procesi pod uticajem formiranog monopolarnog svijeta. Globalizacija se odvija pod budnim okom krupnog kapitala koji nastoji da smiri prostor i poveća sigurnost ulaganja u privredu, zbog čega prerada prošlosti u njemu ima jedno od ključnih mjesta. To pitanje poseban značaj ima za jugoistočnu Evropu, a naročito za Balkan. S istim ciljem u cijelom svijetu odvija se protivrječan proces u kome se preko donatora i organizacija za ljudska prava u postkomunističkim zemljama pomaže uspostavljanje demokratskog sistema, sa zaštitom manjina kao centralnim pitanjem, a istovremeno se rehabilituju lokalni fašizmi, kako bi se smirio društveni milje. O tome u knjizi Prerada prošlosti, koju je izdao Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, govori autor Todor Kuljić, profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu i autor više naučnih radova ("Fašizam", "Teorije o totalitarizmu", "Oblici lične vlasti", "Tito"). Njegovo najnovije djelo Prevladavanje prošlosti već se svrstava u red vanrednih izdanja ove vrste.

Godina 1989. označila je radikalnu promjenu istorijske slike svijeta, a sa njom i promjenu epohalne svijesti. Proces globalizacije doveo je do prerade prošlosti u kojoj više nisu toliko bitna prošla vremena kao prošlostje važnije prijetnje, dugi i povijest 20. vijeka je nemoguća da se u netom postavlja nova esnoga pozivanja? "koncern velikih sila" u obliku bipolarizma ili trijalizma. Nadmoć jedne supersile je u osnovi hazardna i po miru po samu supersilu. U svakom slučaju, ako se donekle mogu predviđati neki trendovi razvoja, nemoguće je predskazati rezultat njihovog sudara koji može biti vrlo eksplozivan. Slom SSSR-a je dovoljno početak. Jesu li novi mitovi o žrtvi dodatno usložnjavaju odnos između ekonomske globalizacije i istorijske fragmentizacije. Pitanje je da li je savremeni kapitalizam u fazi globalizacije razvijena sovjologija. Nenadano podudaraju više trendova (Afganistan, Černobil, perestrojka, pritisak Zapada) od kojih izazivaju konflikte, ili je taj napor (motivisan profitom) samo kratkoročno papirode? Savremeni kapitalizam ne može stvoriti na osnovu prosvijećenog, nekonzfliktnog sjećanja. Odnos između ekonomske globalizacije i "sinhronizovanja" istorije u skladu je bilo i sa raspadom Jugoslavije. Danas svi govore da se morala raspasti, ali je to malo ko predviđao. Kod objašnjenja političkih zbivanja, nauka uvijek treba da vodi računa o tome šta je u datom momentu bilo vidljivo, a šta selektivno istorijsko sjećanje? Da li će kapital uspjeti da savlada neprozirno svijest o zlu?

Kod prerade prošlosti veliku ulogu ima inteligencija (stvaralačka, reproduktivna). Ona prerađuje prošlost, najčešće tako što stvara selektivnu ostrašćenu viziju minulih zbivanja koja u tom obliku integrišu i homogenizuju određene grupe, najčešće nacionalne. Bira se prošlost, izmišlja i dotjeruje tradicija, da bi se učvrstila grupa. U Hladnom ratu slika istorije je bila stabilnija. U vakuumu nastalom krajem 20. vijeka iz mnoštva novostvorenih kolektivnih pamćenja stvara se nova epohalna svijest, koja je u osnovi protivrječna. Naime, s jedne strane upadljiva je selektivnost sjećanja, ostrašćena prerada prošlosti i idejna konverzija. S druge strane stoji hladna i trezvena računica multinacionalnog kapitala, kao glavnog nosioca globalizacije i nove epohalne svijesti, koja sa različitim uspjehom nadzire i usmjerava instrumentalizovanje prošlosti. Nema prerade prošlosti bez isticanja žrtava, osjećajnog jezgra svakog pamćenja. Globalizacija još uvijek nije usaglasila žrtveno jezgro vlastitog pamćenja. Dosljedniji liberalizam počiva na isticanju žrtava svih totalitarnih režima, dok konzervativci.

(Dani (Sarajevo) Broj 309 - 15.5.2003 razgovor vodila Milanka Šaponja-Hadžić

Zalažem se za otvaranje muzeja stida Zapadnog Balkana

Prošlost na ovim prostorima ne samo da se doraduje i doteruje, nego se i izmišlja. Najpre treba imati na umu da je pre nepunih stotinu godina na prostoru od Trsta do Urala postojalo samo 6 od današnje 23 države. A, s obzirom na to da je novim državama uvek potrebna i nova prošlost, to ovaj podatak sam po sebi donekle objašnjava rasprostranjenost istorijskog maštanja. Da pomenutu aktivnost nisu pratili genocidi i progoni, najčešće pravdani istorijskim pravom na teritoriju, izmišljanja prošlosti bila bi svakako manje dramatična, a više zabavna okolnost - kaže sociolog Todor Kuljić, čija je knjiga "Kultura sećanja" nedavno izašla iz štampe ("Čigoja", Beograd 2006.).

Ne ograničavate se samo na srpsko prekrajanje i instrumentalizaciju prošlosti?

- Istina je celina, a politizacija prošlosti u Srbiji ne da se razumeti bez slične hrvatske ili bošnjačke prakse. Za razliku od neherojske tradicije Slovenije, Makedonije i Federacije BiH, Hrvatska i Srbija obilno koriste srednjovekovnu ratnu prošlost. Srpska monumentalna geografija sećanja još je bogatija jer, za razliku od drugih balkanskih naroda, raspolaže neuvezenim ratničkim dinastijama (iako su i pragmatički ustanici 1804. nudili srpsku krunu Habzburzima). Nije teško uočiti da je nova genealogija i geografija sećanja bila aktivni činilac državnog preoblikovanja Balkana krajem 20 veka.

Nacionalizovani Knin, Siget, Tomislavgrad, Orašac, Kosovo i Kruševo lako su potisnuli komunističku Belu Crkvu, Sutjesku, Neretvu i Jajce.

„Kakvu ulogu u ovom sklopu ima novi službeni četnički antifaziizam?“

- Danas smo u Srbiji svedoci građanskog rata između raznih sećanja. Poslednji talas službene revizije istorije u Srbiji preko udžbenika oktroisao je sliku nacionalnog antifaziizma, sa četnicima kao borbenim jezgrom. Cilj je razbiti tobožnji privid da je dosledni antifaziizam na ovim prostorima bio antinacionalističke prirode. Pošto je Tita, kao vođu narodnooslobodilačkog pokreta, teško isključiti iz antifaziizma, sada se govori o dva ravnopravna antifaziistička pokreta. Ipak Orašac 1804. i Bela Crkva 1941. više ne pripadaju istoj vertikali. Ravna Gora je novooktroisano ustaničko mesto sećanja. Oslobođilački poredak sećanja je sužen i pročišćen - nacionalizovan.

Orašac 2004. umesto Gazi- mestana 1989. pomera mesto sećanja kolektivnog identiteta nacije severno od izgubljene "kolevke srpstva". Ritualno sećanje okrenuto je ka novovekovnom političkom, umesto ka mitskom srednjovekovnom mestu sećanja. Mesto sećanja je pobednička buna iz koje je istekla nacionalna država. Ono treba da zameni Kosovo - mesto nacionalne golgote, simbol mitskog kontinuiteta i vaskrsenja iz poraza. Obeležavanje 600 godina kosovskog poraza 1989. bio je pokušaj nacionalne homogenizacije u cilju centralizacije Srbije i održanja svih Srba u SFRJ kojoj je pretio raspad. Dvestogodišnjica Prvog srpskog ustanka 2004. treba da iznova ojača identitet poražene, prognane i u svetu stigmatizovane nacije u građanskom ratu 1991-95. i bombardovanju 1999.

Mit o "predstraži" je takođe prisutan ?

Njegoš i Nikolaj Velimirović pisali su o Srbima kao

predstraži koja čuva hrišćansku Evropu, a slične metafore obilno su korišćene u raznim periodima hrvatske istorije. NDH je tumačena kao "predstraža Evrope", ali ne hrišćanske, jer bi se to kosilo sa naporom za integracijom bosanskih muslimana u hrvatsku naciju. Zato se metafora predziđa, ključna u ustaškoj simboličnoj geografiji, ukorenjuje u značenjskom polju bitke s Mongolima na Grobničkom polju, a ne u otporu Turcima. Misija hrvatske legije na istočnom frontu 1940-ih u sklopu osovinskih snaga pravda se kao "bedem provali Azije s boljševičkom najezdom u zapadno-evropski krug". Krajem 20. veka sadržaj metafore predziđa opet se menja: sada je Hrvatska demokratski bedem protiv vizantijske Srbije i komunizma. Opirući se ovim političko geografskim simbolima Krleža je, kritikujući svaki militarizam 1926, ukazivao na to da su nacionalni mitovi, zasnovani na apoteozi junaštva, u stvari malograđanska "zaljubljenost u aristokratsku prošlost". Pomenute osećajne mitske istorijske metafore u osnovi sugeriraju pogrešan kontinuitet. Velike države i narodi koristili su ih da bi hrabрили male narode i usmeravali ih protiv neprijatelja velikih (Austrijanci, Britanci i Rusi sokole male slovenske narode). Mali narodi su, s druge strane, stalno pokušavali da stvore imaginarnu monumentalnu prošlost iz manje ili više vazalne istorije (Srbi, Hrvati, Mađari). Pretvaranje duge vazalne u neprekinutu monumentalnu prošlost jeste karakterističan izvor i ogledalo iskrivljene svesti malih naroda.

Šta je sa Makedoncima?

Kod rečenog važi pravilo da što je priznata državnost mlađa, to je izmišljanje prošlosti prozirnije. Makedonija (BJRM) je 1992. stekla državni suverenitet, uzimajući za osnivački događaj Ilinden i Kruševsku republika iz 1903, iako neki osmanski izvori ovu bunu nazivaju bugarskom. Da bi se osavremenila slika ovih zbivanja, izuzetnost makedonskog mita o viktimizaciji obrazlaže se time da je makedonski narod

bio žrtva prvog masovnog čišćenja na Balkanu nakon balkanskih ratova. Ova izuzetnost uklopljena je u mit o izgubljenoj domovini. Slično hrvatskim i slovenačkim revizionistima, i makedonski vide Jugoslaviju kao nametnuto skretanje s puta vlastite nacije. Ipak makedonska historiografija, za razliku od ostalih novih država zapadnog Balkana, ističe beskonkurentsko herojstvo Titove borbe, ali naglasak pomera sa komunista na nekomunističke partizane.

A, Albanci ?

Ne manje patetično se u savremenoj albanskoj historiografiji insistira na neprekinutom i kontinuiranom nacionalnom identitetu i "nacionalnoj svesti", počev od Ilira pa sve do današnjih dana. Verovatno je ovde najprozirnije nastojanje za pravdanjem nacionalne države i polaganjem prava na određenu teritoriju, odnosno na "albansko tlo". Albanski istoričari Berišaj i Duka su pokazali da su u ovoj političkoistorijskoj retorici ne manje trivijalne figure "ratnika", "legendarnog borca" i "prolivene krvi", koje zajedno sa prethodnim uglavnom funkcionišu u okvirima balkanskog herojskog koda. Od 1990-ih nacionalna istorija više se ne naziva "istorija Albanije" nego "Istorija albanskog naroda", jer je u obrazovne programe svrstana i istorija albanskih oblasti na Kosovu, u Makedoniji i u Crnoj Gori koje nisu uključene u albansku državu 1913. Ova didaktička promena prošlosti ne služi samo polaganju prava na teritoriju, nego i pripremi pravdanja pripajanja novih teritorija.

Slovenci su verovatno iznad ovih mitova?

Prisustvo mitova uvek ukazuje na snažni tradicionalizam, pa otuda Slovenci tvrde da oni nemaju mitove. Ljubljanski publicista Igor Mekina tvrdi da je upravo ovo poricanje jedan od najvećih mitova u osamostaljenoj Sloveniji. Štaviše, slovenačka istorija mitova u saglasnosti je sa "južnoslovenskim modelom osloboditeljstva". Tokom 20. veka, "mit o katoličkoj Sloveniji" bitno je oslabljen, iako se

kroz ritual "posvećenja slovenačkog naroda Majci Božjoj" od 1992. godine Rimokatolička crkva trudi da ga obnovi i ponovo učini aktuelnim. Stari sadržaj danas nije više toliko uklopljen u katolički misionarski sklop, nego više u novu neobuzdanu veru o udruženoj Evropi bez granica i u žargon nove epohalne svesti. Nedostatak herojske tradicije kompenzuje se kulturtregerstvom i sintagmom o "četiri miliona slovenačkih vrednih ruku".

Kakav je odnos tih "prošlosti" prema Jugoslaviji i Titu?

Verovatno bi i današnji odnos Srbije i Hrvatske bio drugačiji da slika njihove zajedničke prošlosti u socijalizmu nije obostrano planski demonizovana. Da je SFRJ u današnjim udžbenicima prikazana kao manje totalitarna, verovatno bi današnji građanski rat sećanja bio slabiji, a možda bi bilo i manje mržnje između stanovnika novih zapadnobalkanskih država. Naročito je upadljivo kako intelektualci zaboravljaju vlastiti titoizam. Njima treba poručiti "Ko ne želi da govori o vlastitom titoizmu, trebalo bi da ćuti o demokratiji". Namera je ove knjige da opomene pre svega intelektualce da se suoče s vlastitom iskonstruisanom autobiografijom u čijem je središtu mit o tobožnjem stalnom otporu socijalizmu.

Kritični ste prema domaćoj istoriografiji?

Prošlost ne treba prepuštati teorijski nepromišljenoj istoriografiji. U nas dominira događajna istoriografija, a "događajci" lako konvertiraju, naime isti dokument danas čitaju drugim naočarima. Ne treba zaboraviti da dokument nije "čista prošlost", nego svedok čiji odgovor zavisi od pitanja koja mu se postave (M. Bloš). Na primer, radnička klasa i komunistička partija su pređašnje žrtve, a danas su to nacija i crkva.

Provala mitova nije samo zabavna nego i konfliktna. Kako to neutralizovati?

Ratove treba pomeriti iz jezgra naracije na njene rubove da bi se kao glavni okvir istakle istorije kulture, civilizacije i umetnosti. Na taj način bi trebalo osloboditi čitanke vekovima gomilanih mržnji koje olakšavaju obnove nacionalnih mitova. Ali pitanje je kako preakcentovati balkansku svest o prošlosti, kako, recimo, pacifikovati "Gorski vijenac"? Složen i delikatan zadatak. Treba raditi na novoj kulturi priznavanja za 21. vek jer globalizacija traži redefinisane etnocentrički shvaćenih razlika između naroda i kultura. Andrić je demonumentalizovao muslimansku prošlost, Krleža hrvatsku, a srpski satiričari srpsku slavu. Alternativa etnocentričnoj dogmi je neuniformna, policentrična i višeperspektivna istorija. Kao što Nemci pored Getea ne zaboravljaju Aušvic, tako i Srbi uz oslobodilačke ratove treba da pamte i Srebrenicu, a Hrvati da ne razdvajaju "Oluju" od Jasenovca. Bilo kako bilo, danas su zavodi za udžbenike strateška mesta za dekretiranje smisla prošlosti i oktroisanje nove revanšističke nade. Zbog toga njihove čelnike treba birati opreznije nego do sada. Uostalom, sami treba da odaberemo da li je bolja istina koja škodi, ili mit koji godi?

Šta je uslov objektivnosti ?

Svest o tome da su svi bili žrtve treba da stigne odozdo, a ne da se dekretira. U tom prosvećivanju nova kultura sećanja je važna poluga. Dakle, suočavanje sa senkama vlastite prošlosti i ispoved, ali ne pred popom niti pred birokratijom EU, nego pred novom svešću o prošlosti kao beskrajnoj spirali zločina i odmazde. Da bi se ova spirala prekinula treba uporno raditi na prosvećenoj kritičkoj kulturi sećanja. U njenom središtu je nemonumentalna istorija. Javno sam se založio za otvaranje muzeja stida Zapadnog Balkana, slično Holokaust spomeniku u centru Berlina. Istorija može krojiti mit koji snaži homogenost, ali može biti i neugodna kritička nauka.

Gde početi u radu na prošlosti?

Koliko god zvučalo utopijski, treba okupljati antinacionalne i nadnacionalne struje, ali ne u nostalgичnu zajednicu sećanja, nego u sasvim realnu kritiku postojeće rebalkanizacije. Pitanje svih pitanja je suočavanje s vlastitim, a ne tuđim nacionalizmom. Svaki nacionalizam neosetno preko slepog patriotizma prelazi u šovinizam i fašizam. Stav da je moja nacija uvek žrtva treba potiskivati stavom da smo svi žrtve. Ako su Slovenija i Grčka imperijalne sile, Balkan bi trebalo da prihvati njihov "imperijalizam". Bojim se da nisu. Treba odozdo pripremati svest o potrebi stvaranja bar kulturnog južnoslovenskog bloka, kao brane protiv vazalnog statusa protektorata novih banana država. Današnji ponos na nezavisnost vlastite banana države treba pretvarati u stid zbog dodvoravanja imperijama. Kada Hrvati javno odbace "Danke Deutschland", a Srbi miloševićevsku nadu u savez s Rusijom i Belorusijom stvoriće se pretpostavka za snažnije povezivanje jezički i kulturno homogenog prostora. U novom svetlu treba prevrednovati i Titovu politiku. On je u istoriji ovog prostora stvorio državu s kojom se samostalno moglo ići u svet. (**Danas 27. 5. 2006. razgovor vodio Zoran Panović**)

Posle raspada SCG ili – šta je ostalo od Jugoslovenstva (1)

Ni tamnica, ni zabluda

Ako se Evropa jednoga dana počne raspadati zbog istih uzroka zbog kojih se danas ujedinjuje, budućnost jugoslovenstva će se aktuelizovati

Kada se govori o jugoslovenstvu ono što odmah pada u oči jeste da za Hrvatsku i Sloveniju danas Jugoslavija važi kao tamnica, za Srbiju je to bila fatalna zabluda, a za ostale bivše republike prolazna tvorevina za sticanje državnosti. Kako izgleda, različite hegemonie slike slažu se oko toga da je jugoslovenstvo bespovratna prošlost. Tome ide u prilog i okolnost da u medijskom pogledu jugoslovenstvo svakako nije tiražno ni komercijalno. Ne možete s njim u strateške ustanove za dekretiranje smisla, kao što su zavodi za udžbenike, niti u programe nevladinih organizacija. Prve ustanove osmišljavaju nacionalni interes, druge štite manjine. Etnos dominira svuda. Prostor između zaštite nacionalnog interesa, s jedne, i prava manjina, s druge strane, preuzak je za treću verziju – jugoslovenstvo, koje čak nema ni status manjine. Ne manje je upadljivo da se govor o jugoslovenstvu najčešće omalovažava kao nostalgija, ako ne i kao izdaja, a retke studije o funkcionalnosti (N. Dugandžija, P. Matvejević) i složenosti (J. Bakić) jugoslovenstva gube se u nacionalnoj galami o prošlosti. Jedva da treba i pominjati da su globalizacijom nametnuta zaštita manjina i tranziciona pravda retorike nespojive s jugoslovenstvom. I nacionalisti i zaštitnici manjina brane nacionalni identitet: prvi većinski, drugi manjinski, ali obe struje štite nacionalno. Jugoslovenstvo je odista nešto drugo, a njegovo razumevanje traži pre svega drugačije poimanje temporalnog poretka. Da li je, naime,

neaktuelnost jugoslovenstva konačna? Možda i jeste ako se prošlost shvati kao bespovratno zbivanje, a vremenski poredak kao sastavnica bespovratne prošlosti, neuhvatljive sadašnjice i neizvesne budućnosti.

Ako se, pak, pođe od toga da prošlost nije golo završeno dešavanje, onda stvari postaju složenije. Najpre treba reći da nisu sve prognoze iz prošlosti zabluda, niti je svaka sadašnja slika prošlosti nepobitna istina. Prošlost nije statična nego je dinamična tvorevina.

Govoreći konkretnije, sudbina jugoslovenstva zavisi od sudbine EU. Ukoliko se pođe od sadašnjeg hegemonog shvatanja o stabilnosti EU, kao definitivnog rešenja evropskih sukoba, onda ispada da je budućim balkanskim članicama Unije izlišan jugoslovenski identitet. Dovoljno nas, navodno, ujedinjuje tržište, a multinacionalni kapital donosi pravo i željeni mir. Ako se, međutim, nešto opreznije doda da će EU biti svakako drugačija kada joj se priključe sve potencijalne članice, pa se uz to još ne izgubi iz vida da će najrazvijenije zemlje možda početi i da labave svoju vezu sa ovom zajednicom kada joj pristupe svi nerazvijeni, onda stvari stoje drugačije. Nije prazna šala upozorenje da će Velika Britanija možda razmišljati o izlasku iz Unije kad joj se priključe Albanija i Turska. Treba podsetiti i da EU nije harmonično društvo ravnopravnih već složen hijerarhijski naddržavni kapitalistički poredak u kome solidarnosti i zaštite manjina ima tek koliko je nužno krupnom kapitalu. Bilo kako bilo, ako se rečeni oprez iole ozbiljnije uzme, funkcija jugoslovenstva već izgleda nešto drugačije nego što se danas čini. Tako postaje jasnije da, lišeno ideološkog balasta 20. veka, jugoslovenstvo 21. veka – kao verzija modernog evropskog regionalizma – može biti korisno: (1) kao otpor periferijalizaciji Balkana, (2) kao zaštitna kulturna i jezička opna malih srodnih naroda.

Premda je budućnost teško predvideti, moguće je donekle shvatiti trajnost zaštitne funkcije jugoslovenstva. Prosto rečeno, Beograd nije mogao da asimiluje Slovence, ali za Rim i Beč se to nikada ne može reći. Ako se Evropa jednoga dana počne raspadati zbog istih uzroka zbog kojih se danas ujedinjuje (jer je ponašanje krupnog kapitala nepredvidivo), budućnost jugoslovenstva će se aktuelizovati, ali svakako u novoj formi, možda više kulturnoj, a manje državnoj. Odavno je uočeno da države dolaze i prolaze, a jezik i kultura ostaju. Teško je sporiti srodnost kulturnog koda Vuka Karadžića, Mažuranića i Kopitara. Treba se brinuti o budućnosti ove prošle kulture, a ne o prošlosti slavne nacionalne politike. Kultura je kritička, a ideologija apologetska delatnost. Istinska kultura nas opominje i suočava sa senkama vlastite prošlosti, dok nas politika uvek podseća na slavu i dužnost prema precima. Uvek je korisnija istina koja škodi nego mit koji godi. **(Politika 14. 7.2006.)**

Posle raspada SCG ili – šta ostade od Jugoslovenstva **(2)**

Veliki pokušaj

Povratak slavnoj nacionalnoj prošlosti je ideologija koja obezbeđuje obnovu struktura periferijskog kapitalizma

Kada se kaže da je Jugoslavija političko iskustvo vredno istraživanja, to znači da se treba nadati da će nacionalizam biti prošlost Balkana. Socijalistička prošlost Balkana bila je "skraćena" internacionalizacija haotičnog eksplozivnog prostora, uz pomoć autoritarnog jednopartijskog režima i Titove nadnacionalne harizme. Titova harizma je imala autoritarnu, ali i kosmopolitsku ulogu. Manje je važno to što se Tito kao sin Hrvata i Slovenke najčešće izjašnjavao kao

Jugosloven, od okolnosti da se svest o njegovoj "habsburškoj" ulozi još nije probila na videlo zbog održavanja nacije u temperaturi emocija. Grčki filozofi su npr. kritikovali Aleksandra Velikog zbog toga što je sebe uzdigao do božanstva ("pa je zbog izobilja sreće u duši propao"). U realnosti je pak, uprkos autoritarnosti, Aleksandrov kult bio moćno sredstvo kosmopolitizacije antičkog sveta koji je pripremio i hrišćanstvo. Tito nije bio ekumenski Aleksandar, ali je bio poslednji balkanski Habsburg (vladar višenacionalne države), a njegova harizma (pored konzervativne) imala je i sličnu globalizacijsku ulogu.

Neretko se žal za jugoslovenstvom poistovećuje s praznom nostalgijom. Time se jugoslovenstvo degradira na efemernu emociju. Tome nasuprot, ocena jugoslovenstva traži hladniji pristup i višu osmatračnicu. Naravno da u kriznom društvu nije lako žablju perspektivu zameniti ptičjom, ali je taj napor preko potreban. Stvarnost se proučava podjednako mikroskopom i teleskopom. Možda bi se čak moglo reći da danas kapital bolje uočava značaj jugonostalgije nego gubitnici u tranziciji. Kapitalu je nužno tržište, pa se radi o kalkulantskoj potrazi za jugoslovenskim prostorom. Zaštita manjina postaje surogat za prosvećeno jugoslovenstvo. Gubitnici tranzicije su, tome nasuprot, skliznuli u nacionalizam. Oni bi trebalo da budu nosioci jugoslovenstva, a ne šovinizma. Političke elite su uspešno nametnule svest da je Jugoslavija bila tamnica svim nacijama. Jugoslovenstvo je svedeno na korisnu mračnu prošlost. Izlaz se traži u slavnoj nacionalnoj prošlosti. Povratak slavnoj nacionalnoj prošlosti je ideologija koja obezbeđuje obnovu struktura periferijskog kapitalizma. Kod dela stanovništva jeste prisutna jugonostalgija. Ipak je nostalgija oblik varljivog toplog sećanja, a jugoslovenstvo je više od emocije. Što je ne manje važno, jugoslovenstvo je interes povlašćenih, a ne samo trgovačkih elita – "Merkatora" ili "Metroa". Treba biti načisto s tim da je jugoslovenstvo agregat novih vidokruga, koji

razbijaju provincijalizam. "Patriotska" inteligencija to nadoknađuje upornim nametanjem slike o monumentalnoj prošlosti nacije. Sudar slavni prošlosti lako je prešao u rat. Zato se samo na prvi pogled može činiti preuranjenim zaključak da je, uprkos državnom neuspehu, nemonumentalno jugoslovenstvo bilo veliki pokušaj. **(Politika 15. 7. 2006)**

Propuštanje korisne prošlosti

Odavno je uočeno da onaj ko raspolaže monopolom na tumačenje prošlosti kontroliše i sadašnjicu i nameće sliku budućnosti

Ono što odmah pada u oči kada se baci bar letimičan pogled na domaći medijski građanski rat sećanja jeste nadmoć anti-antifašizma. Vladajuće nacionalne stranke ignorišu ili naknadno nacionalizuju antifašizam. SRS se branila od prigovora da je fašistička stranka, lider DSS-a je rasterećivao Ljotića od fašizma, a SPO je antifašizirala D. Mihailovića. Kod sve nametljivije crkve Hilandar je nespojiv sa antifašizmom.

Istini za volju i u drugim poslesocijalističkim režimima na delu je detraumatizacija i relativizacija fašizma, čija je važna komponenta neutralizacija kvislinštva kao pragmatične politike. Zašto? Najopštije govoreći otuda što je radikalni antifašizam nelagodno podsećanje da je fašizam ekstremni, ali u osnovi normalizovani nacionalizam.

Drugačije rečeno, ako se komunistički antifašizam prikaže kao staljinistički i iznuđen, onda kao autentičan ispada nacionalni anti-antifašizam. Mnoga nastojanja da se pokaže da su kvislinzi i četnici bili realpolitičari, a komunisti hazarderi, zaboravljaju da je u stvari borbeni antifašizam bio realpolitika već od kraja 1941. nakon Hitlerove objave rata SAD. Od kraja 1941. kvislinštvo je lišeno političkog realizma, jer je Osovina zaustavljena na frontu i suočena sa najrazvijenijim industrijskim silama.

Tome nasuprot, danas je udobnije patriotizam slepo centrirati oko nacionalizma, a izdaju vezati za internacionalizam. U tom emotivno vrednosnom sklopu antifašizam se prihvata uglavnom zbog saobražavanja EU (gde je antifašizam priznato rodoljublje), a ne kao uporišna tačka u kritici šovinizma. Štaviše, na delu je pragmatično antifašiziranje šovinizma. Realni jugoslovenski antifašizam uspešno je razbijen na manje ili više iskonstruisanu hrvatsku, slovenačku, srpsku i sličnu verziju, a bratstvo i jedinstvo (ideja Francuske revolucije) postalo sinonim izdaje.

Anti-antifašizam nije prolazna kolebljivost idejne tranzicije, nego dubinska struktura nacionalne svesti koja nastoji da detraumatizuje zločine vlastite nacije i prevede ih u ekscese ili u nedela počinjena u samoodbrani. Nacionalnooslobodilačka retorika je potisla narodnooslobodilačku. Jednopartijski socijalizam je počivao na dekretiranom antifašizmu, Milošević ga zbog SUBNOR-a i starijih birača nije napuštao, opozicija ga je 1990-ih smatrala beskorisnim utrkujući se u anti-antifašizmu, a današnji vladajući režim ga ignoriše. Dakle, mnogo dublje nego što je površni posmatrač kadar da uoči deluje planski zaborav antifašizma.

Budući da je fašizam nelagodna tema za svaki nacionalizam, svedoci smo relativizovanja, banalizovanja i trivijalizacije antifašizma na službenom nivou: od novih udžbenika istorije do Ravnogorske spomenice. Treba bez okolišenja postaviti

pitanje da li nacionalista može biti antifašista? Teško, jer dosledni antifašizam brani jednakost svega što nosi ljudski lik. Četničko etničko čišćenje i nedićevsko-ljotićevski antisemitizam jesu s druge strane antifašističke barikade. Već samim tim je etnocentrični antifašizam sporan. Prosto rečeno ko neće da govori o nacionalizmu trebalo bi da ćuti o antifašizmu.

Debata oko fašizma se menjala. Između dva svetska rata bila je uglavnom realpolitička, antifašistička i samo delom antitotalitarna. Tokom hladnog rata na Zapadu je antifašizam lako preusmeren u antitotalitarizam. Krajem 20. veka smer debate o antifašizmu se opet menja. Normalizovanje nacionalizma u Istočnoj Evropi u osnovi menja odnos prema fašizmu i antifašizmu.

Antifašizam nije nužan normalizovanom nacionalizmu kao ključni ideološki sadržaj, kao što je npr. bio komunistima na vlasti. "Demokratski nacionalisti" sa nelagodom govore o antifašizmu, dok je kod radikalnih nacionalista fašizam salonska stvar, tj. oblik najdoslednijeg nacionalnog osećanja. Između ova dva pola srpska službena politika pokušava na silu da nacionalizuje antifašizam.

Krajem 20. veka iščezle su klase kao MI grupe iz epohalne svesti. Ostale su nacije, kao "realni" istorijski subjekti. Zato se antifašizam nacionalizuje: ruski nacionalisti su ponosni na pobedu u Drugom svetskom ratu, ali je to učinak Rusa, a ne komunističara. Slična nacionalizacija antifašizma zbiva se i na Balkanu. Svuda iščezava perspektiva nadnacionalnog identiteta, pa i fašizam ispada drugačiji. Nije više apsolutno zlo, nego je više neodmerenost ili preterivanje, kvislinzi su pragmatičari, a domaći fašizmi efemerne nebitne pojave.

Nije preterivanje ako se kaže da je ovim prevrednovanjem anti-antifašizam uzdrmao temeljna načela prosvetiteljskog

antifašizma i učinio problematičnim celokupni misaono kategorijalni aparat nauke o skorijoj prošlosti.

Službeno priznanje četničkog antifašizma u Srbiji početkom 21. veka iziskivala je nova vizija nacionalne srpske države, kao što je desetak godina ranije ista potreba u Sloveniji i u Hrvatskoj tražila nacionalni domobranski antifašizam i nove spomenike umesto nadnacionalnih partizanskih obeležja. Svuda su potrebe vladajućih elita filter koji propušta samo korisnu prošlost. Odavno je uočeno da onaj ko raspolaže monopolom na tumačenje prošlosti kontroliše i sadašnjicu i nameće sliku budućnosti. **(Politika 10. 8.2006.)**

Samorefleksija kulture sećanja *

Bez samorefleksije nema promišljenog opredeljenja. Treba se otvoreno suočiti sa vlastitim misaonim premisama. Još više od toga, treba pokušati videti sebe kao Drugoga. Ovo je marksovska sociološkoistorijska studija lišena ortodoksnih okvira. Najpre nešto o pobudama i teškoćama kod pisanja ove knjige. Nezaobilazna je generacijska perspektiva. Generacija koja nas je formirala nameće relativno trajni horizont smisla i postojanu zajednicu sećanja. Pripadam generaciji sociologa koja je sa urušavanjem evropskog socijalizma presečena u naučnom razvoju. Imali smo tada oko 40 godina i bili formirani kao 1968-ši, u levičarskom antibirokratskom opredeljenju, koje je gotovo preko noći izvikano kao totalitarno. Početkom 1990-ih u pogledu idejnopoličkog i teorijskog opredeljenja bili smo

na raskršću i zatečeni. Ostati ili ne na levlci ? Naši profesori - praksisovci bili su tada u dobu kada su vlastiti opus mogli zaokruživati lišeni pomenute «faustovske» dileme. Moja, pak, tada srednja-mlađa generacija sociologa bila je u dilemi. Odreći se formativnog nasleđa značilo je pisati novu autobiografiju. S druge strane, kako pravdati zaokret i da li ga uopšte treba priznati ?

Izazovi i iskušnja su bili brojni. Levičarska generacija 1968-ša početkom 1990-ih u Jugoslaviji bila je suočena sa restauracijom kapitalizma i nacionalizma. Društvene i političke promene bile su korenite. Normalno je postalo nenormalno i obrnuto: socijalizam i internacionalizam zamenili su kapitalizam i nacionalizam. Izmenjena sadašnjica promenila je viziju poželjne budućnosti i tražila novu prošlost. Više to nije socijalizam kao svetski proces, nego Evropska unija. Krajem 20. veka kapitalizam je ponovo postao čista kulturna religija koja se parazitski razvila na hrišćanstvu (V.Benjamin). Duh je ponovo progovorio iz trezora banke (Marks), a eshatološku bezalternativnost kapitalizma danas sa najviše žara brane bivši marksisti. Normalizovana je konverzija, ili blaže rečeno aktivna kulturna resocijalizacija srednje generacije.

U snažnoj plimi antimarksizma malo ko je primećivao da je nestanak socijalizma u Evropi ugrozio i objektivnost antimarksističke misli. Lišena opasnosti s leva, desnica je izgubila osećaj za realno. Može se bez preterivanja reći da je jugoslovenska humanistička inteligencija uvek teže podnosila pobedu od poraza, i da se lako gubila u trijumfu. Zbog slabljenja levice domaća misao o društvu pretrpela je epistemološku havariju. Zašto? Prosto rečeno zato što svaki pobednik u trijumfu gubi kritičnost, pa su u novoj plimi nacionalističkog i antimarksističkog konformizma nestala mnoga plodna neslaganja i dileme. Neke važne posledice pomenutog epistemološkog epohalnog hendikepa su ovoj

knjizi pokazane na novom iskrivljavanju prošlosti. Nisam nastojao da pokažem tragediju političkog uma, nego «izdaju intelektualaca» (Ž.Benda), jer nisu političari na istorijskim prekretnicama u problemu, nego intelektualci.

Premda su intelektualci virtouzi u reorganizovanju autobiografije, kod nas ih nije bilo teško «pročitati». Kod demistifikovanja psihologije i sociologije konvertita nije bio nužan radikalni antikonfomizam, niti je čak bio veliki napor ostati marksist u Srbiji nakon urušavanja evropskog socijalizma. Ovo otuda što se već u nesrazmernom žaru i agresivnosti intelektualaca – konvertita protiv vlastite prošlosti isuviše jasno ogledala nesigurnost, politizacija i provincijalizam. Prenaglašeno pokajanje je osnovni habitus savremene srpske humanističke inteligencije, a to prozreti - nije dokaz neke naročite pronicljivosti.

Sociološki je bilo zanimljivije ispitati masovno ignorisanje i normalizovanje konverzije koja je tekla unutar svojevrsnog intelektualnog alkoholizma. Reč je o atmosferi gde se više piše nego što se čita i gde su intelektualci mislioci, a ne čitaoci. Preobraćeni intelektualci više su hrabрили masovne emocije, nego što su nijansiranjem dovodili okolinu u nedoumicu. Samo je na prvi pogled paradoksalan zaključak da je u nauci o društvu bilo utoliko manje intelektualnog opreza, što je više bilo konverzije. Čak je i nužno naučno sazrevanje bilo u senci normalizovane konverzije. Kraj svega rečenog, kod kritike konvertita treba se čuvati solunašenja. Nije svaki otpor konverziji i hegemonom duhu vremena autentičan. Iz jednostavnog razloga što normalizovani šovinizam i fetišizovani kapitalizam nisu nikakva signatura autentičnog duha vremena. Nije hegemonu teleološka logika, nego teološka logika bezalternivnosti. Drugačije rečeno, da bi otpor bio značajan, i protivnik mora biti značajan. Nepostojanost opredeljenja, besavesni konformizam i pragmatični šovinizam nikako ne mogu biti

autentični. Otuda bi graditi vlastiti identitet (samoopis) na kritici konvertita značilo zbilja zidati na pesku.

Kao protivstav trebalo je ipak naći neko izazovnije stanovište. Nije, naime, duh vremena u svim segmentima za kritiku nepodsticajan. Bilo bi takođe jednostrano tvrditi da se od njega danas ne može učiti. Poslehladnoratovska misao o društvu je dvoznačna: s jedne strane novi pluralizam jeste izazovan, ali je s druge strane hazardno jednostran. U knjizi koja je pred Vama polemiše se sa bezalternativnim liberalizmom i konstruktivizmom postmoderne, a osporava se normalizovani šovinizam i anti-antifašizam. Polazne premise kritike su antifašizam i kritička teorija nastala na tragu izvornog marksizma. Možda već zbog pomenutih premisa ova knjiga nema mnogo da kaže savremenicima, jer na neki način govori mimo njih, nije tiražna (u novinarskom smislu), a čak ni mnogo zanimljiva studentima. Citiraju je ponajviše novi anarhisti na svojim blogovima.

Koliko god da su sadržaj i pristup knjige nesavremeni (u Ničeovom smislu nesavremenost je otpor duhu vremena), ipak njen raskid sa pomenutim domaćim intelektualnim okruženjem nije potpun. Nisam siguran da je konstruisani zaštitni pojas prema konvencionalnom okruženju struke neprobojan. Pisac je, naime, svestan da neke, čak važne pretpostavke deli sa intelektualnom okolinom od koje se hteo izdvojiti. Prosto rečeno, na delu je zajednička opčinjenost prošlošću, jedna snažna predrasuda i struktura koju pisac nije bio kadar da svlada, pa se po toj nemoći ne razlikuje mnogo od legionara trenutka od kojih se uporno nastojao distancirati. Gotovo da je svu jugoslovensku humanističku inteligenciju krajem 20. veka podjednako, kao zmija kunića, opčinila provala nove prošlosti. Nisam siguran da je u ovoj knjizi svladan složeni unutrašnji kod graničarskog mentaliteta, aktivan u prostoru koji je «uvek davao velike

rapsođe i velike vojvode» (M.Crnjanski) i oslobodioce – potonje autokrate. Čak ni svest o zarobljenosti okruženjem nije neka zavidna samorefleksija, već možda, naprotiv, uporna kritičnost prema pomenutom oslobodilačkom intelektualnom habitusu dovoljno svedoči o opčinjenosti pisca istim.

U vezi s tim nije prazno domišljanje ni slična rezerva, da li je već samim tim što je upotrebi prošlosti posvećena cela knjiga, istaknut dignitet iste prošlosti i na neki način pomognuto njeno održavanje? Pomaže li na sličan način i uporno markiranje konverzije u knjizi u stvari njenom normalizovanju? To su otvorena pitanja, koja se bez samorefleksije ne mogu valjano raščlaniti. Najpre stoga što nijedan pisac nije iznad uslova u kojima stvara, već je višestruko zapleten u njih. Osim rečenog, humanistička inteligencija sa krajiškim graničarskim mentalitetom (u koju ne spadaju samo nacionalisti, nego i neki njihovi kritičari) teško prima Ničeovo upozorenje da treba znati zaboravljati, jer nezaborav zarobljava, vodi nesanici, parališe. Nije teško uočiti da je za obe pomenute struje prošlost krunski argument. Treba biti slep pa ne videti da su skoro u istoj meri i kritičari nacionalizma opčinjeni prošlošću, kao što su to i nacionalisti. Opčinjenost prošlošću pisca ove knjige ide čak dotle da je sebi postavio zadatak ne samo da ukaže na upotrebu prošlosti, nego i da pokaže načine objašnjenja ove upotrebe. Sve u svemu, teško je sa sigurnošću reći da li je reč o dalekoj sličnosti naizgled potpuno različitih struja intelektualaca («patriota» i «izdajnika»), ili o njihovoj bitnoj unutrašnjoj podudarnosti? Samo bi obavešteni posmatrač sa strane mogao pouzdanije da proceni da li su na delu dva različita strukturna toka sukobljenih domaćih intelektualaca ili jedan jedinstveni. Nama, koji smo u stvari, a ne izvan nje, preostaje samo da to istražujemo bespoštednom samorefleksijom. Prosto rečeno, najpre se treba otvoreno suočiti sa vannaučnim pretpostavkama vlastitog opredeljenja.

Tu protivnik uvek pomaže, pa je pisac uporno nastojao da se distancira od hegemonije struje normalizovanog nacionalizma. Dok se, naime, legionari trenutka (akademici i paraistoričari) vraćaju slavnoj nacionalnoj prošlosti, u ovoj knjizi je na tragu antifazišizma isticana pre svega nemonumentalna strana nacionalne prošlosti. Oslanjajući se na plodne podsticaje u svetu razvijene discipline kulture sećanja, trebalo je: (1) primeniti njena kritička načela u proučavanju domaće upotrebe prošlosti, i (2) oprezno redukovati kaos izazvan provalom i instrumentalizacijom prošlosti otkrivanjem grupnih interesa koji stoje iza uticajnih struja. To su bili glavni zadaci.

Pri tome se uvek imalo na umu da nijedna konjunktura ne traje večno, pa nema ni večite naučne paradigme. Dosledno tome, oslonci kritičke kulture sećanja traženi su u trajnijim načelima prosvetiteljske kritike šovinizma, nejednakosti, iracionalizma i relativizma. Ovo su, naravno, krupne reči, koje se uvek obezvređuju kada se koriste u ličnom tonu. Ipak ih treba jasno istaći jer živimo u klimi gde se sa izvornim prosvetiteljskim idejama (kojima pripada i misao Karla Marksa) postupa kao sa lipsalim psom. Nastojao sam da na konkretnom planu prekrajanja i instrumentalizovanja prošlosti pokažem delotvornost kriterija izvornog prosvetiteljstva i na taj način istaknem njihovu aktuelnost. Snaći se u buci sadašnjice znači objasniti upotrebu prošlosti i načine njene revizije. Malo je ako se kaže da treba uvek biti kritičan prema službenim verzijama prošlosti. Treba otići korak dalje i pokazati lutanja šireg kruga stvaralačke humanističke inteligencije. Ne zaboraviti ni vlastite stramputice. Tek se objašnjenjem mehanizama glačanja pocepanih autobiografija intelektualaca-konvertita, koji reorganizuju ličnu prošlost, mogu demistikovati mehanizmi revizije grupne prošlosti. Na neki način i ovde važi Marksovo upozorenje da je anatomija čoveka ključ za anatomiju majmuna.

(Reč pisca na promociji knjige KULTURA SEĆANJA, Čigoja, Beograd 2006. Kolarčev narodni univerzitet, Beograd 24.1.2007. Učesnici: Dr Božidar Jakšić, Dr Nada Sekulić, Dr Olga Manojlović-Pintar, Saša Jelić) Helsinška povelja g. XII, 103-104. 2007. 48-49.)

Trauma sećanja

Izgleda da je 2007. godine suočavanje sa bliskom prošlošću novih balkanskih država pod utiskom poslednje presude Međunarodnog suda pravde dobilo nove tonove. Zaoštrena je debata oko ratnih zločina unutar i između novih država. Hrvati grčevito brane dignitet „domovinskog rata“, Bošnjaci nastoje da maksimalno politizuju Srebrenicu i pokažu da je Republika Srpska „genocidna tvorevina“, a Srbi nastoje da ublaže neuporedivost genocida u Srebrenici ističući zločine drugih nacija. Odmah treba reći da genocid ne samo što je trauma, to jest besprimerni zločin koji se ne da objasniti niti osmisliti, nego ga treba i čuvati kao traumu.

Još više od rečenog, padaju u oči intelektualci koji prikazuju vlastitu naciju ne samo kao žrtvu progona, nego i kao žrtvu neosnovane stigmatizacije, pa upućuju poruke čiji je smisao: „Vi jeste patili u Jasenovcu (ili u Srebrenici) a mi patimo sada zbog vaših optužbi, zato smo kvit“. Zbog svega toga, konzervativci se pitaju treba li podvući crtu i zaboraviti prošlost samo zato što ona opterećuje i rađa nove sukobe?

Ako nas svaki dan podsećaju na našu krivicu zar i mi na neki način ne postajemo žrtve i kolektiv progonjenih? Drugim rečima, mi ne možemo postati normalan narod, niti ući u EU zato što naša neslavna prošlost koju drugi pamte ne želi da prođe, smatraju konzervativci. Ipak da bi stekli i ispunili nalog Brisela, oni katkad pristaju na verbalno suočavanje s prošlošću. Pri tome se žale: „Stojimo pred vratima EU, a sada nas neke usijane glave opominju da bez stalnog pamćenja Jasenovca, 'Oluje' ili Srebrenice nema morala. Nama taj teret ne treba, naprotiv potrebno nam je čišćenje od 'negativnih sećanja', 'moralnih toljaga', potrebna nam je neprekinuta slava nacionalne prošlosti. Ali, ako je suočavanje sa zločinima bespogovorna direktiva EU, učinimo to odmah, a nakon toga podvucimo crtu i budimo normalan narod". Tako otprilike govore „demokratski" i „dobri" nacionalisti na svim stranama.

U najmanju ruku, može se reći da ovaj napor zavodi na pogrešan put. Najpre treba bez okolišenja reći da slavna istorija nije normalnost, niti je normalnost napor za normalizacijom kojim se nacija terapeutski samosmiruje, pa ispada normalna jedino kada ističe vlastite žrtve, a ne i svoje dželate. Kako izgleda, i tekuća forsirana normalizacija u obliku medijskih diskusija oko zločina jeste u stvari sredstvo da se spreči normalnost.

U ovom prilogu ukazujem na potrebu negovanja sećanja na zločin vlastite grupe kao traume. Verovatno je trauma najbolnije sećanje. To je razaranje smisla istorijskog iskustva i istorijske svesti, nešto što se ne da objasniti postojećim iskustvom niti sistemom tumačenja. Nemačka trauma je holokaust, hrvatska je Jasenovac, a srpska – Srebrenica. Tek kada istorijsko mišljenje otvori traumatski segment iskustva i suoči se sa njim, trauma postaje konstruktivna jer uključuje prošlost u budućnost. Kako? Između ostalog ne treba se čuvati šok-terapije niti kriti scene streljanja. „Treba skupljati ostatke razbijene čaše da bi se posekli", opomenuo je

nemački pisac Kluger. „Nikada više“ treba da postane imperativ sećanja, a ne obična pouka iz prošlosti.

S tim u vezi, treba skrenuti pažnju i na neosnovanost etnocentrične bojazni da uporne optužbe na koje se ne uzvraća mogu biti kontraproduktivne jer tobože stvaraju zajednicu postišdenih i obeleženih stidom. Drugim rećima, uporno podsećanje sa strane na naš besprimerni zloćin mođe tobođe postati parališući kompleks zajednice obeleženih koja traži poreklo u zloćinu, bez obzira na to da li ga pozdravlja ili osuđuje. Tako ispada da Jasenovac treba lišiti traumatskog karaktera i pretvoriti u mesto obićnog masovnog zloćina samo zato što su ga Srbi instrumentalizovali devedesetih. Treba li na sličan naćin detraumatizovati Srebrenicu samo zato što je opasna po suverenitet Republike Srpske? Nipošto. Na sličan naćin ni ostale zloćine ne treba zaboravljati, iako sigurno jesu vađan aktuelan izvor politićkih sukobljavanja bivših jugoslovenskih republika. Da bi poćinjani zloćini bili opomena za budućnost nuđan je sinhronizovani prosvetćeni srpsko-hrvatsko-bošnjaćki rad na sećanju, lišen balansiranja ųrtava. Ne treba kriti ćinjenicu da su Bošnjaci u poslednjem ratu najviše stradali, ali ni to da su Srbi pretrpeli najveći progon. Dakle, zloćine ne treba uravnoteđavati, ali je uslov toga da svaka strana treba da neguju ne samo traumu ųrtve svoje nacije, nego i traumu zloćina vlastite etnićke grupe. Ako se ozbiljno primi k znanju da je prošlost oruđje, onda bi u preko potrebnom „Muzeju stida zapadnog Balkana“ svakoj naciji trebalo obezbediti prostoriju.

Rećju, trebalo bi doslednije promišljati kulturu priznavanja. Politićki korisno etnocentrićno sećanje na traumu ųrtve vlastite grupe treba uzdrmati samokritićnim sećanjem na traumu o zloćinu vlastite grupe. Samo nas sećanje na zloćine vlastite nacije mođe saćuvati od toga da u brdu leševa druge nacije ne vidimo samo svoju sramotu, nego i vlastitu krivicu (**Politika 15. 3.2007**).

Skandalizovati nejednakosti

Sociolozi pokušavaju da nove društvene nejednakosti svladaju novim kategorijama: elita, gubitnici, dobitnici tranzicije i slično. Koliko god bili prodorni, pomenuti pojmovi ne problematizuju, već normalizuju tranziciju. Epohalni restaurativni udar od socijalizma ka kapitalizmu je 1990-ih heterogene grupe redukcionistički homogenizovao kockarskom retorikom, podelivši ih u gubitnike i dobitnike unutar procesa tranzicije o čijoj normalnosti skoro da se niko i ne pita.

Još više od rečenog, uvek kada se govori o gubitnicima reč je o samorazumljivoj perspektivi dobitnika. Agencija za privatizaciju je krunska ustanova spasenja. Katkad sažaljiva slika gubitnika služi dobitnicima samo da moralistički ojačaju vlastiti monopol. Skoro da je umesto antagonističkog distanciranja od gubitnika došlo do melanholičnog solidarisanja sa njima.

Na jednoj strani je inflacija zalaganja za dijalog, jednakost i pluralizam, a na drugoj realna i opora nejednakost kapitalizma. Mediji su prepuni "demokratskih" debata, a naličje je ogromna nezaposlenost. Hegemona retorika tobožnje pluralističke jednakosti zamagljuje realnu društveno-ekonomsku nejednakost normalizovanog kapitalizma. Nema kritične mase levičarskih intelektualaca koji bi analitički, a ne politički, pokazali da kod nas nisu samo pukli novi vidici, nego se digla i nova magla.

Razbiti maglu znači da umesto normalizacije nejednakosti, ovu treba skandalizovati. Kako? Treba najpre dekonstruisati tranzicijski fundamentalizam i hegemonu emfatično i

romantično veliko očekivanje od EU. Važna osnova tranzicijske tople zajednice nadanja jeste satanizacija socijalizma kao mračne prošlosti. Nove socijalne nade su uprte u legaliste, tranziciju i EU. Tako kapital lakše postaje human.

Ne samo što je eshatologija misliti da kapitalizam nema alternative, nego treba dodati da je socijalistička prošlost znatno složenija nego što se prikazuje. Dovoljno je podsetiti da je jugoslovenski socijalizam u 20. veku osigurao period dugog mira (kao uslova svih uslova). Savremena levica nema šansi ukoliko ne poljulja aktuelnu dogmu o socijalizmu kao mračnoj prošlosti.

Razbiti maglu znači i ono što nemački sociolog Oskar Negt naziva radom na izoštravanju. Ne radikalizovati, niti dramtizovati situacije, nego analizirati stvarnost tako da društvene protivrečnosti (a ne samo detalji) postanu skandalozne. Preko potrebnim radom na izoštravanju sprečilo bi se otupljivanje protivrečnosti kapitalizma.

Prosto rečeno treba prozreti cinizam vladajućih koji nažalost ima racionalni sadržaj: bolje biti eksploatisan, nego nikada eksploatisan. Lako je uočiti potencijalni strah od nezaposlenosti koji postoji kod zaposlenih, kao i kod miliona nezaposlenih. To je egzistencijalni strah da se bude izgnan iz društva gubljenjem radnog mesta. To povećava spremnost za prilagođavanjem i za tim da se bude eksploatisan. Ni preduzetnici, a ni njihova država ne uklanjaju ovaj strah, već manipulišu njim.

Levica treba da razbija ovaj strah. Kako? Ako se složimo da je uposleni rad bitan segment samopisa pojedinca, onda treba bez okolišenja reći da je nezaposlenost akt nasilja i napad na integritet čoveka. Danas čovek ne može osigurati radno mesto za čitav život, pa mu je radna biografija pocepana. O društvenoj strukturi treba danas razmišljati u svetlu novih

pocepanih radnih biografija nezaposlenih i privremeno zaposlenih.

Francuski sociolog A. Turen je uočio da je na delu tendencija raslojavanja društva na tri dela: prva trećina je stabilna i privilegovana sa garantovanim radnim mestima i kreće se na relativno visokom životnom nivou. Život druge trećine radno sposobnog stanovništva, koja je u porastu, sve je nestabilniji. Sve više je privremenih ugovora koji se ne produžavaju i radnih odnosa koji ne omogućavaju preživljavanje. Pojačana socijaldarvinistička borba za preživljavanje postaje osnova opasnih ekstremizama. Poslednju trećinu čini sve brojnija armija "trajno suvišnih". Legalistička antitotalitarna ideologija vešto pravda novi društveno-ekonomski socijaldarvinizam. Nacionalizovanjem sukoba ona još više sprečava skandalizovanje obnovljenog kapitalizma.

Nije preterivanje ako se doda da današnja levica visi u vazduhu i zato što su iščezle vrednosti demokratskog socijalizma, društvene pravde i solidarnosti. Negt kaže da je demokratski socijalizam reformski proces u demokratiji, otvoren, ali ne besciljan. Smera alternativnoj celini i traži privrednu demokratiju. Društvena pravda, solidarnost i demokratski socijalizam nisu muzejske ideje. Štaviše vrlo su aktuelne.

U globalizaciji su prvi put društvo i delatni pojedinac postali u celini privesci kapitala i tržišta. Nezaposlenost izaziva teške poremećaje ličnosti. Rečju, kapital uzima dostojanstvo pojedincu. A dostojanstvo nema cenu (Kant).

Levici na prostorima bivše Jugoslavije potreban je sinhroni rad na izoštravanju društveno-ekonomskih protivrečnosti, umesto njihovog otupljivanja preko apsolutizacije nacionalnog interesa ili maglovite legalističke retorike. (**Politika 11. 5. 2007.**)

Izvinjenje kao moralna toljaga

Kod svakog izvinjenja oslobađamo se od stida, ali i od krivice. Stid je teže preraditi od krivice jer se spontano ili sračunato stid može lako preusmeriti u agresiju. Izvinjenje političara je prilično redak oblik službene samorefleksije i empatije. Vili Brant je prvi klekao u Varšavi na mestu gde je bilo geto 1970, ali tek nakon što su mladi nemački levičari prelomne 1968.godine počeli da prozivaju svoje roditelje zbog njihove fašističke prošlosti: "Gde si bio, šta si radio, koga si ubio" ? Nasuprot levičarima, konzervativci svuda upozoravaju da javno izvinjenje pretvara krivicu za zločin u teret i nacionalnu sramotu. Na prvi pogled samo su konzervativci budni, tj. samo oni izgledaju akutno svesni toga da se kod izvinjenja može preterati sa kajanjem i priznavanjem? Utisak se menja kada se uoči da je kod njih važnija računica, tj. bojazan da ne izgube podršku birača nacionalista, nego što je kalkul vidljiv kod onih koji se javno izvinjavaju. Štaviše, ovi drugi danas trpe svakako veći rizik u atmosferi normalizovanog nacionalizma. Malo je ako se kaže da danas na Zapadnom Balkanu nema mesta bojazni da se može preterati u javnom izvinjavanju. Treba otići korak dalje i usprotiviti se onima koji sećanje na masovne zločine vlastite nacije nastoje da pretvore u stvar lične savesti i prepuste ih pravosuđu. A nakon toga tobože treba samo podvući crtu i dalje spokojno negovati sliku slavne nacionalne prošlosti. Upravo ova verzija konzervativnog samosmirivanja je skraćeno suočavanje sa prošlošću. Dubinska struktura domaćih masovnih zločina bila je logika pljačkaškog divljeg kapitalizma. Odbrana nacije najčešće je ideologija. Iako nisu suštinska, nego tek simbolična alternativa minulom međunacionalnom ubijanju, međunacionalna izvinjenja ipak mogu pomoći kao javne moralne toljage.

Njih ne treba podržati samo zbog otpora nacionalnom konzervatizmu, nego i zbog opštijih načela. Javna zaokupljenost mračnim stranama prošlosti vlastite grupe jeste pokazatelj civilizovanosti političke kulture, pa u vezi rečenog treba odlučno ukazati na to da lažna briga da će izvinjenjem predsednika države biti uzdrman ponosni nacionalni identitet spada u anahrone obrasce nacionalne države 19. veka. Za istinskog intelektualca nema apsolutne vrednosti koja je izvan kritike, pa to nije ni nacionalni interes, kom ne treba žrtvovati univerzalna prosvetiteljska načela. Konzervativci, koji se tome protive, pokazuju antiintelektualizam. Ne samo otuda što onaj ko zaboravlja žrtve, iste po drugi put ubija, nego i zato što se iz zločina mora učiti moral. Nažalost mi odveć imamo osnova za pouke ove vrste. Nije na odmet podsetiti da kod "manjih" naroda otpor konzervativnom isticanju apsolutnog prioriteta nacionalnog ima viši moralni značaj nego što to ima isti čin kod "velikih" naroda. Javna veličina je moralna, a ne fizička kategorija.

Sociološki posmatrano javno izvinjenje samo je korak ka razvijanju alternativne kulture sećanja u čijem je središtu složeni identitet koji se ne iscrpljuje u etničkoj komponenti, već obuhvata multikulturnu samosvest i usmerenost. Dalje, ono podrazumeva prevazilaženje krute asimetričnosti koja se ogleda u pripisivanju pozitivnih crta ili normalnosti svojoj grupi, a negativnih i nenormalnih drugoj grupi. Osim toga javno izvinjenje podstiče prevazilaženje samoviktimizacije kao ose etnocentrične prošlosti koja traži retoriziju. Što je ne manje važno izvinjenje traži decentralizaciju tj. univerzalizaciju pojma žrtve u sloganu "Svi smo bili bili žrtve". Time se neutralizuje eksplozivno revanšističko pamćenje. Odveć smo iskusili činjenicu kako žrtve lako postaju okvir kolektivnog pamćenja, kako emocionalizuju i politizuju sećanje i traže brutalne odštete. Treba li uopšte podsećati na to da je prošlost složenija od

martiroloških šablona. Prosto rečeno na Balkanu je stradanje uvek bilo provereni politički kapital za budućnost. Žrtve su se lako pretvarale u dželate pripomognute bivšim lakejima. I ovu neugasivu dijalektiku balkanske političke kulture trebalo bi neutralisati novom kulturom uzajamnog izvinjavanja.

Praksa izvinjenja polako potiskuje imperativ nalaženja nepobitne i zajedničke istine, traženjem novih obrazaca za budućnost izvan krute samoviktimizacije koja radja odmazdu. Uslov je poznat - priznavanje drugog kao ravnopravnog. Poštovanje drugog, pa i dojučerašnjeg neprijatelja i razumevanje uslova njegovog drugačijeg sećanja, znači i prevazilaženje krute polarizacije "krivi – nedužni" stavom da smo svi krivi. Naravno da bilo bolje da svest o tome da su svi bili žrtve stiže odozdo, a ne da se dekretira odozgo. Ipak, primer treba dati s vrha.

Na kraju, da ne bi bilo nesporazuma, treba imati na umu da je istina celina i da kultura priznavanja i izvinjenja ima smisla samo ako je u zamršenom balkanskom karakazanu prihvate čelnici svih naroda, a pre svega stvaralačka inteligencija na svim stranama. Utoliko samo recipročna i uzajamna izvinjenja mogu biti iskorak. U protivnom izvinjenje B.Tadića ostaće fraza, a možda ga i može stajati karijere. Bez obzira na posledice, ko prvi počne sa izvinjenjima ostaće u moralnopolitičkom preimućstvu i verovatno će biti pamćen kao balkanski Vili Brant. **(Politika 28. 6.2007.)**

Ni Tucović ni Čavez

U prilogu M.Kalika «Ideološka konstrukcija» (Politika 3.jul) spore se neke teze iz mog priloga «Izvinjenje kao moralna toljaga» (Politika 28.06.). Sažeto ću odgovoriti na tri glavna prigovora. (1) Pominjanje B.Tadića uz ime V.Branta može samo paranoidnom ili bar visoko senzibilnom «patriotskom» mišljenju zazvučati kao izjednačavanje Srbije sa Trećim Rajhom. Ni govora o tome. Zar nije dovoljan dokaz za to to što sam nedvosmisleno zaključio da svi treba svima da se izvinu ? U Varšavi 1970. niko nije ni pomišljao na uzajamno izvinjenje.

(2) Jednostrana je Kalikova ocena da je Jugoslaviju razbio međunarodni imperijalizam. Koliko god bilo složeno međudelovanje unutrašnjih i međunarodnih činilaca u ovom procesu, za ratni sukob su ipak odgovorniji domaći od stranih subjekata. Na Vukovaru se nisu tukli rendžeri nego Srbi i Hrvati, a u Srebrenicu nisu ušli stranci nego domaći «oslobodioci» pod kokardama. Moramo biti svesni okolnosti da posmatranje vlastite nacije ili države kao jedine ili kao glavne žrtve uvek smanjuje realističnost procene, uzbuđuje i vodi lagodnom domišljanju, a ne samorefleksivnom kritičkom promišljanju.

(3) Ne manje je sporna teza da danas odbrana nacije «ima levi karakter». Još od K.Marksa prioritet levice nije nacionalni nego klasni interes, premda je leвица u prošlosti, (a i danas) taktički koristila nacionalna osećanja u borbi protiv raznih imperijalizama i kolonijalizama. Odnos levice i nacionalizma je zamršen i višestruko konkretnoistorijski oposredovan. Ipak, za razliku od liberalizma i konzervatizma, savez levice i nacionalizma jeste neprincipijelna koalicija. Doslednoj levisci nacionalizam nikada nije bio strateški cilj, mnogim liberalima i konzervativcima jeste. Štaviše, leвица je neretko prednjačila u kritici vlastitog nacionalizma i u tome je razlika između D.Tucovića i S.Miloševića. U tom smislu jeste nategnuto i Kalikovo poređenje Miloševića sa politikom H.Čaveza. Prvi se oslanjao na ratne profitere i tajkune, zalagao za «švedski socijalizam»,

i tek se u Hagu oborio na imperijalizam. Drugi suzbija krupni kapital, brani latinoameričku sirotinju i dosledno se opire SAD. Prvi je prkosio svetu lišen međunarodnog oslonca, drugi se opire imperijalizmu, ali uz širi oslonac suseda. Prvi je delovao stameno, rečito i naizgled logički neoborivo, ali je vodio improvizovanu unutrašnju i hazardnu spoljnu politiku. Drugi deluje razuzdano, ali izgleda da nije neproračunat. Prvi je viđen kao neprijatelj kod skoro svih susednih nacija (saradivao je sa krajnjom desnicom i izričito rekao da najviše poštuje Šešelja), drugi nalazi saveznike u srodnoj levici. Zbog napred rečenog pravdanje Miloševića Čavezom jeste ustvari «odbrambena agresija» koja se trudi da normalizuje spoj polarnih suprotnosti: nacionalizma i levice. Ovo zalaganje čak je blisko «revoluciji zdesna» kojom se na neki način rasterećuju od odgovornosti za rat i svi drugi u Srbiji koji su 1990-ih normalizovali nacionalizam (SRS, SPO, DS, DSS).

U prilogu mog oponenta nejasna je i upotreba rastegljivog pojma patriotizam. Treba jasno razdvojiti patriotizam od nacionalizma. Kritički, a ne slepi patriotizam jeste protivotrov nacionalizmu, ali može biti i opasan mit. Retko je patriotizam bio lišen nacionalizma, češće je bio fasada raznih isključivosti. Treba uvek u svakoj konkretnoj situaciji pažljivo pratiti procese nacionaliziranja patriotizma. Nije pitanje ima li čistog patriotizma, nego da li je ova vrsta lojalnosti vlastitoj državi i narodu nadmoćna nad nacionalizmom, tj. da li je *patriae civitatis* nadmoćna nad *patriae naturae* (fiktivnom poreklu i krvi)? Dakle, radi se o odmerenom određenju prioriteta unutar patriotske lojalnosti, a ne o potpunom isključenju nacionalnog osećanja iz patriotizma. Koliko god naš prostor negovao osobeno shvatanje nacije, o nekim univerzalnim kriterijima mora se voditi računa.

Levica se mora razdvojiti od nacionalizma. Za one koji su lojalni poreklu demokratija jeste debata uglavnom oko procedure, nacionalni interes je neprikosnoven, a kapitalizam uglavnom bezalternativan. Za levicu, pak,

društvenoekonomska jednakost jeste preduslov međunacionalne jednakosti, a ne obrnuto. Zato je prioritet leveice skandalizacija protivrečnosti kapitalizma, a ne isticanje žrtve vlastite nacije. Šovinizam i imperijalizam velikih nikako ne može biti pokriće za pravdanje nacionalizma kod leveice malih naroda. Danas je normalizacija nacionalnog hegemonu retorika u sprečavanju internacionalne prosvetiteljske normalnosti. Čak i kada je pozivanje na nacionalni interes operativno i politički korisno, u strateškom smislu to ne može biti cilj leveice. (**Politika 5.7. 2007.**)

Upotreba kvislinga

Rehabilitovanje kvislinga u Zapadnoj Evropi postalo je anahrono davno pre nego što je EU u vlastito službeno sećanje ugradila antifašističke praznike. Kvislinzi su postali balast prošlosti pre nego je francuskoj industriji čelika postao neophodan nemački ugalj iz Rura. Francuskoj nije bila potrebna kultura sećanja koja bi rasteretila F.Petena i P.Lavala, niti je Holandiji bila potrebna rehabilitacija A.Muserta. Tome nasuprot u današnjim poslesocijalističkim režimima kvislinzi su upotrebljivi. Njihova rehabilitacija svuda je deo korisne nove prošlosti. Nastala je u spoju poslesocijalističkog antikomunizma i anti-antifašizma. Da li se samo zbog belina dekretirane komunističke slike prošlosti kvislinzi danas preocenuju kao patrioti i žrtve komunističkog terora? Svakako, ne.

Pre svega treba reći da svaki nacionalizam ptolomejski centrira žrtve oko vlastitog naroda. To nije mnogo zagonetno. Ali kada se u žrtve uključe fašisti i kvislinzi, stvari postaju složenije. Nove žrtve obnovljenog kapitalizma su J.Antonesku, M.Budak, M.Nedić, V.Velmar-Janković, F.Salaši, J.Tiso, itd. Kada slovački revizionisti pišu da je Tiso spasavao Jevreje, a Pavelićeve ćerke svedoče da njihov otac nije mrzeo Jevreje i kada se dešava slična dekontaminacija Hortija u Mađarskoj, nije teško raspoznati novi poslesocijalistički anti-antifašizam. Pitanje svih pitanje jeste ko koristi, a ko osmišljava novi poredak sećanja sa kvislinzima kao žrtvama komunističkog terora ?

Koriste ga novi kapitalisti, a osmišljavaju ga intelektualci – bivši komunisti. Nisu u Srbiji kreatori novog poretka sećanja i zaborava realni stradalnici socijalizma, nego Titovi bivši lakeji. Ne konstruišu stari, nego novi srpski antikomunisti teoriju zavere i martirologiju u kojoj se kao novi sveci javljaju kvislinzi. Kako izgleda, manje je na delu generacijska osveta Titovih pionira, a više prenaplašena osveta njegovih lakeja. Bivši marksisti, koji su svojedobno živeli od antifašizma, postali su antikomunisti i anti-antifašisti. Novu lojalnost ne dokazuju običnim ritualnim, nego prenaplašenim pokajanjem. Nema strasnog antikomunista bez bivšeg komunista. Malo je umesto Tita istaći Dražu, treba osveštati Nedića. Oni koji su stekli doktorate na NOB-u, danas dividende vuku iz žaljenja kvislinga. Prosečni srpski intelektualac je bio titoista za vreme Tita, marksista u jednopartijskom, a antikomunista u višepartijskom sistemu, nacionalista u atmosferi normalizovanog nacionalizma, opozicionar onda kada je to bilo dozvoljeno. Legionari trenutka ne vide vlastitu konverziju kao pritvornost niti kao nedoslednost.

Možda i s razlogom, jer masovna konverzija nije nemoralna lična prevjera nego bezlična struktura, unutrašnji cinizam tranzicije. Smena antifašizma anti-

antifašizmom jeste važan idejni segment divlje privatizacije koju prati službena reklerikalizacija. Nedić i F.Makenzi mogu biti korisne ikone privatizacije, Koča Popović i Maršal Tolbuhin ne. Kao što popova nema na radničkim štrajkovima, ali su uvek prisutni na proslavama novih tajkuna, tako je i hilendarski mentalitet nespojiv sa antifašizmom. Prošlost komunističke iluzije smenila je budućnost kvislinške nade. A Ljotića i Nedića treba rasteretiti od kvislinštva i zbog kastriranja levice koju treba lišiti moralnopolitičkog kapitala – antifašizma. Anti-antifašizam u Srbiji nije nedužno lutanje domaće inteligencije, nego važna struktura obnovljenog srpskog kapitalizma. Nedužni kvislinzi prikazuju se kao važan greh levice. S druge strane ako su komunistički antifašisti istinske žrtve, onda je brutalna privatizacija sumnjiva? Dakle, anti-antifašizam treba čitati kao preventivu. Nije prošlost obično oružje. (**Politika 4. 7. 2008.**)

Nestanak socijalne države

Treba prozreti cinizam vladajućih: bolje biti eksploatisan, nego nikada eksploatisan. Lako je uočiti potencijalni strah od nezaposlenosti. To je egzistencijalni strah da se bude izgnan iz društva

Više se ne govori o kapitalizmu, imperijalizmu, eksploataciji, višku vrednosti, porobljavanju i samoupravi, nego o tranziciji, preduzetničkom društvu, poslodavcima, biznisu i profitabilnosti. Socijalni problemi se rastvaraju u diskurs o patologiji, siromašni su postali sinonim nesposobnih, a nezaposlenost je znak slabog karaktera. Ustoličila se dogma da bez profita nema novih radnih mesta.

Ne strepi se više od pritiska levice, jer u traganju za jeftinom radnom snagom kapital lako menja države, pa sindikati i

štrajkovi nisu opasni kao ranije. Kapital ne strepi od socijalnog minskog polja. Zbog pokretljivosti kapitala opada cena radne snage. Zastarelo znanje stvara strah kod neobučениh radnika, pa je restrukturisanje privrede u zemljama periferijskog kapitalizma brutalnije nego u metropolama. Privredni rast ne ublažava nezaposlenost niti socijalnu sigurnost. Novi politički frontovi lišeni su uticaja levice. Razvoj diktira multinacionalni kapital koji proizvodi tamo gde su najniže nadnice, prodaje gde je najskuplja roba i plaća porez tamo gde su najniže stope.

Zbog konkurencije na tržištu rada brutalni radni uslovi lišeni osiguranja i socijalnih prava zaposlenih su normalizovani. Sve su šire makaze između siromašnih i bogatih i jaz centra i periferije, a sve je oštrija klasna polarizacija u oblasti obrazovanja. U digitalnom neoliberalnom kapitalizmu nastaju i propadaju čitave industrije znatno brže nego ranije, firme se šire, stapaju i ponovo dele takvom brzinom da svi zaposleni izuzev vrha moraju da rade, a da ne znaju da li će do sutra zadržati posao. Nisu u boljem položaju ni srednji slojevi i intelektualci. Lišena socijalne države, zaštitne uloge porodice i uštedevine velika masa ljudi živi u uslovima hronično akutne nesigurnosti. Objektivna nesigurnost rađa psiho-socijalnu nesigurnost u pogledu budućnosti. Sve je manje nade u trajno puno zaposlenje. Retorika liberalizma zamagľjava ovo stanje potrebom "za elastičnošću, sposobnostima prilagođavanja, deregulacijom i opštim oslobađanjem". Pre će biti da je na delu novi socijaldarvinizam lišen solidarnosti. Jednakost šansi je nespojiva sa tranzicijskom pravdom društva u kom je profit vrhovna vrednost. Sporadični socijalni optimizam nije ništa drugo do nedostatak informacija.

Bezalternativnost kapitalizma, dalje, sugerira nova filozofija istorije koja se ne ogleda samo u tome što su ranije žrtve postale dželat i obrnuto, nego i u postuliranju novog okvira za prevrednovanje prošlosti. Multinacionalnom kapitalu važno

je suočavanje sa prošlošću i dozirana idejna saglasnost koja ne bi remetila međudržavnu saradnju i funkcionisanje nadržavnih ustanova EU. Komisije za izmirenje sugeriraju toleranciju prema više ravnopravnih verzija prošlosti u sklopu nove bezalternativnosti: napredak je naime zabluda, a kapitalizam je definitivno carstvo slobode i kraj istorije. Slika totalitarne socijalističke prošlosti podjednako je raširena kod evrocentrista i kod evroskeptika. I kod jednih i kod drugih kapitalizam nema alternative jer je Drugi totalitarni komunizam: kao Neevropa ili kao tamnica vlastite nacije. Tome nasuprot, treba nedvosmisleno reći da je socijalistička prošlost znatno složenija od današnje službene slike o njoj. Dovoljno je podsetiti na to da je socijalizam u 20. veku osigurao period dugog mira (kao uslova svih uslova). Pre će biti da je jugoslovensko samoupravljanje bilo složena autoritarna modernizacija, a ne obična autokratija niti goli totalitarizam. Savremena levica mora biti kritična prema realsocijalizmu, ali i kadra da poljulja aktuelnu dogmu o socijalizmu kao mračnoj prošlosti. Nada u ulazak u EU nalik je iščekivanju bliskog ovosvetskog spasenja.

Zločini komunista postali su metapolitičko jezgro tranzicije koju nadzire duga ruka Brisela. Crvenu komunističku zamenila je žuta evropska zvezda, a umesto berlinskog dignut je šengenski zid. U središtu pokušaja da se istorija komunizma predstavi kao kriminalni proces je raspoznavanje motiva zločinačkog čina. Ukidanje privatne svojine markirano je kao ključno kriminalno delo i kao izvor utopije, totalitarizma i zločina. Da bi se stigmatizovala levica Rezolucijom Parlamentarne skupštine Saveta Evrope od 25. 1. 2006. zločini fašizma izjednačeni su sa zločinima koje su počinili isto tako totalitarni komunistički režimi (Rezolucija Parlamentarne skupštine Saveta Evrope o zločinima koje su počinili totalitarni komunistički režimi 2006). Fašistički zločini pravdani potrebom uklanjanja drugačije krvi izjednačeni su sa nasiljem komunista učinjenim u ime klasne pravde. Naravno da je i levica delom

odgovorna za ovo stanje jer se nije na vreme suočila sa senkama vlastite prošlosti. Izuzev kritike staljinizma, ostala nedela levica je gurala pod tepih.

Normalizacija nacionalizma je u Srbiji «pojela levicu», a to je olakšala hronična nepostojanost inteligencije na ovim prostorima. U tome prednjače preobraćeni levičari koji se zbog ranije apologije socijalizma sada iskupljuju njegovom demonizacijom. Raspad socijalističke Jugoslavije bio je operacija na otvorenom srcu domaće levice. Levica u Srbiji jeste svakako marginalizovana i zbog nepopularnosti Miloševićevog režima kod nas i u svetu. Nije propuštena prilika da se sa rušenjem Miloševića demonizuje levica uopšte, pa je vladajuća konzervativnoliberalna koalicija nakon 2000-te stvorila od legalizma i evropocentrizma novu borbenu retoriku. Da radikalna desnica (SRS) nakon toga nije postala branič siromašnih i nezaposlenih, neuspeh levice bi možda mogao biti shvaćen kao prolazna slabost. Stvorena je neprogresivna nestabilnost režima u kom su suočeni proevropski ultraliberali i socijalni nacionalisti. Prvi kriju okolnost da je EU još uvek više projekt frakcija multinacionalnog krupnog kapitala, a ne interesa širokih slojeva stanovništva, a drugi su još uvek zarobljeni nacionalnim interesom kojim vešto manipulišu.

To što je zov za odbranom Kosova ohrabrio mišljenje da danas odbrana nacije treba da bude prioritet levice nikako ne treba smatrati prirodnim. Samorazumljiva odbrana državne teritorije lako normalizuje nacionalizam, ali i neosetno šovinizuje levicu. Zaboravlja se da još od K.Marksa prioritet levice nije nacionalni nego klasni interes, premda je levica u prošlosti (a i danas) taktički koristila nacionalna osećanja u borbi protiv raznih imperijalizama i kolonijalizama. Doslednoj levisi nacionalizam nikada nije bio strateški cilj, mnogim liberalima i konzervativcima jeste. Štaviše, levica je neretko prednjačila u kritici vlastitog nacionalizma i u tome je razlika

između D.Tucovića i S.Miloševića. Zato treba jasno razdvojiti patriotizam od nacionalizma. Kritički, a ne slepi patriotizam jeste protivotrov nacionalizmu, ali može biti i opasan mit.

Da ova ravnoteža nije poremećena ne bi se lako antifašizam nacionalizovao. Današnjem režimu antifašizam je takođe smetnja. Ipak zbog evropskog okruženja trebalo je iskonstruisati srpski nacionalni antifašizam da bi se preko četnika ušlo u Evropu i da bi se zauvek kastrirao jugoslovenski antifašizam partizanskog pokreta.

Sa nestankom višenacionalne države komunisti su postali izdajnici, a nacionalisti su proglašeni patriotima. Kako izgleda to je bio razlog zašto na prostorima bivše Jugoslavije još uvek nema novih parlamentarnih komunističkih partija, dok u bivšim socijalističkim državama i u zapadnoj Evropi ove još postoje. Ne čudi što je u ratnom rasulu šovinizam patriotizovan, a internacionalizam proglašen za izdaju. Lišena opasnosti s leva, desnica je izgubila osećaj za realno. I njena inteligencija teže je podnela pobedu od poraza. Na neki način i bezalternativnost postaje problem samom kapitalizmu zato što se svaki režim pravda ugroženošću od neprijatelja. Lišen socijalističke pretnje turbo kapitalizam je danas manje idejno jedinstven pa je prinuđen da oživljava stare i menja nove neprijatelje. DŽ.Buš je napao Irak 2003. izmišljajući iračku pretnju tajnim oružjem. Pravdanje kapitalizma lišeno antikomunizma osuđeno je na improvizaciju.

Na zbunjenost i povlačenje levice u Srbiji uticalo je i ponašanje evropske inteligencije prema zbivanjima na Balkanu tokom 1990-ih. Ne samo što je izostala podrška jugoslovenstvu i levici izvana, nego je ojačao antitotalitarni kurs. Miloševićev imperijalizam je čak izjednačavan sa fašizmom, a Tuđmanov secesionizam je pretežno ocenjivan kao demokratski otpor. Milošević je postao simbol spoja minulog komunizma i novog nacionalističkog totalitarizma, nacionalboljševizma . Zločini u Jugoslaviji su u svetu medijski

poređeni sa Aušvicom i Holokaustom. Snažna medijska demonizacija Srba koja je na Zapadu svesno korišćena i dijabolizacija Miloševića kao levičara odvrćala je mnoge od levice. I unutar i van zemlje rastao je rejting antimiloševićevske opozicije koja se zalagala za legalizam i kapitalizam.

„Buldožer- revolucija“ je 2000-te u Srbiji pružila snažni zamah tajkunskoj privatizaciji koja je počela i pre toga. Izmenjeni svojinski poredak tražio je novi poredak sećanja. Obnovljeni srpski kapitalizam nakon 2000-te promenio je nazive ulica i udžbenike istorije. Restauracija „prekomunističkih kostura“ u nacionalnim istorijama utvrdila je nove mehanizme zaborava. Biračka masa osiromašenog društva ne prihvata otvorenu kapitalističku retoriku, pa je sigurnije nastupati preko zalaganja za demokratiju.

Demokratiji nije potrebno mentalno ukorenjivanje u naciji kao prepolitičkoj sudbinskoj zajednici. Za one koji su lojalni poreklu demokratija jeste debata uglavnom oko procedure, nacionalni interes je neprikosnoven, a kapitalizam uglavnom bezalternativan. Nije ironija istorije to što danas nesvrstanost brane Toma Nikolić i Stipe Mesić, već je to rezultat i nemoći levice.

Mediji su prepuni «demokratskih» debata, a naličje je ogromna nezaposlenost. Treba najpre dekonstruisati emfatičnu i romantičnu viziju tranzicije i tranzicijski fundamentalizam kao jedinu osnovu velikih očekivanja od EU. Prosto rečeno treba prozreti cinizam vladajućih koji nažalost ima racionalni sadržaj: bolje biti eksploatisan, nego nikada eksploatisan. Lako je uočiti potencijalni strah od nezaposlenosti koji postoji kod zaposlenih, kao i kod miliona nezaposlenih. To je egzistencijalni strah da se bude izgnan iz društva gubljenjem radnog mesta. To povećava spremnost za prilagođavanjem i za tim da se bude eksploatisan. Ni preduzetnici, a ni njihova država ne uklanjaju ovaj strah, već

manipulišu njim. Levica treba da ovaj strah preusmeri u proces izoštravanja društvenih protivrečnosti. A to znači da u širenju EU na Istok treba videti ne samo kosmopolitizaciju, nego i ekonomsku kolonizaciju, a tajkune koji se predstavljaju kao novi investitori treba markirati kao privredni polusvet .

Ne manje odlučno levica treba da se suprotstavi refrenu neoliberalnih fundamentalista da je prošlo vreme *full time job* i da je u jezgru "tranzicijske pravde" *part time job*. Samovolja kapitala lišena otpora levice i sindikata decizionistički zaoštava eksploataciju legalizujući otvorenu samovolju kapitalista kod otpuštanja zaposlenih. Neoliberalna ideologija smatra normalnim novi društvenoekonomski socijaldarvinizam.

Do skora je sociologija bila sinonim kritičke nauke, a od skora je sve više društvena tehnologija koja usavršava preduzetnički duh i domišlja tranziciju, umesto da se bavi osmišljavanjem prepreka privatizaciji i komercijalizaciji i jalovoj politizaciji svakodnevnog življenja. U svim sferama probija se reč *leader* kao oznaka pobednika u konkurenciji i trci za dobiti, a profitabilnost je postala skoro kriterij moralnosti.

Tranziciju treba čitati kao put ka nejednakosti, legalizam kao moralizam privatizacije, a Evropsku Uniju ne kao bratsku «veliku porodicu» , nego i kao nebratsko društvo neravnopravnih. Ako se lični uspeh može meriti profitom, društveni napredak svakako ne može.

EU se moralizuje balkanističkim diskursom: kritikom etničkog čišćenja, diktature, rata, haosa, Bosne i Balkana. I njen neoliberalizam polazi od procedure i pozitivnog prava kao vrhovnog kriterija pravednosti, a zapostavlja prirodno pravo i zaboravlja da i pravo podleže moralnoj oceni. Pravda se legalnošću postupka, čime moralizuje pozitivno pravo jer legalnost poistovećuje sa legitimnošću. Izbori su kruna

legitimnosti, ali se malo ko pita o izbornoj manipulaciji bogatih koji finansiraju kampanje i stvaraju „legalne“ ustanove. Lako je uvideti da upravo otuda što je kadar da novcem nametne izbornu volju, neoliberalizam ne strepi od pluralizma.

Naizgled pluralistički i samorazumljiv, neoliberalni moralizam koji gospodari javnim diskursom u temelju je represivan. Zalaganje za demokratiju, pravnu državu, «nevidljivu ruku» tržišta i sveopštu privatizaciju ne brani doduše drugome da drugačije misli, ali neslaganje uspešno marginalizuje snagom novca. Ugovor koji garantuje samo *part time job* uvećava slobodu, ali vlasnika kapitala. Reč je o represivnoj toleranciji bogatih. Reč je o prirodnoj evoluciji liberalne konkurencije lišene solidarnosti u rasizam i fašizam. Trgovina robljem u SAD i Brazilu u 20. veku i nemački nacizam podjednako su uverljivi istorijski primeri doslednih do ekstrema razvijenih načela kapitalističke konkurencije. Brutalna priroda liberalizma je krajem 20. veka iznova normalizovana jer je globalizovani kapitalizam razorio društvene veze (sve se može kupiti) i uvećao potencijal nasilja. Nestanak socijalne države goni vladajuće grupe da više ulažu u troškove bezbednosti jer raste kriminal izazvan bedom, a oružane pljačke postaju zarazni rizični način stvaranja početnog kapitala. (**Politika 6. 7.2008.**)

Umiriti borbene prošlosti

Malo je reći da nove balkanske države spaja ekonomija, ali razdvaja prošlost. Još više od toga, akutan je građanski rat sećanja. Nema organizovanog rada na kritičkom sećanju, pa nema ni izmirenja. Prestali su oružani sukobi, ali se prošlosti bore. Kako ih smiriti, ako nema centralnog komiteta?

Teško, ali ne i nemoguće. Najpre treba napustiti ptolomejsku (žablju) perspektivu iz koje se čini da su Srbi u središtu svetske pažnje i zameniti je kopernikanskom (ptičjom) perspektivom koja realnije sugerira koliko smo nebitni. Iako su Srbi sve češći negativci u Holivudu, svet se ne vrti oko Srba, niti oko Kosova. Dalje, treba decentrirati martirologiju. Nije moja nacija glavna žrtva, nego smo svi žrtve minulog građanskog rata. Masovni nacionalni zločini na prostorima bivše Jugoslavije su višestruko uzajamno povezani, na sličan način medijski obrađivani i pravdani manje ili više sličnim iskonstruisanim «istorijskim pravom». Zbog nerazmrsive isprepletenosti zločina i sećanja na zločine trebalo bi prevazići današnje jednostranosti kod suočavanja sa prošlošću: pre svega isključivost hegemonog službenog konzervativno nacionalističkog isticanja izvornog i neuporedivog zločina drugih nacija i neprikosnovene žrtve vlastitog naroda, a zatim i onog drugog, doduše daleko manje raširenog, ali takođe jednostranog isticanja samo zločina vlastite nacije, koje je vidljivo kod nekih nevladinih organizacija. Na neki način reč je o «Trećem putu» s onu stranu apologije vlastite nacije, koja je svuda preporuka za akademiju nauka, ali i iznad često profilerske politike zaštite manjina, koja osigurava grantove nevladinim organizacijama.

Odavno je uočeno da se ne sme podvući crta ispod prošlosti, jer je zaborav zločina kontraproduktivan, a planska amnezija senki prošlosti stvara crnu rupu neodgovornosti. Da bi zločini ostali konstruktivna opomena za budućnost nužan je sinhroni prosvećeni srpsko-hrvatsko-bošnjački rad na sećanju,

ali lišen balansiranja žrtava. Ne treba kriti činjenicu da su Bošnjaci u posljednjem ratu najviše stradali, ali ni to da su Srbi pretrpeli najveći progon. Osim toga, nužna je promena perspektive. Na zločine i na sećanje na zločine treba gledati sa uzdignutije ptičje jugoslovenske osmatračnice. Ova je hladnija od žablje nacionalističke i jasnija od satelitske briselske perspektive.

Stvaralačka srpska, hrvatska i bošnjačka humanistička inteligencija trebalo bi da sinhrono podstiču alternativnu kritičku kulturu sećanja. U protivnom, sve dok intelektualci na svim stanama ponavljaju da se moja nacija uvek branila, a nikada nije napadala, nemoguće je očekivati regionalno zblizavanje. Vlastita nedužnost je alibi za osvetu. Istinska alternativa «nedužnoj inteligenciji», koja se takođe predstavlja kao žrtva, jeste odgovorna inteligencija kadra da se kritički suoči sa vlastitim ulogom u normalizovanju nacionalizma. "Nedužni" i "žrtve" nisu kadri da preuzmu odgovornost. Naprotiv, traže odštetu. Upravo je "nedužnost" tipični samoopis današnjeg "patriotskog" intelektualca na svim stranama, a samim tim caruje masovna intelektualna neodgovornost. Nema samorefleksije niti prihvatanja odgovornosti za krojenje onih prošlosti koje su tražile osvetu, a baš to bi trebalo danas da bude izraz intelektualnog sazrevanja i odrastanja. Najdublji smisao prosvetljenog sećanja je demitologizacija slavne prošlosti i neutralizacija njene borbenosti u čijem je središtu dogma da je moja nacija uvek ili skoro uvek bila u pravu. Može li se ovaj napor očekivati od marksista koji su preko noći postali braniči kapitalizma i nacionalnog interesa? Cinici bi rekli: možda i može, jer je najteže prvi put prevjeriti.

Još je teže verovati da trajnijem smirivanju mogu pripomoći crkve, čije milosrđe vezuje izmirenje sa izvanzemaljskim spasenjem. Katkad se čini da će akteri promena nužno izići iz generacijskog kontejnera u kom je

uvek prisutna zasićenost starim i spremnost mlađih da se kritički suoče sa mitskim slikama slavne nacionalne prošlosti. Možda. Ali je svakako naivno verovanje da su elite neoliberalizma zainteresovane za prosveteno sećanje ove vrste. Iako je multinacionalnom kapitalu potreban prostor bez sukoba, vera da će globalizacija i tržište spontano doneti izmirenje izandala je floskula tržišnih fundamentalista. Pre će biti da suzbijanje ili bar slabljenje neprogresivnog građanskog rata sećanja traži svetovne neprofitne aktere. (**Politika 20. 1.2009.**)

Avangarda, a ne elita

Ko može popraviti odnose među novim balkanskim državama? Tu dugoročno ne mogu pomoći estradni umetnici, nevladine organizacije ni popovi. Možda kapitalisti ili političari? Teško. Mobilni kapital se u trci za profitom seli, a političari su nepouzdana jer će na izborima opet tražiti podršku birača oprobanoj odbranom nacionalnog interesa.

Ne treba verovati ni grupama koje se nazivaju elitama. Treba tražiti kulturnu avangardu. Svaka elita je ekskluzivna i misionarska, a međunacionalne veze ne mogu popravljati ekskluzivistički akteri. Ali može avangarda koja vodi, ali se ne odvaja, jer je neprofitnom sponom vezana za deklasirane i podvlašćene. "Patriotske" elite iz akademija nauka, koje su na svim stranama još zagledane u slavnu nacionalnu prošlost, demonstrirale su visoku umešnost u zavadi naroda, dok je antišovinistička avangarda opominjala na zamke slepog patriotizma. Prvi su zaslužni što kod nas u zadnjih dvadesetak godina nema priznatog dokumenta kulture koji istovremeno nije bio i dokument varvarstva.

Ipak, još ima avangardne inteligencije neopterećene mitomanijom Kosova i Domovinskog rata, koja je kadra da se suoči sa senkama vlastite prošlosti. Ova je svesna kulturne i jezičke hrvatskosrpske srodnosti, nezadovoljna je provincijalizmom patuljastih banana država i traži šire kulturno susretanje. Nije samo Krleža osećao provincijalnost purgerskog Zagreba, već to danas jasno govori i Igor Mandić. Kod popravljjanja međunacionalnih odnosa nedovoljno je insistiranje na bilateralnoj osovini Beograd-Zagreb i na tezi da se ovom polugom može doneti mir Zapadnom Balkanu. Ne može. Popravljanje srpsko hrvatskih odnosa nezamislivo je bez istovremenog rada na izmirenju ostalih bivših jugoslovenskih republika. Zamršeni balkanski karakazan ne može se bilateralno miriti. Bilateralne su zavere, novo susretanje može biti samo multilateralno. Odveć nisko gradi gradi onaj ko dela bilateralno.

Kada srpski političari idu u Zagreb u trenucima zategnutosti Hrvatske i Slovenije, to je prizemna kratkoročna taktika. Dugoročna strategija jeste rad na opštem popuštanju od Skopja do Ljubljane. To jeste teže, ali srpska i hrvatska intelektualna avangarda mogu to pokrenuti. Jedino popuštanje u celom regionu može stvoriti dugoročnije poverenje. Uprkos etničkom čišćenju, jezik i kultura su nam nerazmrsivo isprepleteni. Zato nema bilateralne osovine koja bi mogla izmiriti kulturno nedeljivi jugoslovenski prostor. Ne mogu se miriti dve države, to mora ići u paketu. Ko to može pokrenuti?

Samo neprofitno usmereni akteri i oni koji nisu zagledani u prošlost. Nove balkanske države nisu danas prostorno udaljenije nego što su bile pre 20 godina, a ni kulturno, ni jezički. Ali danas nas uspešno dele bliska vruća prošlost i oživljene religije. Nekome je prošlost važan orijentir, a nekome vera u onostrano. Ali nismo odgovorni kada se sećamo, niti onda kada se molimo, nego samo kada radimo

na budućem miru. Tu ima dosta posla, a mlad je onaj ko je kadar da zaboravlja. Ipak nije ključ napretka opšta amnezija, nego je produktivan samo zaborav borbene prošlosti. Po prirodi stvari, mladi nisu upućeni na slavnu prošlost, nego na sigurnu budućnost. Oni brže prihvataju nove strategije delanja, dok moćni stariji, zagledani u prošlost, kontrolišu njeno tumačenje. Zato odgovor na pitanje s početka teksta glasi: međunacionalne veze može popravljati svetovna kulturna avangarda koja je podjednako okrenuta svim mladima na prostoru bivše Jugoslavije. (**Politika 4. 2. 2009.**)

Od Marksa do Krunskog saveta

Malavrazić Đorđe (priređio) 2008: Šezdeset osma - lične istorije. 80 svedočenja. RDU RTS, Službeni glasnik. str.838

Ima nekog melanholičnog paradoksa kod sećanja beogradskih intelektualaca: jesam '68-aš, ali za mene kapitalizam danas nema alternative. To je utisak koji se nameće kada se čita obimni zbornik svedočenja 80 učesnika protesta iz 1968.

Zbornik je skup političkih autobiografija, ali u njemu nema priloga studentskog vođe V. Mijanovića. Upadljivo je račvanje opredeljenja i karijera '68-ša: neki su postali bliski saradnici i savetnici predsednika potonjih država (M.Marković, S.Stojanović, D.Mićunović, T.Indić), drugi su u inostranstvu (V.Mijanović, B.Borjan, D.Udovički, L.Stojanović), poneki u manastiru (P.Rak) ili na selu (G.Đapić). Dobar deo je na univerzitetu ili u nevladinim organizacijama. Skoro svi učesnici smeštaju vlastito učešće u protestu 1968. u dosledni kontinuitet šireg životnog toka. Pri tome je ovaj napor uverljiviji kod onih koji su se idejno najmanje izmenili: Z.Golubović, Lj.Ristić, P.Imširović, J.Imširović, D.Olujić. Ali, učešće u ovom događaju jeste ključna ponosna autobiografska epizoda i kod onih koji su se od levice okrenuli ka liberalizmu ili konzervatizmu. Iako se danas zalažu za monarhiju, za liberalni ili za socijaldemokratski kapitalizam, učesnici se ponose levičarenjem 1968. Uprkos težnji ka objektivnom pogledu unazad, u svedočenjima nema dovoljno samorefleksije kod raspoznavanja autobiografskog diskontinuiteta. Da bi se 1968. što bezbolnije uklopila u autobiografski kontinuitet, ovaj bunt se stilizuje i to uglavnom tako što se ističe građanska neposlušnost, a ne antikapitalizam i antibirokratizam kao njena signatura. Čak ni konzervativni liberali (N.Milošević) i monarhisti (K.Čavoški, M.Bećković), doduše suzdržano, u ovom zborniku ne poriču značaj protesta iz '68. Kažu, iako su studenti bili levičari, ipak su bili neposlušni.

Da li su '68-ši evoluirali ili su konvertirali? Urednik zbornika Đ. Malavrazić tvrdi da se nisu izmenili i da većina šezdesetosmaša "i danas živi od istih ideja kao i nekad, samo što su to možda savremene verzije prošlih ideja". S.Vujović ne poriče, ali ublažava zaokret, tvrdeći da je tek manjina '68-ša „krenula“ u nacionalizam, a da se većina „pomerila“ od levice ka socijaldemokratiji. U samoj knjizi većina učesnika danas se deklarišu kao socijaldemokrate, a deo čak dodaje da je još juna '68. tako mislio. Ispada da nema konverzije. Stvari, međutim, izgledaju sasvim drugačije, a kontrast opredeljenja postaje upadljiviji, ako se uoči tanka crvena linija između izvornih antikapitalističkih ideja 1968. s jedne i verovanja današnjih '68-ša da je kapitalizam bezalternativan s druge strane. Gledano, dakle, sa aspekta odnosa prema kapitalizmu, većina '68-ša jeste promenila osnovno opredeljenje. Jer neposredna demokratija iz 1968. nije isto što i civilno društvo i Treći put 2008. Nekada antikapitalistički '68-ši danas su antitotalitarno usmereni. To nikako nije isti kurs. Da li se zaokret ne priznaje zato što nema identiteta bez kontinuiteta? Ili je konverzija nevažna zato što je sveopšta. U Nemačkoj su '68-ši prešli u '89-še, u Parizu su maoisti postali najžešći antikomunisti, a na Berkliju su markuzeovce i Crne pantere zamenili menadžeri. Ako danas u Srbiji nema antikapitalističke i antinacionalističke levice, čemu onda podsećanje na 1968? Da li je srpska desnica ponosna na '68-ški greh, ne slave li preobraćeni intelektualci vlastitu zabludu?

Kako bilo, iz sećanja se vidi da '68-ši nisu samo osobena zajednica sličnog iskustva, nego da su i zajednica koja je na sličan način uglačala sećanja. Sećanja učesnika nisu rasuta niti neuporediva, već su prilično podudarna, ponajviše stoga što su centrirana oko istovetnih traumatičnih zbivanja i još više oko sličnih tumačenja zbivanja koja su tokom 40 godina evociranja zgusnuta u pismenu i usmenu ortodoksiju. „Nevažni“ detalji prošlosti su iščezli, ostalo je tvrdo jezgro - osnovna priča. Najveći deo učesnika u sećanju sledi isti kostur naracije: živo se sećaju časa kada su čuli za nemire u Studentskom gradu, sukoba kod podvožnjaka, zatim tuče sa milicijom, konvenata na Filozofskom fakultetu, glumaca u dvorištu Kapetan Mišinog zdanja, Titovog govora i kozaračkog kola.

Ali sećanja nisu statična. Nakon 40 godina na novi način je '68. akcentovana, socijaldemokratizovana i "naoružana" novim smislom Trećeg puta. Sve do 2008. nije bilo organizovanog sećanja na 1968. Jednopartijski sistem nije tolerisao obeležavanje bunta protiv režima, a 1990-ih više oštih i masovnih sukoba sa vlašću spontano je marginalizovalo bunt iz 1968. Osim toga, normalizovani nacionalizam je 1990-ih "pojeo" internacionalizam '68-ša. Ni antimiloševićevskoj opoziciji nije padalo na pamet da se seća levičarskog juna 2008. Ona je Miloševića napadala zbog nepoštovanja procedure, a ne zbog izdaje radničke klase. Još manje je za studentski bunt bila zainteresovana vladajuća konzervativno-liberalna koalicija nakon uvođenja kapitalizma 2000. Da li je tek 2008. vrh vladajućeg bloka ocenio da bi obeležavanje jubileja 1968, preko isticanja kontinuiteta otpora nepodeljenoj vlasti, moglo pomoći režimu u kom su oko Predsednika republike okupljeni neki viđeni '68-ši? Ako i jesu, ovi razlozi verovatno nisu bili presudni. Cilj je bio je da se za budućnost očuva autentičnost sećanja učesnika. Značajna je dokumentarna vrednost zbornika. Ali knjiga ne pokazuje samo čega se učesnici sećaju, nego i to kako se sećaju. I zato je još zanimljivija. (**Politika 7. 5. 2009.**)

Prilagođeni antifašizam

Svuda je, izuzev Rusije, Dan pobede nad fašizmom utopljen 2009. u Dan Evrope. Francusko nemački sporazum ugalj-gvožđe- čelik iz maja 1950. sve je glasnjiji, a pad Berlina maja 1945. sve je bleđi događaj. Foteljaš Rober Šuman, francuski šef diplomatije, polako, ali sigurno potiskuje iz sećanja na antifašizam Georgija K. Žukova, podoficira carske vojske i potonjeg sovjetskog maršala. Pod pritiskom Brisela i u Srbiji se vojna pobeda nad fašizmom lagano pretvara u

performans. Uličnim karnevalom obeležen je definitivni trijumf ujedinjenog evropskog kapitalizma. Sigurno da nam ne trebaju vojne parade, ali ni karnevalizacija koja lišava godinu 1945. prekretničkog značaja. Ovih dana kao da EU zahvaćena finansijskom krizom ubrzava postupnu sinhronizaciju evropskog sećanja na slom fašizma. Što je kriza žešća, to se antifašizam sve otvorenije instrumentalizuje, zarad ciljeva multinacionalnog kapitala. Kako se ponašaju nove male balkanske države? Epigonski ponosno.

Ovih dana je u Hrvatskoj bučno proslavljen jubilej "Bljeska" i zvučno istaknut hrvatski antifašizam u Jasenovcu. Mesić je čak i Tita branio. U Srbiji nema jubileja nacionalnog trijumfa, stranačke lidere gledali smo okružene popovima na đurđevdanskim slavama, a ne na obeležavanju Dana pobeđe.

Uostalom kako se i sećati Sutjeske i Neretve, ako ćemo u Evropu. Brisel otvoreno traži dekomunizaciju antifašizma. Ali ne samo Brisel. Mogu li mlade nacionalne balkanske države, očišćene od jugoslovenstva, danas da slave antifašizam koji su vodili komunisti? Mogu, ako ga uspešno revidiraju. Uostalom svaki nacionalizam sa nelagodom prihvata govor o fašizmu, jer se zna da fašizam nije ekstremni liberalizam, ni isključivi komunizam, nego ekstremni nacionalizam. Naročito su konzervativci mrzovoljni prema antifašizmu. Oni sa nekim akademikima i delovima crkve uporno traže rehabilitaciju Nedića.

Pa ipak, antifašizam se zbog okruženja mora obeležiti. Kako? Tako što ga valja evropeizirati, decentrirati i nacionalizovati. Treba pomenuti partizane, ali samo uz nove službene antifašiste - četnike i domobrane. Ne bi valjalo zaboraviti ni Tita, ali samo zato što ga još uvek svet pamti. V.Jeremić je hvalio Tita u Havani. Kakav god bio, Tita treba zbog inostranstva iskoristiti. A sećanje unutar zemlje sami ćemo doterati u novi korak.

Treba najpre pomiriti briselsko evropeiziranje antifašizma sa snažnim domaćim konzervativnim anti-antifašističkim četničkim i kvislinškim zajednicama sećanja koje su prilično umrežene u savremenoj srpskoj službenoj i akademskoj misli o prošlosti. To bi lakše išlo da i sama vlast nije zavezana u isti čvor. Pitanje je, naime, da li je blagonakloni odnos prema kvislinštvu samo stvar snažne srpske idejne i političke desnice? Ili je rečeni anti-antifašizam važna struktura i novog srpskog kapitalizma? Nisu li kvislinzi «prošlost koja uporno neće da prođe» upravo stoga jer je njihova viktimizacija deo idejne prevencije poslesocijalističkih elita? Izgleda da jesu, jer obnovljenom srpskom kapitalizmu zbog potencijalne opasnosti od eksploatisanih radnika nije naodmet izmenjena slika rata i represivna slika komunističkog antifašizma.

O ovoj strateškoj okolnosti vlast mora da vodi računa kada miri dekretirani briselski antifašizam sa potrebama domaćih elita za anti-antifašizmom. To je svakako teže nego ukloniti sliku Nedića iz istorijske sale Vlade Srbije. Zato majski antifašistički jubileji u Srbiji više liči na prilagođenu kulturu sećanja. Više je to improvizacija nego autentično sećanje sa simbolikom koja opominje. Svaka improvizacija važi samo do sledeće prilike. (**Politika 12. 5. 2009.**)

Zapušteni antifašizam

Da li je savremeno nasilje navijača ideološke prirode ili je u pitanju obično huliganstvo? Da li su navijačke grupe izvan politike. Nisu. Navijači jesu, doduše, po socijalnom poreklu šaroliki i u partijskom pogledu različito

opredeljeni, ali njihov nasilni deo sklon je ekstremnoj desnici?
Gde su joj izvori?

Najpre treba reći da to što je ksenofobično navijačko nasilje zarazno i što se širi kao virus, jeste nerazdvojivo povezano sa širom celinom domaće dvadesetogodišnje prošlosti. Unutar ove celine treba razlikovati procese dužeg ili kraćeg ritma. Najduži proces je svakako buđenje i normalizovanje nacionalizma i njegovo estetizovanje kao patriotizma. Ekstremizacija nacionalizma se nije slučajno podudarila sa uvođenjem političkog pluralizma. Pluralizam je kod nas postao eksplozivan onda kada je dozvolio slobodu manipulacije masovnim etnocentričnim emocijama. Tito je oprezno mitingovao, Milošević i Drašković su bili hrabriji. Nisu se bojali razvezivanja čvora nekažnjivog nasilja. „Desio se narod“ postala je u Srbiji metafora najpotpunije demokratije. Nije to bila demokratija nego hilijazam, u kom je slepa odbrana nacije postala centralni mehanizam samoopraštanja. Sa njom su i kriminalci prali prošlost. Pluralistički nacionalizam se ispoljavao u raznim masovnim jurišima. Započela ga je levica organizujući mitinge 1988-89, a kasnije ga je usavršavala desnica: od demonstracija opozicije 1990-ih, preko oktobra 2000, paljenja američke ambasade 2008, pa do navijačkog nasilja 2009. Kod svih ovih doduše različito usmerenih protesta je omladinu zahvaćenu krizom privlačila nekažnjivost nasilja u gomili. Banalno huliganstvo lako se politizovalo i ne uvek, ali je često neosetno prelazilo u ekstremno desničarenje. Nasilni navijači nisu levičari. Ne izvikuju Tita i Gevaru nego Mladića i Srebrenicu. Iako se šaroliko navijačko nasilje u gomili ne može svesti na jedinstveni prazvor i jednu ideologiju, ipak ono nije ni toliko razliveno da bi bilo neobjašnjivo. Centrirano je oko desnog ekstremizma.

Da li ćemo kada smirimo navijače, konačno odahnuti? Nećemo. Desničarski ekstremizam je i dalje prisutan u raznim sferama i još uvek se uspešno kostimira kao patriotizam. Ko su akteri ekstremne desnice? To su: (1)

ekstremno desničarske partije koje su se fašizovale u ratu, (2) idejni centar sačinjen od desničarskih intelektualaca koji neutralizuju i relativizuju fašizam tvrdeći da ga u nas nema, i (3) omladinska desnoekstremistička potkultura koju karakteriše šovinizam, rasizam i mržnja prema svemu što je etnički drugačije.

U ovoj mreži činilaca navijači su samo vrh ledenog brega. Premda su danas najbrutalniji, oni nisu i najodgovorniji, jer njihovo nasilje nije samostalno delo ideološki bezbojnih kavgadžija. Naprotiv, omladina dobro oseća ritam političke mode, prilagođava mu se i samo ekstremizuje službene vladajuće vrednosti. Omladina je odmah shvatila da je šovinizam stvar prestiža, zatim da je nekažnjiv i da je zato poželjni okvir identiteta. Dok intelektualci knjigama dokazuju da su patrioti, deo navijača pokazuje nasiljem da su pravi Srbi, Hrvati ili Bošnjaci. Ali u ovom zamršenom kolopletu i višestruko posredovanom procesu ne utiče omladina na vremešne intelektualce, nego je proces obrnut. Stariji formiraju "patriotizam" omladine. Dakle, jasno je ko je odgovorniji. Šovinizam teče s vrha, a dole eksplodira. Onaj ko nasilne navijače svodi na dezorijentisane huligane greši, možda i svesno. Tek uzgred ih neko naziva fašistima. Nisu navijači fašisti, ali su blizu fašizma.

A šta je sa antifašizmom? Vlast ga je odavno ispustila iz ruku, prihvatile su ga nevladine organizacije i autonomaši. Ne treba antifašizam konzervativcima, "patriotama" ni popovima. Ni liberalima. Njihov kastrirani antifašizam skoro smo gledali u karnevalskom briselskom obliku na beogradskim ulicama. I to je skoro normalno. Zašto? Zato što onaj ko govori o demokratskom ili o dobrom nacionalizmu po pravilu ćuti o fašizmu. Svuda gde je nacionalizam normalizovan, Nedić je "srpska majka", a nasilni navijači su obični kriminalci. Ali nije tako. Nedić je bio profašistički kvisling, a veći deo "hordi zla" čine desni ekstremisti. Da bi to bilo jasnije treba sistematski, a ne po

potrebi, razvijati antifašističku agendu. Zašto se vlast seća antifašizma i izginulih crvenoarmejaca samo uoči dolaska Medvedeva, a ne koristi ga kao trajnu prevenciju protiv desnog ekstremizma? **(Politika 12. 10. 2009.)**

Antifašizacija fašista

Građanski rat sećanja ne posustaje. Ako. Ne treba podvlačiti crtu ispod prošlosti. Odavno smo navikli na pokušaje relativizovanja, banalizovanja i nacionalizovanja antifašizma. Ali ne i na to da se i sam fašizam može antifašizovati. Zato i jeste jedinstven pokušaj istoričara V.Đuretića u prilogu „Srpska egzistencijalna dijalektika“ (Politika 24. 10.2009). Kako to autor čini? Najpre i najdirektnije u tvrdnji da je „Zbor“ bio oblik otpora okupatoru. To je neskrivena antifašizacija srpskog fašističkog pokreta i normalizacija ljotićeuskog „patriotizma“. Druga tvrdnja da se „Ljotić odredio protiv dva totalitarizma hitlerovskog i staljinističkog“ liči na odglumljenu naivnost istoričara. Zar Đuretić, koji je uspešno demistifikovao različite partizanske i četničke manevre, veruje Ljotiću na reč? Sumnjam. Istoričari najbolje znaju da ne treba verovati ni Ljotiću niti naknadnim tumačima Ljotića nego da treba pažljivo pregledati izvornu građu pre svega kvislinšku štampu, a naročito ljotićeuski nedeljnik „Naša borba“ koji je izlazio u Beogradu za vreme okupacije. Prilozi Ljotića i njegovih saradnika vrve od rasizma, antisemitizma, antimasonizma, antiliberalizma, antikomunizma i pohvala Trećem rajhu i Hitleru. Ne manje je sporna treća Đuretićeva tvrdnja da Nedićeve antikomunističke sprege nisu bile ideološke prirode nego da su bile taktičke varke. Neće biti. Pre više od trideset godina sam pregledajući

fond „Zbor“ i fond „Predsedništvo vlade“ u Arhivu Vojnoistorijskog instituta nalazio dokumenta o sukobu nedićevaca i ljotićevaca koji su se utrkiivali da pokažu nemačkoj okupacijskoj upravi ko joj je lojalniji. A spisi i članci M.Nedića koje sam čitao u okupacijskoj štampi jasno pokazuju njegovu fašizaciju i oni su dostupni u beogradskim bibliotekama. Za četvrtu Đuretićevu tvrdnju da je ideologija legitimnog četničkog pokreta bila „izrazito antifašistička“ malo je reći da je preterivanje. Pre svega pokret JVO nije bio nikada legitiman (jer nije imao podršku većine jugoslovenskog stanovništva), nego je samo jedno vreme bio legalan, sve dok sam kralj nije Dražu razvlastio i četnike pozvao da se pridruže Titu. A koliko je četničko etničko čišćenje Sandžaka od Muslimana (zbog biologije) dokaz „izrazitog antifašistički karakter četnika“? Nije dokaz, nego krunski protivdokaz zato što se antifašizam ne može svesti samo na oružanu borbu protiv sila Osovine, nego to postaje tek onda kada se udruži sa borbom za jednakost svega onoga što nosi ljudski lik. Peta Đuretićeva tvdnja ističe Mihailovićev politički realizam. Ovoga jeste bilo, ali samo do decembra 1941, odnosno do sloma nemačkog svetskog munjevitog rata pred Moskvom i do Hitlerove objave rata SAD. Od tada je realnost postao borbeni antifašizam, a ne pasivno iščekivanje tobože neizvesnog pobednika na velikim svetskim frontovima. Naime, već tada je većini analitičara u svetu postalo jasno da se Osovina zaplela u rat sa industrijski nadmoćnijim silama sveta i da će ga izgubiti.

Ako Đuretić nije u pravu, da li onda verovati onima koji kažu da „Tita ideološki i usko klasni motivi nisu ograničavali kao četničkog lidera“? Ili da je „ nesumnjiva zasluga vođstva KPJ što je njegova revolucionarna akcija od početka rata i na domaćoj i na međunarodnoj sceni afirmisana u svojoj borbena-beskompromisnoj i slobodarskoj dimenziji, odnosno kao jedina negacija postojećih nacionalnih i vjerskih protivrječnosti, iz čega je proizišla zajednička okosnica nadsacionalne snage, koja je bila istorijska šansa da

se jugoslovenska ideja regeneriše na širokoj klasnoj i demokratskoj osnovi i ostvari u sklopu velikog socijalno-reformističkog odnosno socijalističkog procesa". Teško je reći koja je strana u pravu. Ne otuda što je istina relativna, nego zato što zadnji citati nisu iz rezolucija kongresa SKJ nego su Đuretićevi lični zaključci u knjizi „Saveznici i jugoslovenska ratna drama, Narodna knjiga, Beograd 1985. I tom str. 253 i II tom str. 19). Cinici bi rekli da nema antikomuniste bez bivšeg komuniste, a realisti bi dodali da se fašizam ne može antifašizovati bez snažno proživljene konverzije. Bravuru koja je u naslovu ovoga teksta teško je razumeti bez minimuma empatije prema bolnom lomu onih koji danas žestoko osporavaju ono što su ranije strasno branili.

(Politika 27.10.2009.)

Revolucija ili restauracija

Berlinski zid je srušen 9. novembra 1989. Da li je to bila revolucija? Nije. Dok su revolucije iz 1789. i 1917. donele nove ideje, preokret iz 1989. to nije učinio, nego se Evropa vratila starim idejama: kapitalizmu, religiji i nacionalizmu. Zato godina u kojoj je pao Zid nije revolucionarna. Ovu ocenu izneo je 1994. Fransa Fire, a danas je treba proveriti ovlašnim bilansom dvadesetogodišnje tranzicije. Ne treba zaboraviti da revolucija nije goli društvenoekonomski niti politički preokret, nego je i sveobuhvatna promena kulture. Uzrok svake revolucije su organizovane potrebe moćnih društvenih grupa kojima ne odgovaraju postojeći odnosi. Krajem 20. veka to su potrebe multinacionalnog krupnog kapitala, koje su se u jednoj od kriza socijalizma podudarile sa nezadovoljstvom širih grupa. Ginteru Grasu je još 1990. bilo jasno da »u Lajpcigu i Pragu nije pobedio narod, nego kapitalizam".

U sociološkom smislu revolucionarna promena ima tri sloja: društveni, politički i kulturni. Svaki je složen i protivrečan. Sa stanovišta prirodnog prava 1789. i 1917. godina bile su "ljudski protest protiv neljudskog života", pokret masa. Radilo se o otimanju otetog i o težnji za jednakošću, a brutalnost je revolucijama u dobroj meri nametala i politička kultura prethodnih režima. Nepotpuna modernizacija i snažna vertikalna društvena pokretljivost verovatno su najvažnije tekovine socijalističkih revolucija. U poređenju sa njima mere nakon 1989. jesu korak nazad, ka divljem kapitalizmu, konkurenciji, nejednakosti i konfliktnosti koja ističe iz ponovo dozvoljenog neograničenog sticanja.

Šta je sa političkom stranom? U ovom pogledu 1789. je nakon autoritarne faze donela podelu vlasti i buržoasku pravnu državu, slom dvorske politike i staleškog konstitucionalizma. Oktobarska revolucija 1917. takođe je ukinula dvorsku politiku i samodržavlje, ali je ustoličila autoritarnu vlast koja u najvećem delu socijalističkih režima u državnompravnom pogledu nije bila veći pomak u odnosu na ukinute režime. Tome nasuprot, 1989. je signatura povratka pluralizma, pa, uprkos otvaranju niza neprogresivnih sukoba, pre svega nacionalnih, jeste svakako napredak u proceduralnoj strani demokratije. U kulturnom pogledu bilans pomenutih prekretničkih godina takođe je protivrečan. Prosvetiteljstvo je 1789. detronizovalo doktrinu o vlasti po milosti božjoj i ustoličilo razum za vrhovnog arbitra, ali je utrlo i put ka nacionalizmu i rasizmu. Slično razmađivanje sprovedeno je 1917. u Rusiji, a nakon 1945. u Istočnoj Evropi i Kini. U doslovnom smislu reči u 20. veku socijalističke revolucije bile su nasilna nadoknada zaostalog razvoja. Bila je to hazardna, ali neminovna autoritarna modernizacija. Revolucionarna laicizacija otvarala je prostor novoj svetovnoj harizmatizaciji komunističke partije i njenih vođa.

Da li je nakon 1989. izmenjena kultura? Jeste, ali je bilans protivrečan. S razlogom rušeći različite oblike autoritarnosti, neoliberalizam je otvorio prostor nekažnjenom šovinizmu, građanskim ratovima u Istočnoj Evropi i reklerikalizaciji. Danas imamo mnogo TV kanala, ali frekvencije dele popovi. Upadljiva je parlamentarna korupcija i rast bede i kriminala. Istočna Evropa postala je nova periferija briselskog kapitalizma opterećena dugovima, zavisnošću od stranih tržišta i tehnologije. Masovne nade u EU pokazale su se kao iluzije: 1989. narod je hteo slobodu i pristup potrošačkom društvu Zapada. Oboje je dobio, ali po koju cenu? Potrošački raj pokazao se kao klub izabranih. Milioni obespravljenih, nezaposlenih i stotine hiljada umrlih od gladi su posledice 1989. Plaćena je visoka cena. Neoliberali se mogu komotno pozvati na Staljinove reči: »Ne možete praviti omlet bez slomljenih jaja«.

Zašto bilans dvadesetogodišnje tranzicije ne dozvoljava da se proces začet padom Zida obeleži kao revolucija? Zato što građanski ratovi u Jugoslaviji i delovima bivšeg SSSR-a, zatim opadanje ekonomskog rasta i porast bede u Istočnoj Evropi više pokazuju nazadovanje nego napredak. Pa ipak, globalizacija je nesumnjivo pozitivna tekovina 1989. Ubrzano povezivanje planete pokazuje da dešavanja nakon 1989, naizgled haotična i spontana, ipak nisu niz izolovanih prevrata, već su duboko povezani procesi koje usmerava multinacionalni kapital.

»Kratki dvadeseti vek« je trajao između 1914. i 1989. godine, a njegov kraj jeste doneo krupne promene. Ali ne i revolucionarne. Najdublje promene zbile su se u politici. U kulturnoj sferi retradicionalizacija guši novi pluralizam, dok je u socijalnoj dimenziji zaokret iz 1989. jasan povratak unazad. **(Politika 6. 11. 2009.)**

Od Tita do Patrijarha

U masi koja javno žali patrijarha dosta je ljudi koji su ranije žalili Tita. Za masu ništa ne prirodno. Ali stvari postaju složenije kada isti intelektualci žaleći podjednako pomenute javne ličnosti sličnim žarom osmišljavaju i njihove vrednosti. Tu se već ne radi samo o tuzi i o poštovanja. Stvari postaju složenije.

Nekrolozi patrijarhu od strane srpskih intelektualaca u saznanjosociološkom smislu jesu zanimljivi. Prisećajući se patrijarha srpski intelektualci ne iskazuju samo žal za preminulim nego i nagoveštavaju novi smisao, pa donekle obećavaju i sistematizuju novo spasenje. Obnovljenim starim vrednostima ulivaju novi smisao. Odajući poštu patrijarhu napadno moralizuju svoju aktivnost preko ritualne veze sa onostranim. Da u ovoj raboti nema bivših marksista stvari bi bile skoro prirodne. Ali nisu prirodne, iako su dirljivo spontane. Zašto?

Zato što je govor o javnoj ličnosti uvek i govor o sebi. Isti oni koji su osmišljavali učinak Tita, a danas osmišljavaju misiju patrijarha u stvari rekonstruišu vlastite biografije. Intelektualci su virtouzi u ovom poslu. Autobiografije intelektualaca su tipični projekivni dokumenti, koji služe samouzdzanju. Intelektualci ne prepisuju nego montiraju vlastitu prošlost. Montaža je često bravurozna, pa su za većinu običnih ljudi njihovi zaokreti neprozirni. Prosečni humanistički intelektualac u novim balkanskim državama vešto je prilagodio svoju biografiju prohodnim vrednostima. Do sloma socijalizma bio je levičar, nakon toga desničar. A u svojim očima uvek postojan. Manje je važno to što je podjednako žalio pokojnike kao ljude, Tita jednako kao i patrijarha. Problem u tome što je podjednako zdušno pravdao

spasenje koje su oba pokojnika nudila. Međutim, ovaj zaokret se maskira i "intelektualizuje", pa je biografija prosečnog srpskog intelektualca lišena diskontinuiteta. Malo je onih koji su kadri da se suoče sa rezom u autobiografiji i da otvoreno kažu: "Jesam pravdao samoupravljanje i gnušao se kapitalizma, a danas sam bogotražitelj i kritičar levice i prosvetiteljstva". Nema takvih.

Pa ipak, smrt patrijarha nehotično je razotkrila neke nabore u inače uredno ispeglanim biografijama srpskih intelektualaca. Kao da je postala malo prozirnija „doslednost“ onih koji su se svojedobno pozivali na Marksa, a danas uzdišu za patrijarhom. Danas u retradicionalizovanoj Srbiji imućni stoje u milosti božjoj, a pokorno trpljenje oplemenjuje sirotinju i otuda što se intelektualci i političari krste i kada treba i kada ne treba. Bilo bi površno reći da je reč o modi ili ne daj bože o srebroljublju. Sociološki je važnije uočiti da su srpski intelektualci retko imali distancu prema poretku i njegovim vrednostima, pa im je zato i nedostajala intelektualnost u Zolinom i Ničeovom smislu. Nije, naime, signatura intelektualca samo javna upotreba uma, nego i ne valja biti legionar trenutka, kako je Niče upozorio. Drugim rečima, nije dovoljno samo kritikovati vlast jer to zanatski radi opozicija koju delom plaća i država. Daleko je teže odoleti hegemonom duhu vremena koji traži konformizam. Preobraćeni se brane tvrdnjom da samo budala ne menja mišljenje. Oprezniji dodaju da je najteže prvi put prevjeriti.
(**Politika 9. 12.2009.**)

Pet socioloških generacija

Krajem decembra 2009. na prigodnom skupu na Filozofskom fakultetu u Beogradu obeleženo je 50 godina od osnivanja prve katedre za sociologiju u Jugoslaviji. Trebalo bi

skrenuti pažnju ne na ovaj jubilej osvrtom na generacije jugoslovenske sociologije.

Prva generacija sociologa u Jugoslaviji istekla je iz inteligencije rođene do 1915. godine. Njen najveći deo formiran je između dva svetska rata pod uticajem raznovrsnih evropskih socioloških struja i ključnih prelomnih političkih zbivanja kao što su Prvi svetski rat, Oktobarska revolucija i fašizam. U nju spadaju M. Kosić, D. Tomašić, Sl. Jovanović, A. Fiamengo, S.Vukosavljević, R. Lukić i drugi. U teorijskom i idejnopolićkom pogledu bila je šarolika: činile su je formalistićke, psihologistićke, klerikalne i marksistićke struje. Pored analize tekućih sukoba, glavne sociološke teme bile su: nacija i država, radnićko pitanje, tradicija i problemi sela. Ova sociološka generacija bila je deo stvaralaćke inteligencije međuratne Jugoslavije, pretežno nacionalno orijentisane, koja je bila pomoćnik građanske klase u izgradnji kapitalizma.

Već naredna generacija bila je potpuno drugaćije opredeljena – levićarski i antinacionalistićki. Čine je sociolozi - praksisovci, uglavnom filozofski i marksistićki usmereni, rođeni pretežno u dobu između 1915. i 1930. godine. Iz ove generacije najznaćajnji su R.Supek i V.Milić. Formativno iskustvo ove generacije bio je antifašistićki rat i nakon rata sukob titoizma sa staljinizmom. Ovo je verovatno najobrazovanija generacija jugoslovenskih sociologa, koja je nakon sukoba sa staljinizmom poćela da traga za svestranijim marksistićkim stanovištem osmišljavajući ga najzrelijim dostignućima nemarksistićke sociologije. Iz ove generacije istekli su osnivaći moderne jugoslovenske sociologije. Glavne istraživaaćke teme bile su: kritika istorijskog materijalizma, individualistićko tumaćenje Marksa, antietatizam, antikapitalizam, neposredna samoupravna demokratija i radnićka klasa kao subjekt promena. Poželjna vizija drušva bila je centrirana oko jugoslovenstva, nacionalne ravnopravnosti i socijalistićkog samoupravljanja.

Treću generaciju čine šezdesetosmaši, sociolozi rođeni pretežno između 1940 i 1950-te. Za razliku od prethodne generacije, koja je po osnovnom obrazovanju bila pretežno filozofska, ova generacija je svoje doktorate stekla iz sociologije. U idejnopolitičkom pogledu formirana je u globalnom studentskom protestu u drugoj polovini 1960-ih. Bio je to odlučni idejni otpor kapitalizmu i birokratizovanom socijalizmu, koji je podrazumevao novo čitanje izvornog marksizma, ali i okretanje anarhizmu, Če Gevari i podjarmljenom Trećem svetu. Ova generacija je, uz antiimperijalizam, antifašizam i internacionalizam, zagovarala neposrednu demokratiju opirući se gerontokratskim autoritetima u društvu i na univerzitetu. Stvaralačko jezgro ove generacije čine učenici praksisovskih sociologa na jugoslovenskim sociološkim katedrama i institutima. Već nakon Titove smrti delovi ove generacije skreću udesno, pa se javlja i kritika marksizma, odbrana nacije umesto radničke klase, a sve to u obnovljenom šarolikom liberalnom i konzervativnom idejnom sklopu. Najveći deo generacije je s levece prešao u «administrativnu utopiju» pravne države.

Četvrta generacija jugoslovenskih sociologa istekla je iz kohorti rođenih nakon 1960-te i formirana je u posletitovskom periodu. Ova antitotalitarna generacija se u formativnom dobu nacionalizuje, a nakon raspada SFRJ otvoreno skreće udesno: brani se kapitalizam, politički pluralizam i nacija. Čine je nacionalisti, antikomunisti i globalisti, a istraživački prioriteti su civilno društvo, pravna država, nacionalni interes, kritika totalitarizma, legalizam, tranzicija. U središtu poželjne vizije društva većeg dela ove sociološke generacije je „Treći put“ i jaka kapitalistička pravna država. Ipak, za razliku od vršnjaka u drugim disciplinama, dobar deo deo sociologa iz ove generacije čine kritičari nacionalizma.

Petu generaciju čine rođeni od kraja 1970-ih koji pripadaju tzv E-mail generaciji. Sociolozi iz ovog pokolenja još više su izdiferencirani. Rasuti su u tematskom, teorijskom i metodskom pogledu. Osim toga, ova generacija sociologa razvija se u raznim pravcima u novim balkanskim državama. Ona je pod snažnim uticajem istraživačkih tema koje nameće EU. Nju nije formirao građanski rat, niti je ona burno reagovala na uvođenje kapitalizma. S obzirom na to da je usmerena relativistički i pluralistički, lakše prihvata konstruktivizam postmoderne i kritiku metanaracija, okrećući se od velike istorije ka privatnom životu i svakodnevicu. Istraživačke teme grupišu se oko globalizacije, privatnog života, svakodnevice, kritike metanaracija, rodnog identiteta, rizičnog i informatičkog društva. Opšti okvir poželjne vizije društva je „Treći put“ i kapitalizam Evropske unije.

Uprkos razlikama, između pomenutih generacija postoji i kontinuitet. Po prirodi stvari svako naučno «ostvarenje» podrazumeva nova «pitanja», te tako traži da bude «prevaziđeno» i da zastari. Kako je zapazio sociolog M. Veber «nije samo sudbina svih nas da jednom budemo prevaziđeni, već je to i cilj svih nas». Čak ni najveća originalnost u nauci ne znači i potpuni diskontinuitet sa prethodnicima. I. Njutn je priznao: »Ako i vidim dalje od drugih, to je zato što stojim na ramenima džinova«. Jugoslavije više nema. Ali ostaje sociologija koja ne vodi uvek računa o tome. Zato kao nauka nema granica i produktivno zastareva. **(Politika 3. 2. 2010.)**

Sociologija više nije opasna nauka

Sociologija na ovom geografskom prostoru ima duži vek od pedeset godina koliko ove školske godine obeležava Katedra za sociologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Nedavno se pojavila knjiga autora Todora Kuljića „Sociologija generacije“ (Čigoja 2009), koja se bavi razvojem sociologije. Razgovor za Danas počinjemo podsećanjem na najstariju generaciju domaćih sociologa.

- To je generacija formirana u Jugoslaviji između dva svetska rata. Njeni predstavnici su pokušavali pojedinačno, a ne toliko sistematski unutar zasebnih socioloških ustanova, da prenesu sociološka znanja iz razvijenog sveta. Najobrazovaniji sociolog iz ovoga doba bio je Mirko Kosić. Tek je sukob sa SSSR-om 1950-ih otvorio vrata snažnom institucionalnom modernizovanju i organizovanju jugoslovenske sociologije. Individualistička marksistička struja je od kraja 1950-ih uspevala da deprovincijalizuje domaću sociologiju i uključi je u međunarodnu naučnu podelu rada.

Da li je jednopartijski socijalistički režim sprečavao kritičnost sociologije?

- I jeste i nije. Pre svega treba reći da je to bio režim sa pukotinama koji su neki strani analitičari zbog složenosti i napetosti nazivali skrivenim višepartijskim sistemom. Optimalni uslovi za razvoj svake misli o društvu jeste demokratija, ali je za kritičnost domaće sociologije bila podsticajna i blaga prinuda mekog titoizma. SKJ je finansirao, ali i nadzirao sociološka istraživanja. Nadzor, direktni ili indirektni, jeste katkad pretnjama, otpuštanjem i hapšenjem, zastrašivao sociologe, ali je i podsticao njen konstruktivni otpor. Upravo u ovim uslovima razvio se „identitet u otporu“ jugoslovenske sociologije. Prednjačio je beogradski i zagrebački krug. Naporedo su stasavale nove sociološke generacije sa novim iskustvom, pa su spontana generacijska zasićenost i traganje za novim obogaćivali „identitet u otporu“. Diskretni šarm meke zabrane vrućih tema rađao je

produktivni alternativni bunt sociologije. U tom buntu ona je plodno sazrevala. Danas nema tabu tema, pa nema bunta ni utopije. Sociologija je postala „plastična“.

Kojeg bi sociologa iz ovoga perioda izdvojili?

- Pre svega Praksis grupa koja je, doduše, bila više filozofski nego empirijski usmerena. Praksisovci su sleva kritikovali socijalizam, partijski monopol, pa čak i Tita. Ali i njima je Tito često pretio. Opstali su, ali ih nije spasila Titova lična tolerancija, nego napor režima da se svetu predstavi u demokratskom svetlu. Po promišljenosti i sistematičnosti radova iz ove generacije sociologa treba izdvojiti Rudija Supeka i Vojina Milića. Ovaj drugi je napustio praksisovce krajem 1960-ih i krenuo vlastitim putem. Još uvek se može smatrati za najobrazovanijeg domaćeg sociologa.

A onda stižu šezdesetosmaši?

- Da, 1968 je ostavila sociološkog traga jedino u Jugoslaviji. U drugim zemljama socijalizma udar 1968. se u misli o društvu nije osetio. Jugoslavija je bila otvorena država. Ubrzano se razvijala sociološka teorija praćena i empirijskim istraživanja protivrečnosti socijalizma. Važno je zapaziti da je beogradska sociologija dočekala pripremljena 1968.godinu. Globalni šezdesetosmaški šok nije oblikovao, nego je samo dodatno osnažio njenu već prisutnu kritičnost prema birokratizovanom titoizmu.

Prema Vašim ocenama e-mail generacija sociologa (rođeni posle 1970.) bavi se malim pitanjima, okrenula se od velike istorije ka privatnom životu i svakodnevicu. S obzirom da se formirala u burnom periodu raspada socijalizma i uspostavljanja divljeg kapitalizma, kako objašnjavate odsustvo interesovanja za velike istorijske teme i neku vrstu njene indiferentnosti prema utopijama?

Nema više velikih pitanja niti ima utopije u atmosferi naizgled sveopšte poslehladnoratovske dozvoljenosti. Maksimum kritičnosti u ovim uslovima je relativizam koji se iskazuje u konstruktivizmu postmoderne. „Najsubverzivniji“ sinonim za kapitalizam danas je rizično društvo. Odbačena je meganaracija, a time i radikalna alternativa kapitalizmu. U novom relativističkom sklopu sociologija, koja treba ne samo da kritikuje postojeće nego i da ponudi alternativu, izgubila je šarm. Skoro da je postala tehnologija za usavršavanje postojećeg. Cinično rečeno, kao da joj je za razvoj i izoštravanje kritičkog duha više godilo malo zabrane i meke prinude.

Vi pripadate generaciji šezdesetosaša koja je kritički mislila i o kapitalizmu i o birokratizovanom socijalizmu i imala utopijski nabo. Šta je od toga ostalo, odnosno da li ste pristali na bezalternativnost kapitalizma?

- Gro šezdesetosaša je odmah 1990-ih konvertirao, ali nisu svi. Nisu Zagorka Golubović i Vojin Milić. Ja još nisam umoran od pokazivanja da kapitalizam nije kraj istorije. Mnogi intelektualci tvrde da su levičari, makar što odmah potom brane privatizaciju. Nakon masovne konverzije stari antikomunisti više nisu imali potrebu za kritikom socijalizma, jer su ovaj zadatak daleko revnosnije počeli obavljati bivši levičari. Snažna konverzija udesno kastrirala je domaću sociologiju. Oslabila joj je kritičnost. Više se angažman domaće misli o društvu ne meri odbranom sirotinje, nego nacije i poštenih izbora. Uprkos svemu, globalizacija je podstakla niz plodnih socioloških istraživanja, pristupa i metoda. A internet je otvorio neslućenu mogućnost opštenja. I sociologija je u zamahu. Ali, sve to nadzire Veliki brat neoliberalizma. Premda je sve dozvoljeno, pa čak i alternativna kritika kapitalizma, neoliberalizam uspešno marginalizuje subverzivne viruse i stigmatizuje ih kao totalitarne.

Da li je sociologija danas „opasna nauka“?

- Nije više. Menadžerizuje se. Većina sociologa prihvatila je bezalternativnost kapitalizma. Doduše, kažu, treba ga humanizovati. Zaboravlja se da vuk samo dlaku menja. Zato što su EU i kapitalizam prihvaćeni kao normalnost, tekuća evroza uspavala je sociologiju na isti način kako je to nekada učinila nada u socijalizam kao neizbežni svetski proces. Tranzicija ispada pravedna, donacija (sračunato milosrđe) plemenita, a preduzetnici najugledniji sloj. Siromašni su postali sinonim nesposobnih, a nezaposlenost je znak slabog karaktera. Ne protiveći se ovim trendovima sociologija je postala bezopasna. Tome nasuprot, meni je još uvek zagonetan natpis sa zidova Sorbone „Budimo realni, tražimo nemoguće“.

Kako se snaći u savremenoj nepreglednosti i haosu u kom se prožima naučno i ideološko. Ima li sociologija kriterije za razlikovanje autentične od prividne demokratije?

- Ima. To su prosvetiteljska načela o jednakosti svega onoga što nosi ljudski lik i stav da je demokratija zakonom uređena vlast koja štiti siromašniju većinu. Ne može demokratija biti naciokratija niti može biti proceduralno osigurana podela vlasti koja samo reguliše menjanje na vlasti stranačkih menadžera u službi bogate manjine. Treba prozreti represivnu toleranciju bogatih.

Kako objašnjavate odsustvo interesovanja za velike istorijske teme u sociologiji i neku vrstu indiferentnosti prema utopijama?

- Danas sociolozi ili ćute o kapitalističkoj nepravdi ili je smatraju nužnim zlom. Ova ćutnja je rečita. Svaka evroza (opijenost Evropom) ili zalaganje za Treći put podrazumeva da je socijalizam neevropska mračna prošlost, svako isticanje nacionalnog jeste ignorisanje klasnog, a svaka prodika o

pravnoj državi je zaborav bede. Osim rečenog, na domaću misao o društvu normalizovani nacionalizovan još uvek ima vrlo porazan uticaj. Pa ipak, u minulom građanskom ratu 1990-ih sociologija je u Srbiji, više od drugih nauka, odolela zavodljivom „patriotizmu“. To je zasluga i „socioloških očeva“, najznačajniji domaćih sociologa, koji u nacionalnom pogledu nisu bili muzikalni.

Radite li posao sociologa sa svešču da naučnik, ma koliko daleko video, ne može da utiče na društvene tokove?

- Na neki način svaki intelektualac misli da može da utiče. Šta mogu sociolozi? Mogu da skreću pažnju na nepravdu, ali ne mogu da predviđaju razvoj. Ali nisu dovoljno svesni zašto ne mogu da predviđaju. Sociolozi nisu predvideli raspad Jugoslavije, a za sociologe na Zapadu raspad SSSR-a bio je veliko iznenađenje. Zašto? Domaći sociolozi su ili bili uvereni u nadmoć socijalističke ideje ili su bili solidno umreženi u marksističkim centrima. Zapadni kremljolozi su živeli od SSSR-a i nisu mogli ni pretpostaviti da bi mogli ostati bez predmeta istraživanja koji im je osiguravao egzistenciju i ugled. Iz pomenutih udobnih perspektiva i toplih nadanja nije se mogao predvideti slom. Danas naučnici ponavljaju istu grešku milenijarizma: nada u ulazak u EU nalik je iščekivanju bliskog ovosvetskog spasenja. Zaboravlja se da je EU hijerarhijska, a ne zajednica ravnopravnih. Deo naučnika i kod nas živi od projekata, donacija i grantova EU i ne može da zamisli da će ti važni prihodi presahnuti. Interes jača očekivanja. Na drugoj strani EU plaća normalizaciju kapitalizma i demonizaciju socijalizma. Umreženi deo domaće misli o društvu solidno naplaćuje evrozu, uključen je u razne programe EU, zavisan je, vazalan i prognostički sterilan. „Čiji hleb jedem, njegovu pesmu i pevam“.

Kako onda misliti antikapitalizam?

- Teško. Bez kritike temelja sistema sociolozi su tehnolozi, a bez utopije su beskućnici. Bez utopije kapitalizam lakše postaje sudbina.

U knjizi „Sociologija generacije“ grupisali ste generacijski sociologe i uz svaku grupu vezali određen broj pitanja i tematskih krugova koje su istraživali. Izgleda kao da je konstanta diskontinuitet? Dakle, kako delite sociološke generacije i šta su osnovni razlozi diskontinuiteta u interesovanjima?

- Svaka epoha nameće sociologiji istraživačke prioritete. Prva generacija jugoslovenskih sociologa ponajviše se bavila pitanjem tradicije i sela, naredna marksistička je kritikovala kapitalizam i istraživala strukturu socijalizma i mogućnosti nekapitalističke demokratije saveta, a poslednja E-mail generacija sociologa proučava globalizaciju, privatni život, svakodnevicu, rizično i informatičko društvo. Menja se i poželjna vizija društva. **(Danas 12. 2. 2010. razgovor vodila Nadežda Radović)**

Ideali ne stvaraju tiranije

Nema levičarske kritike šezdesetosme. Tuku je uvek zdesna. Neretko klasičnom konzervativnom, ali još uvek zagonetnom paradoksnom tvrdnjom da su najveći ideali stvarali najveće tiranije. Ova tvrdnja je stari stereotip. Nju pokušava da dokaže i B.Milanović u prilogu „O burnim šezdesetim-opet“ (Politika 12.februar 2010). Premise su mu

jasne. Ako su, naime, kapitalizam, tržište i proceduralna demokratija vrednosti unutar kojih treba tragati za vizijom poželjnog društva i samo ih treba popravljati, onda je 1968 odista bila štetočinski upad u normalnost. Ali, ovi kriteriji su sporni. Ne rasuđuje odmereno onaj ko iz lagodne perspektive naknadne pameti procenjuje šta je bilo valjano u SFRJ, a šta nije. Popunjavanje „belih fleka“ iz prošlosti praćeno je nastankom novih žutih mrlja. Koje su žute mrlje neoliberalizma i da li se naša prošlost bolje vidi iz vašingtonske nego iz domaće perspektive?

Ne vidi se uvek bolje sa strane, pa je pisac ovih redova sklon da Milanovićevu perspektivu oceni kao žablju. Njoj nasuprot treba gledati na 1968 iz ptičje perspektive. Kako? Najpre treba biti svestan da današnji hegemoni neoliberalni pogled na prošlost nije konačan. Slika prošlosti će se menjati. Milanović je prebrzo skratio šezdesetomu na ekonomski i politički protest. Nije to bio studentski „protest“ ni „pobuna“, nego revolucija koja je prevrednovala ključne vrednosti u političkom, socijalnom i ekonomskom segmentu. Podstakla je sazrevanje građanske samosvesti i autonomiju univerziteta. I to u globalnim razmerama od Berklija do Berlina, Pariza i Beograda. Nije zahvatila lager, ali jeste Jugoslaviju jer je ova bila otvorena država. A to je zasluga ne samo studenata nego i SKJ. Milanović nema empatije prema hegemonij epohalnoj svesti koja je 1968. u svetu bila levičarska. Tada je neoliberalizam bio u defanzivi. Bez minimalnog uživanja u minulo doba ne mogu se izneti višeslojne i istorične ocene. Ako se, pak, na 1968. gleda sa osmatračnice tranzicije, preduzetništva i profitabilnosti, eto odmah konformizma.

Ovde se ne misli relativistički tvrditi da svako vreme ima svoja iskustva i efemerna nadanja. Postoje i nadvremene norme. Koje? Prosvetiteljske. Gledano šezdesetosmaški nema samoodređenja bez saodlučivanja. To

nije samo pravo na slobodnu reč na univerzitetu, nego i pravo na odluku u radnom procesu. Tržišne demokrate i razni „patrioti“ osuđuju 1968. kao štetnu iluziju, ili je skraćuju na toplu nostalgiju i na nerealnu romantiku. Ne, bio je to složeni epohalni otpor protiv socijalnih razlika, imperijalizma, gerontokratije i forumskog odlučivanja. Danas se otpor ove vrste izgubio u represivnoj toleranciji neoliberalizma. Novom horu pripadaju i Milanovićeve ocene. U kom smislu?

Najpre treba reći da je složenost programa šezdesetosmaša nedopustivo redukovana na „naivno i pogrešno“ i na „domen srca“. Zatim ne stoji piščeva tvrdnja da je 1968 bila „ideološki levičarska“. Kod 68-ša nije bilo homogene ideologije niti partija. Razne struje, od hipika do trockista, povezivao je zajednički protivnik. Bio je to „identitet u otporu“. U idejnopolitičkom, a ne u ideološkom pogledu 68-ši su levičari. Ideologija je partijska stvar, a tamo partija nije bilo. Dalje, jako je teško dokazati da je za dogmatski zaokret 1970-ih u Jugoslaviji „doprinos studentskog pokreta nedvosmislen“. Time se s jedne strane rasterećuje SKJ, a s druge se amnestiraju nacionalisti. Pre će biti da su pojačani međunacionalni sukobi podsticali vrh SKJ i Tita da teškoće svladava simetričnim čistkama. Nemaju 68-ši veze s tim zato što je najveći deo njih bio nacionalno nemuzikalan. Nije to bio povratak nacionalizmu kao 1989. Jer da 1968 nije bila revolucionarna, ne bi se u svetu još uvek beležila kao poslednji pokušaj radikalno demokratskog prevrednovanja svih vrednosti. Iščezla bi u zaboravu. Ali pobude 68-ša nisu svuda bile iste: generacijska zasićenost, otpor kapitalizmu i gerontokratskom univerzitetu u Nemačkoj i Francuskoj, pobuna protiv prećutanog fašizma očeva u Nemačkoj, protivljenje Vijetnamskom ratu u SAD i partijskom birokratizmu u SFRJ.

Milanovićev zaključak da šezdesetosmaška kritika socijalizma „deluje iz sadašnje perspektive naivno i pogrešno“ sugerira bezalternativnost kapitalizma. Po njemu ispada da su

bile valjane jedino kritike socijalizma zdesna. Drugim rečima, kapitalizam je sudbina. Nije tako. Alternative mora biti. **(Politika 25. 2. 2010.)**

Tito je najveći disident

Ko su disidenti? Gledano iz visine to nisu bili protivnici titoizma, nego sam Tito. Kako? Lepo. Treba se samo izdići do više perspektive odakle se bolje vidi celina. Odnos Tita i njegovih kritičara izgleda iz ptičje perspektive sasvim drugačije, nego iz žablje. Gledano odozgo jasno se vidi da Zapad za vreme titoizma nije mnogo mario ni za Đilasa ni za praksisovce, niti za razne uhapšene nacionaliste. Glavni disident u međunarodnim razmerama bio je Tito. Nije Zapad video Tita kao hrvatskog mehaničara, nego kao aktivni virus kadar da zarazi države lagera težnjom za nezavisnošću od Moskve. „Tito jeste bitanga, ali je naša bitanga“ upozoravao je britanski Forin Ofis. Zato ga treba držati na površini. Gledan sa raznih strana i Titov sukob sa Staljinom ispada drugačiji. Za legaliste je 1948. godina bila obični antistaljiniski staljinizam, za sociologe je to bio zaokret bez kog ne bi bilo samoupravljanja, a tek se sa nadepohalne osmatračnice vidi da je Tito prvi uneo virus raskola u lager koji se konačno raspao 1989. Godina 1948. bila je prva pukotina u zidu koji je pao 1989. Naravno da to Tito nije želeo, ali su iz ptičje perspektive namere manje važne od posledica. Manje je važno i to što je Staljin raskinuo sa Titom, a ne *vice versa*. Staljin je isključio KPJ iz Kominforma 1948 i pozvao „zdrave elemente u KPJ“ da smene vođe. Tito je, međutim, sačuvao partiju od raskola, ali na klasični staljinski način koji su jugoslovenski komunisti tada jedino poznavali.

Iz žablje perspektive vide se samo disidenti u Titovom režimu, a tek se iz ptičje vidi da je najkrupniji komunistički disident u svetskim razmerama bio, pored Trockog, upravo Tito. Naročito etnocentrični pisci ne vide razliku između disidentstva i opozicije. Zaboravljaju da disidenti u socijalizmu mogu biti samo komunisti. Disident nije oponent, jer opozicije u titoizmu nije ni bilo. Bilo je samo onih koji se iznutra nisu slagali, tj. koji su SKJ ili KP SSSR-a osporavali komunističku doslednost. Tito je odbacivao lagerski model socijalizma, ali je ostao komunist. Ni komunistički disidenti manjeg kalibra nisu bili borci za vladavinu prava i višepartijski režim, nego za istinski socijalizam. Ako za suštinski učinak disidentstva uzmemo nagrizanje evropskog socijalizma iznutra, a ne izvana, onda je Tito, kao svetski ugledni državnik, bio disident bez premca. Na Zapadu su ga zvali komunistički Martin Luter. U borbi protiv titoizma samo je iz KP Rumunije između 1948. i 1950. isključeno 192 000 eksploatatora i neprijateljskih elemenata. Zbog značaja Titovog savezništva u borbi protiv sovjetskog lagera sociolog Mira Bogdanović je istraživanjem literature o disidentima zaključila da nema podataka o tome da su američki zvaničnici vršili značajniji pritisak na Tita u korist Đilasa.

Odakle onda danas tako mnogo disidenata u titoizmu? Provala disidenata jeste posledica prećutkivanja konvertita. To što se danas ne vide najveći disidenti jeste posledica žute mrlje koju nameću konvertiti koji se presvlače u disidente. Snažna konverzija je kod bivših komunističkih stvorila amneziju. Za razliku od nostalgičara koji žale za socijalizmom, novi antikomunisti se sećaju samo vlastitog tobožnjeg stradanja u socijalizmu. Masovno samosažaljenje zbog tobožnjeg stradanja u titoizmu je unosni poslekomunistički mit. Ne grade ga najveće žrtve titoizma (Ibovci), nego komunisti koji su bili na vlasti ili blizu vlasti. Oni prepravljaju istoriju socijalizma. Zbog njihove revnosti da se iskupe nakon sloma socijalizma i nije bilo potrebno

prevaspitavanje niti egzorciranje marksizma iz glava bivših marksista. Samoočišćenje je poteklo spontano i okončano skoro preko noći. Odmah početkom 1990-ih udobno saučestvovanje u titoističkom režimu zamenio je udobni zaborav. Titoisti su postali ponosni antititoisti. I konstruisani disidenti. **(Politika 17.3. 2010.)**

Kakva je slika titoizma potrebna EU

Međunarodna naučna konferencija "Tito: viđenja i tumačenja" sa 70-tak učesnika iz zemlje i inostranstva biće održana u Beogradu 7.8. i 9. maja. Kako se trideset godina nakon Titove smrti pamti titoizam i kako će se u budućnosti pamtiti? Teško je reći jer je prošlost u previranju. Ali se nešto ipak može nazreti na osnovu globalne prošlosti koju danas pokušavaju da kanališu PR menadžeri briselske birokratije. Kakva je zapravo slika titoizma potrebna EU?

Hegemono sećanje na titoizam vrti se oko slike mračne prošlosti bez koje nema vizije nove svetle budućnosti. Prosto rečeno, bez mraka komunizma nema ni svetla EU. Gde je mesto titoizma u ovoj mreži vremena? Smešten je u grupu javnih neprijatelja EU. Zašto? Najopštije govoreći zato što se bilo kakvo složeno tumačenje titoizma kosi sa teleologizacijom EU. Članstvo u EU danas je glavni cilj i bezalternativni pravac kretanja i još više od toga proces uključivanja i isključivanja. Prosto rečeno, postoji samo evropsko i neevropsko. Nema trećeg. Na delu je svojevrsna „EUzurpacija“.

Novi hegemoni evrodiskurs ne propisuje samo budućnost nego kroji i prošlost Evrope. U novoj funkcionalnoj

prošlosti titoizmu je mesto s onu stranu evropskog. Naravno da nije reč o golom zaboravu socijalizma. Reč je o dubljem nastojanju da se razdvoji dozvoljena od nedozvoljene prošlosti. Neoliberalna EU organizovano nastoji da se oslobodi od neevropskih ostataka prošlosti, nacionalizma i komunizma. Zato ih i povezuje kao neželjene srodne kolektivističke ostatke prošlosti. Dakle, spojivost i nespojivost sa hegemonim vrednostima EU je kontekst i kriterij koji određuje šta iz prošlosti treba negovati, a šta zaboravljati. Rečju i prošlost je Drugo. Pa i titoizam.

Titoizam se danas predstavlja kao nedemokratski režim sa mnoštvom nasilja i mitova. Katkad se, doduše, kao meki totalitarizam koristi kao turistički brend, u čijem središtu je maršal bonvivan, a ne klasni oslobodilac. Tito je ostao nepromenjen u kamenu, ali je izmenjena njegova simbolizacija. EU ulaže dosta novca da bi nametnula prioritete novog menadžmenta sećanja.

Posredno, ali uporno EU nameće i okvire slike titoizma. To što je danas evropska praksa sećanja jasno usaglašena oko protivljenja totalitarizmu svakako utiče i na pamćenje titoizma. Ali od daljeg toka integracije EU zavisice koji će joj stupanj usaglašene prošlosti biti potreban. Verovatno će Nemci i Francuzi teže prepravljati vlastitu prošlost, nego što to danas čine Makedonija ili Albanija. Ni slika titoizma neće ostati statična, ali ne samo zato što će restauracija kapitalizma pojačavati zaborav i kritiku socijalizma, nego i otuda što će nove generacije sa novim iskustvima drugačije gledati na prošlost. Ukoliko se kultura sećanja bude i dalje doterivala u briselski korak i viđenje titoizma biće "evropeizovano". Kako? Tako što će u novoj multikulturnoj globalizaciji EU verovatno najpre izbledeti sećanje na interkulturno jugoslovenstvo. Jer, bar kako danas izgleda, briselski multikulturalizam nastoji da globalizuje samo nacionalno, a ne i internacionalno. Ono što je pre dvadesetak godina bila normalnost, sada je skoro smešno.

Multikulturalizam EU podržava sapostojanje raznolikih nacionalnih sadržaja (od preimenovanih Bošnjaka do iskonstruisanih Kosovara), ali ne jugoslovenskih, zato što ne ulazi Jugoslavija u EU nego nove nacionalne države. Ironija istorije jeste da EU priznaje Kosovare, ali ne i Jugoslovene. Osim toga, ključni okvir integracije jeste neoliberalno tržište robe i radne snage, a ne socijalna država. Titoizam će lagano, ali sigurno bledeti u sećanju zato što nije značajan za sadašnjicu. Ovaj proces osigurava i Rezolucija 1481. Parlamentarne Skupštine Saveta Evrope od 26. januara 2006. o međunarodnoj osudi zločina totalitarnih komunističkih poredaka kao jezgro neoliberalne ocene prošlosti levice. Iako u Rezoluciji nema govora o fašizmu, sam atribut totalitaran već dovoljno nagoveštava njegovu srodnost sa socijalizmom. Doduše u Rezoluciji se titoizam izričito ne pominje, ali nije ni izuzet iz kategorije "totalitarnih komunističkih režima u Srednjoj i Istočnoj Europi". Snažno izmenjeni kontekst sećanja prožet novim društvenokorektnim smislom aktivno menja sadržaje iz prošlosti. Vrdoljakov serijal o Titu nije jedini primer. Svuda je na Balkanu napor za oslobođenjem klase zamenjen žarom za oslobađanjem nacije. Zbog toga je danas Tito smešten u kontekst kojim dominira Blajburg, dok je potisnut kontekst u kom je kao simbol dominirala Sutjeska. Ako se nešto bitno ne izmeni, naši unuci nam neće zavideti što smo živeli u velikoj i uglednoj državi, nego će nas žaliti zato što smo životarili u strahovladi titoizma. (**Politika 5. 5. 2010.**)

Legalisti i novi kapitalizam

Nakon pada Miloševića bilo je *in* biti legalista. Verovalo se da će ova konzervativna struja zakonima regulisati novi kapitalizam. Danas, deset godina kasnije, kada su tajkuni pokupovali najvrednije u državi, pokazala se nemoć legalista. Da li se to ovih dana dižu protiv tajkuna? Ili je nova graja protiv tajkuna samo deo retorike o dobrom kapitalizmu? Biće da je ovo drugo. „Tajkuni su mangupi u našim redovima“, ograđuje se od njih svaki prosečni buržoaski legalista. Nije tako. Tajkuni su zgrtačka struktura, a ne devijacija kapitalizma koji se ponosi profitabilnošću, a ne socijalnom pravdom. Zato, ko neće da govori o kapitalizmu, treba da čuti i o tajkunima.

Istini za volju mnogi se žale da živimo u lošem i divljem kapitalizmu tranzicije i da treba težiti uređenom kapitalizmu EU. Da li je ovde uopšte reč o kritici? Pre će biti da je ovaj govor o dobrom kapitalizmu ili o kapitalizmu s ljudskim licem konformističke prirode. Nema pravednog kapitalizma ni dobrog nacionalizma. Kao što nema drvenog gvožđa. Domaća misao o društvu uglavnom je prihvatila bezalternativnost kapitalizma, a najviši stupanj njene kritičnosti je odbacivanje divljeg kapitalizma. Ispada da je kapitalizam kao sistem dobar, samo ga treba oplemeniti. Drugim rečima, kapitalizam je normalnost, a sve drugo jeste kriminalno. Da li je baš tako?

Možda i jeste ako se kapitalizam shvati kao sudbina. Kod onih koji brane humanost kapitalizma tranzicija ispada pravedna, donacija (sračunato milosrđe) je plemenita, a preduzetnici su najugledniji sloj. Bar tako ja čitam pohvalu Delta korporaciji koja je skoro u nastavcima izlazila u „Politici“. Ali ne veruju svi Delti. Sociolog Z. Vidojević u novoj knjizi „Demokratija na zalasku“ ne zastaje na kritici divljeg kapitalizma. Ide korak dalje. Ne misli da je kapitalizam bezalternativan. Opominje da sve više jača moć bogataša i

pljačkaška privatizacija čiji će naslednici u trećoj generaciji biti poštteni ljudi.

Ove opomene su usamljene. Danas je siromaštvo znak slabog karaktera, a tek bogatstvo pokazuje autentične sposobnosti. Profitabilnost je cilj, a pravednosti koliko bude. U neoliberalizmu se najviše uvažava umešnost zgrtanja. Tome se svojevremeno usprotivio najveći filozof 20. veka Sartr vozeći Spačeka. Danas nema ni simboličkog protesta protiv džipova. Naprotiv. Eksploatatori su preko noći preimenovani u vrle preduzetnike. Legitimnost im ne treba, katkad je traže u crkvi. Popovi kade na slavama tajkuna, a nema ih na radničkim štrajkovima. Kontrast između viška hrane na jednoj strani i gladnih ljudi na drugoj, koji je vređao svet tokom 20. veka (Hobsbaum), neoliberalizam je krajem istog veka pretvorio u ponos preduzetništva.

Svojevremeno je filozof prava Lj.Tadić uverljivo pokazao da je vizija realne demokratije od antike do 20. veka vezivana za vlast siromašne većine, koja ima prirodno, a ne samo proceduralno pravo da nasilno oduzme nepravedno stečeno. Danas se olako zaboravljaju domaći ratni profiteri iz Prvog svetskog rata i iz građanskih ratova iz 1990-ih. Potomci prvih su naprasno postali ugledni sa slomom socijalizma, a unuci potonjih će biti ugledni već za desetak godina. Legalisti ne postavljaju pitanje da li je sve što treba restitucija da vrati stečeno nasleđem, štednjom ili krađom. Legalnost je iznad legitimnosti. Pravo više nije vezano za pravdu nego za proceduru. Niko ne preispituju pravednost početne raspodele, upozorio je ekonomista B.Milanović. Nije za legaliste važno da li je početni kapital rezultat radinosti, pljačke, ratnog profiterstva ili finansijskih špekulacija. I tajkuni kažu: "Ne pitaj me za prvih milion dolara, o ostalom možemo razgovarati".

Niko ih i ne pita. Verovatno i otuda što je javnost danas mnogo osetljivija na nacionalne nego na klasne patnje i

zato što je antikomunizam ključ demokratskog identiteta. Ako smo svedoci kraja sna o pravednom društvu, zašto se onda zgražavamo nad tajkunima? Ako je suština demokratije poštovanje procedure, onda jeste kapitalizam normalnost, a sve drugo je kriminalno. Srećom nije tako. Demokratija je više od poštovanja procedure. Ako su savremeni tajkuni doduše pomalo i koruptivni, ne treba sumnjati u to da će njihovi unuci biti ugledni i pošteni preduzetnici i nesebični zadužbinari. Biće sigurno. Dok je legalista potomcima tajkuna osigurana je ugledna budućnost.

Zato što legalisti ne unose systemske, nego kozmetičke promene. Nije bez razloga jedan belgijski političar opomenuo da bi izbori odavno bili ukinuti kada bi nešto korenito mogli promeniti. Zamislite kako bi prošli tek oni koji ne bi bili spremni da legalizuju nego da, ne daj bože, otmu oteto? (**Politika 24. 6. 2010.**)

Zašto je Broz dobar skroz ?

“Bravar je bio najbolji. Bio i ostao”, jeste tvrdnja koja je potvrđena u istraživanju o tome kako građani Srbije vide tranziciju iz socijalizma u kapitalizam koje je obavljeno septembra 2010. na uzorku od 1.813 ispitanika. Rezultati su pokazali da čak 81% odsto ispitanih misli da je bilo najbolje za vreme socijalizma. Da li su baš svi nostalgijci?

Nisu, zato što se u “crvenoj nostalgiji” prožima žal sa autentičnim sećanjem. To je osobeni diskurs tranzicije i deo kolektivnog pamćenja od Estonije do Albanije. Reč je o naročitoj napetosti između sećanja na socijalizam koje nije neprijatno, ali ga je teško priznati, jer je ova prošlost

službeno ocrnjena. Nostalgija je alternativno sećanje na pozitivne sadržaje one prošlosti koja je zvanično osuđena kao negativna. Ona svakako pripada dihotomnom i jednostranom, varljivom i toplom utopijskom sećanju. Jugonostalgicari traže raj u Titovom vremenu, ali i nešto više. Naime, nasuprot liberalizmu koji je lišen utopije, a danas i za mnoge beznadežna realnost, u titoizmu je bilo nade i vere u bolje sutra. Oživljavanje Tita jeste antiteza dobu u kom je iščezla vera da će biti bolje. Drugim rečima, nostalgija jeste i žal za dobom koje je bilo ispunjeno nadom. Ukoliko se složimo da je nada važan segment samoodređenja i motivacije, onda se današnji nestanak nade ne može definisati jednostavno kao dokaz ranije veštine velikog prevaranta i iluzioniste – Tita. Titoizam danas ne pamtimo samo zbog toga što nam je nudio lepu budućnost, za razliku od savremenog oporog neoliberalizma koji realistično nudi samo rizično društvo? Razlika između titoizma i tranzicije jeste složenija od razlike između nametnute iluzije i izabranog realizma.

Titostalgija jeste i rezultat egzaktnog poređenja konkretnih aspekata društvene sigurnosti u socijalizmu i u tranziciji: rata i mira, progona i međuetničke trpeljivosti, uposlenosti i nezaposlenosti, besplatne i skupe zdravstvene zaštite i školovanja, zatvorenih i otvorenih granica, umerene i visoke stope kriminala i sl. O tome svedoče rezultati egzaktnih empirijskih istraživanja koje sam navodio u svojim radovima. Zato treba razlikovati toplu jugostalgiju od hladnog i realističnog poređenja titoizma sa sadašnjicom. Treba se slojevito sećati: "Nisi smeo mnogo reći, ali si smeo svugde leći". Ne zaboraviti ni to da je od predratnog statičnog polupismenog stagnantnog društva evropske periferije socijalizam ovde stvorio srednje razvijenu evropsku zemlju.

Ta zemlja je nestala, a u njenom rušenju su učestvovala čak i široke mase. Kako onda objasniti rašireni žal za prošlim kod istih masa? Da li sadašnja ekonomska kriza doprinosi stvaranju pogrešne slike o socijalizmu, kako misle kritičari nostalgije? Stvari su složnije. Pre će biti da najveći deo ljudi koji je učestvovao u rušenju vlasti komunista nije ni želeo kapitalizam, nego solidarnost i minimum pravne državnosti, slobodu govora i kraj diktata partijske birokratije. Nezadovoljnici su, s razlogom upozorava S.Žižek, tražili nešto kao "ljudski socijalizam". Ovaj cilj je bio mutna mešavina nerealnih očekivanja spoja kapitalističkih demokratskih sloboda i materijalne sigurnosti. Vrlo brzo je srušeni Berlinski zid zamenio novi zid između bogatih i siromašnih. Pošto nema levičarskih partija da kanališu novo nezadovoljstvo, širi se nostalgija koja ne podleže diktatu sećanja jer vladajući ne mogu da je kontrolišu. Pamćenje Tita je zapravo simbolički okvir koji iskazuje potrebe određenih grupa. Tito je metafora, simbol sigurnosti kod sirotinje i totalitarizma kod elita. Dok demonizaciju titoizma planski kanališu moćni, titostalgija se spontano budi kod podvlašćenih. Premda je kod nostalgije sećanje jedini raj iz koga nismo isterani, ipak je ona subverzivna, antisistemska i emancipatorska. A oni koji nostalgiju svode na praznu iluziju blizu su gledanja da je postojeće sudbina. **(Politika 27. 10. 2010.)**

Revidirana Jugoslavija

Pod gornjim nazivom je od 5. do 10. novembra u Beču održan književni festival u organizaciji umetničkog udruženja "Stara kovačnica". Učestvovalo je dvadesetak književnika iz svih bivših jugoslovenskih republika: D. Albahari, S. Drakulić, D. Jančar, D.Ž. Karahasan, S. Vidulić, G. Petrović, D. Velikić, L. Vogel, M. Stojić, A. Kujović, D. Jurković, I. Bodrožić i drugi. Bilo je diplomata i sociologa. Kako je

zapazila bečka novinarka Doris Akrap, imalo je smisla pitati književnike kao posmatrače i tumače prošlosti jer zavađeni službeni istoričari novih država nisu pouzdani.

Na predavanjima i u otvorenoj diskusiji raspravljalo se o tome šta je ostalo od Jugoslavije. Premda su mišljenja bila različita, atmosfera i debata između bivših sugrađana bila je smirena. Iako je službeni jezik skupa bio nemački, nije se osećala distanca među zemljacima. "Diskusiju na podijumu" u bečkom teatru Odeon, u kojoj je sudelovao i diplomata Wolfgang Petrič, pratilo je nekoliko stotina posetilaca. Po reakcijama se videlo da su većina bivši Jugosloveni, koji inače u Beču čine polovinu svih useljenika. U dvočasovnom razgovoru otvorena su pitanja o moralnom držanju pisaca u ratu i o konverziji intelektualaca. Dobro pripremljeni moderator Valter Tramler je vešto usmeravao živu raspravu koja je izazivala glasne reakcije publike. Diskusija je od ovih reakcija profitirala.

Najupadljiviji je utisak da je Jugoslavija za mnoge učesnike i slušaoce još živa. U uvodnom izlaganju "Diskusije na podijumu" pisac ovih redova skrenuo je pažnju na to da je oružani rat kod nas zamenjen aktivnim građanskim ratom sećanja. Nove balkanske države još uvek se nadmeću oko toga ko je veća žrtva titoizma i rata. A tamo gde su svi žrtve, nema dželata. Slavenka Drakulić, *Grand Dame* hrvatske književnosti, počela je sa tvrdnjom: "Svi smo Jugoslaviju razbili, jer smo kao građani kolaborirali". Premda je rat stigao odozgo, pomogli su ga i glasači koji su birali ratne vođe. Zato, tvrdi ona, treba govoriti o kolektivnoj odgovornosti. Književnik D. Velikić je upozorio da se može uočiti "trag novca", koji je imao krupnu ulogu u procesu raspada Jugoslavije. Diplomata Wolfgang Petrič je priznao greške austrijske politike prema Jugoslaviji, naročito one koje su se ticale priznavanja republika kao država. I Dejton je, po njemu, zapao u etničku mrežu. Trebalo je ponašati se drugačije jer se u prebrzom priznavanju novih država i

međunarodna zajednica "zaplela u mrežu etno-slučajeva". Druga tema rasprave bila je jugostalgija. Mile Stojić iz Sarajeva je izričito tvrdio da je Jugoslavija za sve nas bila El Dorado, sa čim se većina učesnika složila. Jedini koji se od toga ogradio bio je albanski publicista Beke Cufaj, u čijim rečima je odzvanjao etnički ton. Od predavanja treba pomenuti "Život između ogledala" bosanskog književnika u egzilu Dževada Karahasana koji je živopisno i metaforično prikazao sudbinu mnogih pisaca u egzilu 1990-ih. O nestanku srpskohrvatskog jezika i o novoj višejezičnosti, koja ipak ne sprečava današnje razumevanje između novokonstruisanih jezika, govorio je D.Albahari. Zagrebački germanista S.Vidulić izneo je uverljivi portret poslejugoslovenskog šoviniste koji je kreirao rat sećanja u Jugoslaviji i zlehudo ga centrirao oko nekrofilne formule "jugoslovenskog Apsurdistana".

U potrazi za izgubljenim mestom sećanja učesnici nisu krili šta Jugoslavija za njih danas znači. Austriji su očigledno zanimljiva današnja mišljenja, naravno ne samo stoga što je ovde izneta ocena da je Tito bio poslednji "balkanski Habzburg". Pa ipak, u raspravi o sećanju, krivici, titoizmu i o jugonostalgiji zaključka nije bilo. Ostao je zagonetni utisak da je razbijanje države sa kojom se moglo ići u svet još uvek intrigantna tema, za nas i za strance podjednako. U Beču se Jugoslavija pokazala kao prošlost koja ne želi da prođe. S razlogom, valjda. **(Politika 24. 11. 2010.)**

Hrvatski "rat" oko sećanja

Pod naslovom Rat oko sećanja (*Krieg um die Erinnerung*) pojavila se pre nekoliko meseci u Frankfurtu

dokumentovana knjiga bečkog politikologa Ljiljane Radonić u kojoj su prikazane medijske debate u Hrvatskoj oko Jasenovca i Blajburga. Reč je o odnosu prema onim tačkama iz prošlosti koje u javnosti Hrvatske zauzimaju centralno mesto od kraja 1980-ih do danas i u kojima se ogleda odnos Hrvata prema NDH, Jugoslaviji i socijalizmu. Između 1990. i 2008 ovaj odnos se menjao. Autorka je brižljivo proučila više stotina novinskih članaka u Hrvatskoj između 1985. i 2008. Krajem 1980-ih Jasenovac je bio označen kao logor smrti, a Blajburg se nije pominjao. Za vreme Tuđmanove vlasti delegitimisan je antifašizam, srušeni su mnogi antifašistički spomenici, izjednačeni su Jasenovac i Blajburg. Početkom 1990-ih formirana je crveno-crna koalicija (partizana i ustaša), pa je podela na fašiste i antifašiste gotovo nestala. Sećanje na Jasenovac povezivalo se sa osudom srpskog fašizma, a namera je bila da se u Jasenovcu sahrane i Hrvati poginuli u Domovinskom ratu. Razmotrena je debata oko "miksanja kostiju" i jasno raspoznat revizionizam i antisemitizam F.Tuđmana. Dok je zagrebački Vjesnik izražavao tuđmanovska gledanja, riječki Novi list je ustrajavao na oceni Jasenovca kao logora smrti i negirao da Hrvatskoj treba pomirenje između fašista i antifašista. Dok je Vjesnik pisao o Blajburgu kao "hrvatskom holokaustu", "nacionalnoj Golgoti" i "križnom putu", preterivao sa brojem žrtava i ekstermalizovao dželate kao jugo-partizane i Srbo-komuniste, u "Novom listu" se pravila razlika između nedužnih žrtava i pobijenih ustaša, ali su i ovde Srbi markirani kao novi fašisti. Dobro je uočeno da je slavljenje antifašizma u suprotnosti sa viktimizacijom Blajburga.

Posle 2003. pod pritiskom Brisela menja se hrvatska politika sećanja. I u Vjesniku je Blajburg-diskurs postao šareniji. Otvorena je debata oko toga da li je Blajburg delo Srba i jugokomunista (Vjesnik) ili i Hrvata (Novi list). Vidljivo je različito etniziranje zločina. Nacionalisti i dalje ponavljaju da je Blajburg bio uperen samo protiv Hrvata, dok

je Jasenovac bio zbirno stratište. Kapitulacija NDH pretvara se preko Blajburga u tragediju. Druga strana, pak, tvrdi da niko od ubijenih u Jasenovcu nije kriv za Blajburške žrtve, dok je na Blajburgu bilo mnogih koji su odgovorni za ubijanja u Jasenovcu i da je komandant kolone koja je razbijena na Blajburgu bio Maks Luburić, prvi komandant Jasenovca. U riječkom listu dodaju da ne treba kriti da su u likvidacijama na Blajburgu učestvovali A.Hebrang, F.Tuđman, i J.Bobetko. Autorka uverljivo, jasno i odmereno pokazuje mnoge meandre hrvatske debate oko antifašizma, čišćenje antifašizma od komunista, relativizaciju NDH, ali i otpore ovim pokušajima.

Pa ipak, ne može se izbeći pitanje da li je prikazana napetost hrvatskog sećanja između Jasenovca i Blajburga strukturne prirode? Nije, bezopasna je po sistem? O strukturnoj napetosti moglo bi se govoriti da je u pitanju rat sećanja oko prirode Domovinskog rata: oslobođenje ili secesija. Toga nema. Slepa mrlja hrvatske kulture sećanja jeste upravo odnos prema Domovinskom ratu. Nije reč samo o tome da li je u "Oluji" bilo genocida, kako je upozorio Srđan Vrcan, nego da li je smisao Domovinskog rata oslobođenje ili secesija? U Hrvatskoj ova dilema nije nikada ni otvorena. Štaviše, nije reč o običnom oslobođenju, nego o nultom času hrvatske povijesti. Domovinski rat je do te mere integrisao Hrvate da ih „rat sećanja“ oko Jasenovca i Blajburga ne može ozbiljnije podeliti. Šteta je što je u ovoj važnoj knjizi ovaj oslobodilački kontekst potcenjen. Jer da mu je pridat veći značaj, logično bi se postavilo pitanje da li je u Hrvatskoj odista na delu rat sećanja ili je reč o manje važnom, doduše žučnom, razilaženju oponenata koji se inače postulativno slažu oko novog mita o konačnom oslobođenju od jugoslovenske tamnice i od srbo-komunizma? Zato napetost između Jasenovca i Blajburga ne treba proglašavati ratom. O ratu bi se možda moglo govoriti ukoliko bi se Hrvati podelili oko smisla „Bljeska“ i "Oluje" iz 1995. Pošto oko ovih stvari nema razgovora u Hrvatskoj, nema ni rata sećanja. Osim

toga, normalizacija secesije i zabrana jugoslovenstva u Ustavu Hrvatske u startu su kastrirali su debatu oko Jasenovca i Blajburga. Pošto je reč samo o oštrim debatama između antijugoslovenskih i antisocijalističkih istomišljenika, naslov ove knjige komotno je mogao biti stavljen u navodnike. Ali to ne znači da ova knjiga nije važan prilog objašnjenju savremene hrvatske kulture sećanja i uloge naoružane prošlosti u nestanku Jugoslavije.

(Politika 15. 12. 2010.)

Vrati se čobanine

Današnje napetosti u Srbiji iskazuju i oprečna sećanja. Bogati ne samo što se drugačije hrane i oblače, stanuju, letuju i zimuju, nego se drugačije i sećaju od siromašnih. Manje su i nostalgичni. A što bi i bili? Sadašnjica im je svetla, a socijalistička prošlost mračna. Čvrsto se drže neoliberalizma koji garantuje sigurnost posedu kako god da je stečen. A na rezultate brojnih istraživanja, koja pokazuju da je Tito najpopularnija ličnost iz prošlosti, odmahuju i uzvraćaju da je to autoritarni sindrom i prazna nostalgija.

Istini za volju, nostalgija jeste rezervat sirotinje. Kod nje nezadovoljstvo postojećim nije aktivno ni subverzivno, nego se iskazuje u pasivnom žalu za boljom prošlošću. Danas "crvene nostalgije" ima od Baltika do Jadrana. U Rumuniji skoro polovina stanovništva misli da je bolje živela u socijalizmu nego danas. Kod nas takvih sećanja ima još i više. Ona su bezopasna, jer nema revolucionarnog detonatora. Bogati su bezbedni jer nema leveice. Srušili su je demokratski nacionalisti, a dotukli antitotalitarni legalisti. I

Tito je uspešno recikliran. Maršal se dobro prodaje kao brend turističke ponude, a njegov bonvivanski lik je skoro politički korektan. U komercijalizaciji titostalgije ogleda se cinični um tranzicije koji pokazuje da je kapitalizam kadar da sve reciklira i banalizuje kao robu. Prilagođen ukusu tržišta, Tito je prisutan u trgovinama suvenira, a nostalgичni diskurs o Titu koleba između melanholije, melodrame i kiča.

Satirična metafora "Vrati se čobane" aludira na paternalističku čežnju ove vrste. Bogati kažu da neuka masa traži čobana. Neće biti. Masovna titostalgija jeste sećanje i na autoritativnog, a ne samo na autoritarnog Tita. Neposustalo uzdizanje Tita u sećanju velike većine ispitanika u Srbiji, a i šire, već dvadeset godina jeste rezultat kritičkog poređenja sigurnosti socijalizma sa potonjim rizičnim društvom rata i neoliberalizma. Postojano visoko vrednovanje titoizma ne može se lagodno tumačiti kao prizivanje, pa ni kao spremnost za prihvatanjem diktatora. Danas je zov ove vrste anahron. Pre će biti da je protitoističko sećanje emotivno centrirano oko lika paternalističkog i pravednog vođe, a ne oko novog tiranina. Kako bilo, treba se osloboditi sentimentalne titostalgije. Lament za Titom ne pomaže podvlašćenima. Nije to kritički, nego apologetski diskurs tranzicije. To je parfimisano sećanje lišeno krivice. Titostalgija je u osnovi parališuća žudnja za nekim drugim vremenom i javna epidemija tople istorijske emocije.

Ako se traži alternativa kapitalizmu, kako se sećati titoizma? Antonio Negri preporučuje levici zaborav vlastitog poraza: „Vaše pamćenje je vaša tamnica“. U određenom smislu levici je potreban lekoviti zaborav titoizma, da ovaj ne bi sputavao razradu nove alternative kapitalizmu. Treba se čuvati od demonizacije titoizma, ali i braniti se od tople nostalgije za njim. Poraz evropskog socijalizma mora podstaći novo preispitivanje teorije i strategije levice i odmereno traženje nove alternative. Vraćanje titoizmu

nemoguće i nepotrebno. Zbog snažne promene društvene strukture levici su potrebni i novi simboli. Srp i čekić su anahroni, jer opada broj seljaka u EU i snižava se udeo fizičkog rada u postfordizmu. Ali ostaje eksploatacija, pa zbog toga treba biti skeptičan i prema simbolima koje nameću vladajući. Kako? Ne treba zaboravljati subverzivne crte titoizma: antinacionalizam, antikapitalizam, antiklerikalizam. Današnje ideologizacije titoizma uspešno se zaklanjaju dogmom o minulom ideologizovanom titoizmu. Titoizam jeste bio otvoreno ideologizovan režim, ali je ne manje ideologizovan i današnji patriotski i legalistički kostimirani antititoizam. Na titoizam treba gledati kao na složeni režim autoritarne modernizacije, a ne kao na despotizam ili kao na idilično romantično doba. Metaforu iz naslova podjednako pogrešno koriste obe jednostranosti. Što manje zavise od potreba sadašnjice, to su istine o prošlosti pouzdanije. **(Politika 26. 1. 2011.)**

Struganje ploče

Pored službenog ulaza u Dom omladine u Beogradu istaknute su tri nove spomen-ploče, iz perioda 2009-2010, posvećene donatorima i inicijatorima rekonstrukcije tog zdanja. To su GRADSKA UPRAVA, SEKRETARIJAT ZA KULTURU, AGENCIJA ZA INVESTICIJE i vlada SAD – odnosno, kako je to tamo navedeno, AMERIČKI NAROD. Stara spomen ploča, na kojoj je pisalo da je Dom omladine otvoren 1964. godina, na inicijativu tadašnjih vlasti i uz podršku Josipa Broza Tita, temeljno je izbrušena, odnosno izbrisana. Da li je reč o lekovitom zaboravu ili o nasilnom brisanju istorije? Može li tu teorija pomoći?

Najpre treba reći da je korisno zaboravljati zato što je zaborav integralni deo sećanja. Možemo se sećati samo ako smo kadri da zaboravljamo. Gubitak iskustva i sećanja jeste deo svakodnevene normalnosti. Pamćenje nije nikakvo egzaktno skladište nego dinamički proces prilagođavanja promenljivoj stvarnosti. Utoliko jeste i zaborav uslov prihvatanja novog. F.Niče je upozorio da bez zaborava nema života, sreće ni budućnosti. Samo su jaki kadri da zaboravljaju. Na sličan način je i američki filozof R. Emerson opisao velikog vojskovođu kao onoga koji u trijumfu odmah zaboravlja sve ono kroz šta je prošao.

Organizovani zaborav je nešto drugo. Nije to spontani, nego namerni čin. Nose ga interesi. Francuski filozof E. Renan je uočio da naciju čine grupe ljudi "koje imaju mnoge zajedničke stvari, ali koje su i mnoge stvari zajednički zaboravili". Zato u politici zaborav i jeste sračunat. Ovde postoje dva oblika "propisanog zaborava". Kod prvog je to osuda uspomene (*damnatio memoriae*), a kod drugog je odluka o nesećanju milost i oprost, amnestija. Prvi zaborav ruši spomenike, uklanja tragove postojanja i izgoni pojedinca iz društvenog pamćenja. Zaboravom se ubija mrtvi vladar.

Kod amnestije, pak, zaborav je povezan sa izvesnim priznanjem krivice. Ovaj oblik pomilovanja može biti koristan onda kada grupa odluči da osobu rasterećenu krivice liši i "rdavih sećanja". Zaboravom se rešava problem koji se javlja nakon građanskog rata, kada društvo treba ponovo integrisati nakon snažnih političkih promena (mirenje frankista i antifrankista u Španiji). Još su stari Grci odbacili mitski nalog o večnom pamćenju i zamenili ga nalogom o potrebi zaborava. Prvi nalog je 1945. ponovo vraćen u patosu biblijske zapovesti "Nikada ne zaboravljaj". I danas EU preporučuje nezaborav Holokausta.

Kako se snaći kod ovih opomena? Šta činiti? Treba li zaboravljati ili pamtititi? Leta, reka zaborava, jeste lekovita, ali ne leči sve, upozorila je A. Asman. Nakon građanskog rata,

kada se postavlja hitni problem reintegracije prethodnog protivnika, zaborav jeste lekovit jer osigurava građanski mir između pobednika i poraženih. Tako npr. bude prvog dana nakon izbora kada se zaboravljaju borbene parole, pa nepomirljivi rivali postaju partneri.

Ali drugačija je situacija između dželata i žrtava jer ovde trajno opstaje asimetrični odnos nasilja. Asimetrija nasilja između okrutnih dželata i bespomoćnih žrtava produžava se u asimetriju sećanja, jer dželati zaboravljaju nedelo, dok žrtve trajno čuvaju sećanje na vlastito trpljenje. Zato se ova asimetrija ne može se eliminisati zajedničkim zaboravom, nego samo zajedničkim sećanjem. Ovde na mesto zaborava, kao oblika svladavanja prošlosti, treba da stupi zajedničko sećanje i čuvanje prošlosti. Komisije za istinu i pomirenje u Južnoj Africi bile su na pola puta između sećanja i zaborava. Opominjale su da se treba sećati zločina, ali i da treba obuzdavati odmazdu, zaboravljanjem posledica osude. Mendelin cilj je bio da otvori zajedničku budućnost sukobljenim stranama, ali i da prizna traumatično trpljenje žrvama.

Čemu sva ova teorija? Baš ničemu. Ona ne može objasniti pomenute stranačke zidarske radove u centru Beograda. Struganje ploče kao klasični *damnatio memoriae* ostaće robusna metafora partijskog peglanja istorije u digitalnom 21. veku. Nalik ratnoj "patriotskoj", i poratna "demokratska" montaža prošlosti jeste kič. **(Politika 12. 3. 2011.)**

Zločine pamtiti kao živu ranu

Bilo bi dobro kada bi pisanje multietničkog udžbenika pratila izgradnja muzeja stida zapadnog Balkana

Svuda su udžbenici istorije selektivno pamćenje vladajućih. Multietnički udžbenici istorije su deo paketa evrointegracija. Brisel pokušava da smiri napeti prostor nalogom da daci namesto ratnohuškačke uče miroljubivu prošlost. Zato pisci domaćih udžbenika istorije nastoje da izmire dva različita nastojanja: jedno koje nameće EU i drugo kojim se pravdaju domaće vladajuće elite. Briselsko pamćenje traži nekonfliktno sapostojanje različitih slika prošlosti, domaćem pamćenju je potrebna tvrda homogena etnocentrična prošlost. Kod oba pamćenja preteže korisna nad objektivnom slikom prošlosti.

Da li je moguće da se o istoriji južnoslovenskih naroda govori i van etnocentrične perspektive, a s obzirom na zajedničko državno iskustvo? Bar za sada napore u ovom pravcu više čini EU nego nove balkanske države. Cilj dugoročnog visokobudžetnog EU programa usklađivanja udžbenika istorije u Jugoistočnoj Evropi jeste da promoviše kulturne raznolikosti uz zajedničko kulturno poreklo i „evropski kulturni prostor“. EU solidno plaća novo bratstvo i jedinstvo, a oni koji uzimaju novac dužni su. „Čiji hleb jedem, njegovu pesmu i pevam“. Ako se ovaj trend nastavi istoričari će biti sve vazalniji, pa će možda i napisati zajednički udžbenik.

Ovaj jeste potreban zajedničkoj ekonomiji EU koja nemilosrdno traži razoružavanje i ujednačavanje slika prošlosti. Tržište traži doterivanje prošlosti. Valja ublažiti i ispeglati konfliktne istorijske slike koje podstiču sukobe. U tom cilju Brisel upozorava da prošlost ne treba ocenjivati samo iz lokalne perspektive koja je tobože jedina normalna. Nalaže da treba uzimati u obzir i perspektivu drugog, uzajamne slike drugoga i stereotipe o drugome. Utisak je da ovi pritisci spolja već pomalo menjaju domaće kulture sećanja. Tiho, ali uporno Brisel od zavađenih nacija traži da se u udžbenicima istorije suoče sa korenima mržnje i rata.

Poželjno je ne samo uzajamno priznavanje nego i promena perspektive, tj. napor da se vlastita istorija sagledava iz ugla

drugog. Multinacionalni udžbenici su najdirektniji pokušaj „izmirenja kroz istoriju“. Nije to ništa novo. Isto su radile višenacionalne socijalističke države. Komunisti su rano uočili da je slika prošlosti aktivni idejni činilac i da doterana prošlost može delovati izmiriteljski. Ali u socijalizmu smo imali pamćenje koje je bilo centrirano oko Narodnooslobodilačkog rata, dok danas preteže ono u čijem je središtu nacionalnooslobodilački rat. Kako onda pomiriti nacionalnocentrična pamćenja?

Opet dekretom. Slično komunistima, koji su otvoreno dekretirali prošlost, i Brisel to radi, ali u „demokratskoj“ oblandi. Biće zanimljivo videti da li će u tome uspeti kod nas, ako se ima na umu da u novim balkanskim državama svako uporno uči samo onu istoriju koju može da podnese. Aktuelne slavne domaće prošlosti su oružje bez kojeg bi domaće elite pale sa vlasti. Ali strani moćnici uporno traže novu mirotvoračku organizaciju prošlog. Briselsko pamćenje traži i novi zaborav. Kada bi razoružavanje domaćih konfliktnih prošlosti više zavisilo od empatije domaćih istoričara nego od pritiska EU, od ovog posla ne bilo ništa. Dugo bi se još ćerali.

Druga dilema, koja se takođe spontano nameće, jeste da li će zarad evropskog mira slike prošlosti i istine biti usaglašene ili relativizovane? Verovatno i jedno i drugo. Teško je odrediti srazmeru između dobro odmerene neutilitarne istine, s jedne, i njene korisne relativizacije, s druge strane. Nauka, međutim, ne trpi pluralizam istina, već ih hijerarhizuje. Mir se može uspostaviti i bez relativizacije prošlosti.

Otvoreno suočavanje sa senkama vlastite prošlosti, a ne balansiranje i relativizovanje zločina jeste politika čistih računa u sećanju. Zločine vlastite nacije ne treba zaboravljati nego pamtiti kao živu ranu i kao osnovu učenja kako da se živi sa sećanjem da su zlodela deo i naše istorije, a ne samo tuđe. Zato bi bilo dobro kada bi pisanje multietničkog udžbenika pratila izgradnja muzeja stida zapadnog Balkana u

kom bi svaki od malih srodnih naroda prikazao vlastite zločine počinjene devedesetih godina prošlog veka u „oslobađanju“ od suseda. Nažalost, još smo daleko od načela da svako treba da čisti ispred svoje kuće. **(Politika 6. 4.2011.)**

Kraljevska svadba kao planetarni anahronizam

Ovih dana su domaći mediji prepuni izveštaja o kraljevskom venčanju u Londonu. Naslovi sugeriraju da je kraljevska svadba narodna fešta, a ne staleška stvar plemstva. Da li su TV mediji podsticali monarhonostalgiju ili nas je monarhijski glamur samo zamajavao i zabavljao nekoliko dana? Jesu li impresivni protokol, prinčevi, vojvode, uniforme i šeširi pomogli običnom čoveku da bar privremeno zaboravi prozaičnost i tegobe tranzicije? Koliko smo odista ponosni što je i srpski kraljevski dom bio na venčanju? Je li šteta što nemamo i mi kralja. Da je Draža pobedio imali bi ga. Ali nije, pa je srpska monarhija ostala žrtva komunista. A svaka žrtva je moralno nadmoćna. Da li je, dakle, medijsko preuznošenje londonskog venčanja privremeno ražarilo domaću rojalističku martirologiju i nostalgiju: „Bez kralja ne valja“? Možda i nije. Pa ipak, da bi se dekonstruisala šarena laža dignuta oko londonskog venčanja treba ukratko podsetiti na suštinu monarhije?

Prvo, monarhija je državni oblik kojim rukovodi jedna fizička volja koja se ne može izvoditi iz bilo koje druge zemaljske volje. Monarh je iznad države, a time i izvan pravnog sklopa, pa je njegova vlast privatnopravne prirode. Drugo, u monarhijskom načelu su u neprerušenom vidu

ispoljeni nepogrešivost i neodgovornost kao čvorni sadržaji lične vlasti. Materijalni sadržaj ovog načela podrazumeva da se nijedna politička borba ne sme usmeravati protiv krune, jer je neophodno održavati njen apsolutni autoritet radi jedinstva države. Treće, nema monarhije bez crkvenog posvećenja. Teokratsko-monarhijska legitimnost ne počiva na volji podvlašćenih već na iracionalnom božanskom mandatu. Ni vlast ni narod nisu suvereni, već bog. Vladar i podvlašćeni su u svim monarhijama uklopljeni u teokratsku zamisao o suverenitetu i podvrgnuti iracionalnom i transcendentnom božanskom pravu koje tumači crkva. I četvrto, monarhija je nasledna a ne izborna vlast. Garant valjanosti vlasti je krv dinastije. Ne treba zaboraviti da je nasledna krvna harizma dinastije uvek bila genetski hazardna, jer je na vlast preko nasleđa mogao doći genije, ali i zvekan.

U Srbiji je monarhija naprasno postala aktuelna nakon pada Miloševića. Vlast obnovljenog srpskog kapitalizma odmah je vratila posed pretendentu na presto. Ponovno uvođenje u posed pretendenta na srpski presto trebalo je da još više istakne radikalni raskid sa "komunističkim periodom". Iz istog razloga se i delovi srpskog krupnog kapitala ubzano pravoslaviziraju, naglašavaju patriotsku retoriku, a verovatno bi iz straha od levice prihvatili i monarhiju. Monarhija je «revoluciji iz 2000» bila sredstvo za podvlačenje novog nultog časa, bez obzira na to što se u Srbiji dobar deo krunskog saveta i monarhističke inteligencije regrutovao iz redova bivših komunista.

Kako bilo, ako je klerikalizovani londonski ženidbeni ceremonijal bar nakratko ohrabrio Srbe da se i preko domaće kraljevske kuće može izaći u svet, onda je obnovio još jednu iluziju. I ozbiljni domaći mediji su naseli glamuru koji je u suštini lažni sjaj iako su ga radozvalo pratile nekoliko milijardi ljudi. Anahrono, do zla boga (**Politika 6. 5.2011.**)

Ni konverzija, ni titostalgija

Čim se primakne Titov rođendan pojmovi iz naslova postaju aktuelni. To su zapravo dominantni obrasci sećanja na Tita. Titov rođendan je i ove godine uglavnom obeležen nostalgично i trgovački. U Beograd su stigle štafete bratskih naroda, plus jedna iz Libije. A u Kući cveća cvetni napis "Verujemo u boga" kao simbol spoja komunizma i kapitalizma. Kao da se božanskim performansom želela masovna bezopasna titostalgija odozdo izmiriti sa doziranim mrzovoljnim antititoizmom koji stiže odozgo. Nema levičarskih intelektualaca ni levičarskih partija. Umesto njih neobavezne montaže i igrokazi. A senzacionalistički titolozi nagađaju i ugađaju radoznoj publici.

Kao da se ni vlast više mnogo ne trudi oko zaborava Tita. Titoizam spontano bleđi u mreži novih spomenika, muzeja i crkava. Nove balkanske države se nakon sukoba suočavaju sa zajedničkim nasleđem tako što sećanje na titoizam ne zabranjuju, nego ga uglavnom svode na tržišni turizam sećanja. Tako ga čine neškodljivim i skoro neupadljivim unutar nacionalizovanih i klerikalizovanih kultura sećanja. U tome se izgleda uspelo, pa je Tito u javnosti danas egzotičan samo za turiste. Iskrzan je pod pritiskom briselskog diktata pamćenja i lokalnih nacionalnih sećanja. U jezgru neoliberalne politike sa prošlošću je slika „brionskog monarha, tiranina i varalice svetskog značaja i razmera“, a ne predstava

kontroverznog vladara koji je solidno plivao u paradoksima 20.veka.

Ko nameće ton savremenom sećanju na titoizam? Titostalgičari i konvertiti. Prvi su osiromašeni i romantični i masovno ponavljaju da se u socijalizmu najbolje živelo. Njima nasuprot, konvertiti se ne sećaju vlastitog titoizma. Zakačio ih je Alchajmer. Konvertiti zapravo kolo vode. O Titu se najviše raspisao jedan bivši predsednik Saveza omladine Srbije. Bio je krupna šarža u titoizmu, pa možda otuda prednjači i u antititoizmu. Valjda da bi iskupio grehe. Istini za volju, malo je istraživača kadrih da se odupru hegemonom okviru sećanja i zavodljivoj korektnoj prošlosti koja se lako prodaje na tržištu. Dovoljno je pogledati izloge beogradskih knjižara i feljtone novina i videti koja prošlost je tiražna. Prodaju se štiva o Titu kao agentu, zavodniku i hedonisti. Treba dosta napora kod odupiranja tiražnoj prošlosti. Nije lako biti odmeren. Ali je moguće. Štaviše, ima nekog zadovoljstva ne biti u pravu među današnjim titolozima.

Nekonformistički pristup traži zaborav romantizovanog titoizma i pamćenje subverzivnog titoizma. Titoizam je bio alternativa društvu u kom je sve na prodaju. A važan je i kao realni dokaz iz prošlosti da je moguća alternativa konfliktnom šovinizmu. Simbolički gledano, Tito je ono čega danas nema. On je metafora jake i samostalne države, mira i sigurnosti, ali i nepodeljene vlasti i ideološkog monopola. Dakle, i simbolički gledano, Tito je protivrečan. Pa ipak, uvek treba imati na umu da je antititoizam, a ne titoizam bio oružje poslednjeg građanskog rata. Možda zato danas u Bosni kažu da je nenormalan onaj ko nije titostalgičan. Ako svako izmirenje traži zaborav ratoborne prošlosti, onda treba preoceniti i brozomoru kao grč međunacionalne mržnje. Ljuto zavađeni srpski i hrvatski nacionalisti lako će se složiti u jednom - u antititoizmu. Pre će ih zbližiti antikomunizam nego štafeta iz Umaga. Pomenutog beogradskog titologa je skoro u Zagrebu promovisao jedan

poznati militantni tuđmanovac. Ne treba im pominjati imena. Nisu alternativni, nego banalni. Konvertirali su kao i mnogi političari, intelektualci i oficiri. U Hagu se kod svih zaraćenih strana iz 1990-ih sreću preobraćeni oficiri JNA kao ratni zločinci. Ovih dana uhvaćen je bivši Titov oficir – najtraženiji optuženi ratni zločinac.

Mnogo toga se još uvek vrti oko Tita u 21. veku? Skoro ga je i ministar Jeremić citirao na Baliju. Šta je Tito zapravo danas? Metafora oprečnih vrednosti, instrumentalizovani brend ili roba? Od svega po malo. Kako se onda sećati domaćeg socijalizma? Izvan svakog šablona i hora. Za početak kao velikog pokušaja mira. Nekonformisti imaju loše pamćenje i bogato sećanje. Kritični su prema romantičnim, ideološkim i tržišnim slikama prošlosti i kadri da izgrade samostalan odnos prema istoriji. Vlastito sećanje ljubomorno čuvaju od hegemonog pamćenja. Ne valja biti realan i pragmatičan, treba ostati neoprezan. Kako skoro reče Ginter Gras: "Ne treba omudreti, treba ostati besan".
(Politika 31. 5. 2011.)

Poslekomunistički alchajmer

Prilog „Lakoća klevetanja“ u Politici od 16. juna je zanimljiv kao autobiografsko sećanje i kao rad na vlastitoj prošlosti pojedinca razapetog između komunističke prošlosti i antikomunističke sadašnjice. Akcenti iskazani u pomenutom sećanju potvrđuju nalaze istraživanja sećanja bivših komunističkih kadrova u više evropskih zemalja. O čemu se radi?

Da se ne lažemo, nije bilo omladinskog rukovodioca koji se nije Titom kleo. Ne treba ih citirati. A malo je bilo istih koji nisu kleli Tita kada je to postalo nekažnjivo. I to ćemo prećutati. Zanimljiviji je mehanizam selektivnog sećanja. Reč je o reorganizovanju autobiografije

komunističkih kadrova čije su sličnosti pokazali D.Barbu u Rumuniji i M.Sabrov u bivšem DDR-u. Ove autobiografije nisu realni odraz prošlosti, nego su više živi proces stvaranja smisla i jačanja samopoštovanja. Bivši kadrovi u novim uslovima kroje društvenoprihvatljivi životopis. Kako?

Tako što o socijalizmu govore onako kako je danas poželjno da se o tome govori. Tvrdnja da je titoizam bio totalitaran jeste korektno društveno prihvatljivo sećanje koje više govori o subjektu koji prihvata društveno prihvatljivu prošlost, nego o samoj prošlosti. Sabrov i Barbu su pokazali kako bivši komunistički rukovodioci skoro spontano zaboravljaju povlastice koje su imali na vlasti i pamte samo nelagode nakon pada s vlasti. U reorganizovanom sećanju ostaju nesporednosti sa vlašću i informativni razgovori, a moć koje su kao kadrovi imali u socijalizmu se zaboravlja. Da li zato što je svaki ego nesvesno totalitaran i rado sebe vidi kao žrtvu?

Ne, istraživači kažu da je reč o novom tipu sećanja. «Ovladano sećanje» se u psihološkom pogledu razlikuje od svesnog pragmatičkog iskrivljavanja prošlosti. Reč je o iskonstruisanoj i postupno osmišljavanoj samouverenosti o vlastitoj neprilagođenosti u propalom sistemu. U to je najpre potrebno ubediti sebe, a potom okolinu. Ovo sećanje je masovno, a cilj mu je glačanje autobiografije. Vrhunac je stav: " Iako sam bio u partiji, bio sam unutrašnji disident". Ovim je samopoštovanje osigurano. Ali, ovaj napor se lako razotkriva suočavanjem zapisanih ranijih gledanja sa današnjim. Teško je verovati da je šef srpske omladine mogao biti skriveni antititoista. Raskorak između ranijih oda Titu i današnjih demonizacija svedoči o doterivanju autoportreta.

Naravno da se ovaj raskorak ne priznaje, već se, kako su istraživanja sećanja kadrova pokazala, najčešće naknadno insceniraju tobožnji sukobi sa nestalim režimom

(fiktivni sukob sa partijskim komitetom, precenjivanje vlastitog značaja za službe bezbednosti, tobožnje rano idejno razilaženje sa marksizmom i sl.). Ovim se ne želi reći da pomenutih sukoba, sumnji i nadzora nad intelektualcima u socijalizmu nije bilo, ali, po pravilu, što je disidentstvo bilo autentičnije, to je potonje solunašenje bilo slabije. Istinski disidenti uglavnom ne solunaše, već to čine konvertiti da bi prenaplašenim pokajanjem preodolili nepoverenje nove sredine.

Ovde nije cilj da se moralistički pokaže «izdaja intelektualaca», nego da se skrene pažnja na snagu nadređenog savremenog antititoističkog poretka sećanja koji lomi bivše komuniste. Nije reč o izdaji, nego o nepouzdanosti sećanja. Ako je, naime, kod istog pisca juče samoupravljanje bilo najpotpunija demokratija, a danas je isti režim oblik totalitarizma, onda je neizvesno kako će istu prošlost tumačiti sutra. Narodski rečeno, najteže je prvi put preveriti.

Ako je za utehu, konverzija, tj. temeljita autobiografska reorganizacija iskustva intelektualaca, se sreće u svim poslesocijalističkim režimima. Pa ipak, uprkos masovnosti koja je preletače normalizovala ima neke neotmenosti u prihvatanju politički korektnog sećanja na titoizam i u samoviktimizaciji (viđenju sebe kao žrtve ili kao disidenta). Na sličan način bilo je neotmeno i u titoizmu uporno isticati partizanski borački učinak kao pokriće neograničene vlasti. Kako onda ostati bar pristojan, ako je već teško biti otmen?

Treba najpre raspoznati, a onda izbegavati politički korektno sećanje. Treba čuvati identitet. A to znači ostati istovetan sa sobom i kod dubokih promena okoline. Sociološki rečeno, identitet nije odgovor na pitanje ko si, nego da li si ostao isti uprkos drugačijim normativnim strukturama očekivanja. Ili, brate, otvoreno priznati zabludu. Neće zbog toga nikome pasti kruna sa glave. **(Politika 21. 6.2011.)**

Vakcinisani kapitalizam

Afere oko R.Mardoka i Stros Kana potresaju kapitalizam. Nezavisno od manipulativnih podmetanja koja mogu biti u pozadini skandala Stros Kan, njegovi akteri, mogul i sobarica jesu klasne metafore. Ali bledunjave. Da se rečeni skandal zbio u Hladnom ratu dočekala bi ga klasna retorika o snažnom moralnom dokazu neljudskih odnosa u kapitalizmu. A danas je skandal samo zagolicao javnost. Osim buržoasko-boemske i „kavijarske“, nema druge levice. Zato i nema klasne poruke. Još više od toga, na pomolu je obrt. Dok je mogul bio silovatelj, slovio je kao dželat, kada se ispostavilo da je platio, postao je žrtva. Novac je najveći svodnik. Ne morate čitati Marksa, čitajte Šekspira. Mediji bogatog pretvaraju u žrtvu, a siromašna sobarica ispada negativna. Skrušeno prihvatamo trijumf bankarskog neoliberalnog mišljenja u kom su novac i profit mera svih stvari. Sve što je plaćeno jeste legalno i normalno. Sistemska nepravda je normalizovana. Stros Kanu nije potreban advokat, spontano ga brani neoliberalni moral lišen konkurentskog klasnog morala. Ovih dana pravница iz Zrenjanina, koju dobro znam, čeka sudskog izvršitelja da je izbaci iz stana u kom živi skoro 40 godina, a koji je legalno stečen i pravovremeno otkupljen. Zato što je isti stan, sve sa spratom ispod njega, preprodao jedan kontroverzni političar kolegi tajkunu. Platili ste, dakle, pošteni ste. Presudio apelacioni sud.

U tranziciji je procedura apsolutno nadmoćno nad pravdom. Pravda je anahrona, a moral direktno ili posredno nameću posednici. Kakav je to moral? Merkantilni. Ali zašto nema otpora ovom otuđenju? Zato što se neoliberalizam, koji je slep na socijalno oko, uspešno vakcinisao. Nije reč o medicinskoj nego o idejnoj zaštiti. Osnovno antitelo ove vakcine je naizgled sveopšta dozvoljenost. Nema tabu tema ni zabranjenog voća. Piši i govori šta hoćeš. Prava demokratija! Da li je baš tako? Pre će biti da je reč o nadziranoj demokratiji. Bolje rečeno, o demokratiji vakcinisanoj od alternative. Vakcina naravno nije obavezna. Prihvatila ju je dobrovoljno humanistička inteligencija koja pravda bezalternativnost kapitalizma. Ne može, kažu, drugačije. Slušaj gazdu! Razlike da, ali samo unutar kapitalizma. Nema subverzivnog virusa, jer je Brisel pravovremeno izolovao antikapitalizam tako što je socijalizam proglasio totalitarnom prošlošću. A sada samo deli ovu vakcinu preko raznih grantova i udžbenika.

I srpski kapitalizam se trenutno uspešno pravda ritualima iz Hajd parka. Možete slobodno vikati „Dole DS“, dok se za „Dole SKJ“ privodilo, a nekada i sudilo. Demokratski pomak? Jeste, ali samo naizgled. Reč je o demokratiji koja u istoj meri zabranjuje Romima i Milanu Beku da krađu hleb i podjednako dopušta sirotinji i tajkunima da spavaju ispod Pančevačkog mosta. Pred zakonom jesu svi isti, ali u realnosti ne. Ali zato se demokratski mitinguje. Da li? Gej parade nisu testovi tolerancije nego proba izdržljivosti nadzirane demokratije. Desničarski mitinzi su ventili šovinizma, a levičarskih mitinga, koji bi tražili bratstvo i jednakost, nema ni u snu. Bratstvo ne, jedinstvo da, ali nacionalno. A za ukas, može malo i multikulturalizma. Brisel pažljivo nadzire nove performanse i igrokaze i boduje stabilnost delova raskomadnog zapadnog Balkana. Ako hoćeš u EU moraš slaviti nadziranu toleranciju kao istinsku demokratiju. A socijalna sigurnost? Nema je. Kako bi je i bilo kada se na sve strane deli moralna neoliberalna vakcina da je nezaposlenost

odsustvo preduzimljivosti i da je siromaštvo sramota, a ne neprilika.

Ima doduše i onih koji se opiru. Ali i tu deluje vakcina, jer ni za otpor nisu svi kadri. Uspešno štrajkuje onaj ko je u stanju da blokira puteve. Kulaci su onomad podigli svoje traktore grdosije i blokadom presekli državu napola. Na drugoj strani je ostala sirotinja koja seče prste jer nema traktor Džon Dir. Dakle, i mogućnosti otpora su klasno strukturisane.

Kakve veze imaju naše pomenute nevolje sa Stros Kanom? Imaju, imaju. Globalizacija buldožerski ujednačava moral neoliberalizma. Poravnava teren. Vakcinisani kapitalizam je rizično društvo zato što se dželat, ako je platežno sposoban, uvek može pretvoriti u žrtvu. Džaba galama oko korupcije. Koruptivan je osnovni društveni odnos. Neki su se s tim pomirili, neki su rezignirali, a neki kažu „Pa šta“. Mnogo toga što ne valja jeste normalizovano. Alal vera vakcini. Sve dok ne stigne nepoznati virus i ne donese cunami. (**Politika 21. 7.2011.**)

Slepi trijumf pobednika

Ovih dana hrvatska vlada je predložila Saboru da donese zakon o poništavanju pravnih akata SFRJ, JNA i Srbije koja se odnose na protekli rat u Hrvatskoj. Štite svoje heroje od stigme zločinstva. Sa istog razloga Albanci na Kosovu brutalno ubijaju sunarodnike koji mogu biti u Hagu svedoci albanskih zločina. I u Srbiji prete tužiocima nadležnim za ratne zločine. Zašto svaka nova optužba za ratne zločine iznova provocira rat sećanja? Da li protok vremena ipak menja kulturu sećanja u regionu?

Ne mnogo, jer nacionalizam ne malaksava. I dalje je u svim novim balkanskim državama aktivan: od intelektualaca do navijača. Pa ipak, javljaju se nove nijanse u sećanju vidljive u razlikama između sećanja pobjednika i sećanja poraženih iz 1990-ih: između Zagreba i Prištine s jedne i Beograda s druge strane. Na jednoj je strani neposustala i planski održavana hrvatska i albanska harizmatizacija oslobođenja od Jugoslavije i Srbije, a na drugoj strani stoji blagi srpski defetizam. Dok jedni slave oslobođenje i svoje heroje, drugi kritikuju vlastite jastrebove iz 1990-ih. Ali ne treba zaboraviti da mnogi danas odbacuju Miloševića ne zato što je vodio rat, nego zato što ga nije dobio. Slaveći Domovinski rat J. Kosor pozdravlja Gotovinu, dok srpskoj vladi pozdravi vlastitim haškim osuđennicima nisu neophodni. Nije reč o različitim predizbornim računicama nego o приметnim promenama u kulturi sećanja. O čemu se radi ?

O tome da se pobjednici sećaju rata iz žablje, a poraženi iz ptičje perspektive. Trijumf uvek sputava kritičko suočavanje sa vlastitom prošlošću. Moralizacija svakog oslobođenja drugačije kontekstualizuje nedela pobjednika nego što to čini poraz u kom se na bolno iskustvo gleda kritički. U Srbiji su bombardovanje, gubitak teritorija i demonizacija Srba u svetu sazajno "povoljniji" kontekst za preko potrebnu samosumnju. Ovde odsustvo pobjedničke euforije ne pogoduje pravdanju zločina vlastite nacije. U Hrvatskoj, pak, ratni trijumf pravda skoro sve. Svaki poraženi je lišen moralnog kredita koji osigurava pobjeda. Ali je zato pobjeda slepa. U Hrvatskoj su zločini iz "Oluje" tek kolateralna šteta legitimne odbrane i slavom ovenčane pobjede, a ne secesije, dok zločini Srba, koji su višestruki teritorijalni gubitnici (ostali su bez Kosova i Krajine), ispadaju posledica izvorne srpske agresije, a ne reaktivnog odgovora ugroženih Srba. Bar tako većina sveta, zahvaljujući moćnim medijima, moralizuje pobjedničku Tuđmanovu i demonizuje poraženu Miloševićevu

politiku. Premda je podrška okruženja važna osnova moralizacije vlastite politike, trijumf pobjede rađa samozadovoljstvo koje je kontraproduktivno kod suočavanja sa prošlošću. Zašto?

Zato što trijumf stvara žutu mrlju sećanja, a pobjeda guši samorefleksiju, bez koje nema suočavanja sa neslavnom prošlošću. Priznata žrtva nije kadra za samokritiku. Ako je okruženje priznalo Vukovar i Dubrovnik kao napadnute gradove-žrtve, kako onda kod Hrvata probuditi onu vrstu samosvesti da je sve do februara 1992. Jugoslavija, a ne Hrvatska, imala vrhovni suverenitet nad ovim gradovima i da je njihov otpor JNA 1991. u stvari bio nelegalna secesija, a ne legalno oslobađanje? Teško. Nije lako oslabiti slepilo koje rađa priznati trijumf, niti uočiti da je JNA 1991. zapravo tukla vlastite jugoslovenske gradove, koji tada još uvek nisu bili pod vrhovnim suverenitetom nezavisne Republike Hrvatske. Jer, ako se to prizna, onda je mit o oslobodilačkom ratu opasno ugrožen pričom o secesionističkom otporu. Slično je i sa Kosovom danas. Ako se emfatično hrvatsko i albansko oslobađanje zamene pojmom secesije, odmah se menja nulta tačka i narativna struktura organizovanog pamćenja. Jugoslavija tada ispada normalna, a njen raspad neprirodan. Naravno da toga nema zato što su velike sile priznanjem novih balkanskih država spontano pretvorile secesiju od Jugoslavije u oslobađanje od Beograda.

U Hrvatskoj i na Kosovu nacionalno oslobađanje je nedodirljivo i ponajviše kanonizovano. Tamo su heroji neprikosnoveni. Danas u službenoj Srbiji nema ovog neproduktivnog pritiska oslobodilaca. Nije danas Srbija smirena hrišćanskom utehom da trpljenje vodi spasenju, niti je srpska duša šira zato što je lišena trijumfa. Srbija jeste kažnjena, ali je u sećanju možda nadmoćna. Reč je o realno različitim mogućnostima Zagreba, Prištine i Beograda za plodnu samosumnju. Negovani trijumf je uvek loš saveznik kod suočavanja sa prošlošću. (**Politika 7.10. 2011.**)

Studentski otpor razaranju uma

„Znanje nije roba“ - jeste mantra koja zadnjih dana kruži. Svi se s njom u načelu slažu, ali studije treba plaćati. Isto tako svi jesu verbalno za ublažavanje nejednakosti i za pluralizam. Ali čim studenti krenu u akciju, saglasnost opada. Demokrate smo samo dok ne počne frka. A onda studente koji blokiraju nastavu nazivaju ekstremistima. Viču im: „Nema više većitih studenata, sve se plaća“. Rektor BU je čak rekao da je to što se ovih dana zbiva cirkus. Komunistički, kaže. Neće biti. Samo se probudila građanska neposlušnost. Šta je razbilo san uspavanog srpskog društva?

Aktuelna gibanja na univerzitetu jesu sigurno odjek masovnog svetskog pokreta „Okupirajmo Volstrit“ protiv finansijskog kapitala. Deo su i opšteg evropskog antibolonjskog studentskog pokreta utemeljenog na studentskom samoorganizovanju i neposlušnosti. Neka su. Beograd je i juna 1968. bio otvoren prema svetu. Bukurešt nije. Danas se studenti bune protiv načina finansiranja visokog obrazovanja i protiv uslova upisa naredne godine. To jeste povod, ali šta je uzrok bunta?

Pre svega studenti nemaju poverenja u forumsku demokratiju. Ne bez razloga. Bune se protiv Bolonjske deklaracije o reformi visokoškolskog obrazovanja koja je potpisana 1999. Tada je uvedeno tržište na nivou Evrope u obrazovanje. Besplatno obrazovanje nije više svima dostupno, univerzitet je podređen tržištu kapitala. Pa ko ima

novca, osniva univerzitet i štancuje diplome. Reč je o tržišnom razaranju uma: smanjeno je gradivo, daje se manje znanja, opada nivo opšteg obrazovanja i kulture studenata. Bolonjizirani univerzitet sve manje stvara intelektualce, a sve više pi-ar menadžere. Japijevce. Tranzicijska šok terapija zahvatila je univerzitet. Sve je manje zagarantovanih budžetskih mesta. Elite su zadovoljne, studenti nisu.

Uzalud sociolozi ponavljaju da su kanali pokretljivosti danas zatvoreni za niže slojeve. Neoliberalizam uporno sugerira bezalternativnost: sveopštu privatizaciju, od zdravstva do obrazovanja. Mnoštvo je debata oko nacionalnih prava i oko pravne države, ali nema debate oko postulata (kapitalizma). Može se raspravljati do mile volje samo oko procedure, pa je zato na delu demokratija bez naroda i bez alternative. Kapitalizam je aksiom. Kao da ga samo studenti dovode u pitanje. Zašto su usamljeni? Zato što nema levice koja dovodi u pitanje kapitalizam. Zato i višestranački izbori jesu u osnovi trka sa jednim konjem. A pluralna neoliberalna javnost nije filter uma, nego filter moći.

Iako je sve očividnija kumulacija rizika, nema kumulacije socijalnog bunta. Raspršena je iluzija o nesmetanom funkcionisanju ekonomije neoliberalizma. Postupno se probija strah od rizika u rizičnom društvu, nad EU se nadvija bauk državnih bankrota i sloma evra. Ima mišljenja da predstoji ekonomski cunami. To što je u neoliberalizmu prisutno široko nezadovoljstvo, gnev, bes i ozlojeđenost globalizacijom i kapitalizmom ne znači da su ovi režimi nestabilni. Rasuti otpori ne stvaraju alternativu kapitalizmu. Nema kritične akumulacije besa jer nezadovoljstvo nije kanalisano, nego se razliva. Udar nezadovoljstva po sistemu je decentriran, pa ga kapitalizam lakše podnosi. Atraktivni su partijski, a marginalizovani su klasni sukobi. Nezadovoljstvo nije zgusnuto u bunt niti je sistematski organizovano u otpor protiv vladajućih, već je

difuzno razliveno u mnoštvo konflikata koji ne pogađaju jezgro sistema.

Nestabilnost je neprogresivna zato što se sve debate završavaju u bezalternativnosti (kapitalizma i EU) i zato je od demokratije preostala procedura. Ali bez alternative nema demokratije. Demokratiji su potrebni elementi konfrontativne politike, a ne politikantske napetosti kakve su npr. one između DS i SNS: sporovi se vode oko patriotizma, izdaje Kosova, korupcije, a za obe stranke je kapitalizam kanon. To je parališuća politička bezalternativnost koju cementiraju privatizacija i profitabilnost (svaka partija ima svog kapitalistu - donora). Na delu je TINA princip: *there is no alternative*. To znači, nema povratka socijalne države. *Citoyen* napušta javni prostor i ustupa ga posedniku, *bourgeois-u*. Ustupa mu i monopol na pamet. Svedoci smo nove faze razaranja uma kojoj se samo studenti protive. **(Politika 25. 10. 2011.)**

Alternative mora biti

Senka sumnje lebdi nad kapitalizmom od njegovog nastanka. Kao da se zadnjih meseci u svetu i pojačava. Što je žešća kriza neoliberalizma to se sve prirodnije, doduše još uvek bojažljivo, probijaju gledanja da treba tražiti nekapitalističku alternativu. O tome kod nas pišu sociolozi, a ne pravnici ni ekonomisti. Skoro su u „Politici“ Z.Vidojević i V.Vuletić otvorili pitanje alternative, a J. Bakić je jasno markirao „oligarhijsku prevaru“ tj. čvrstu vezu domaćeg krupnog kapitala i politike. EU jeste u krizi, ali je njena nestabilnost još uvek neprogresivna. Zato što još nema svetla u tunelu, niti razvijene alternative, tj. dijametralno drugačije vizije poželjnog društva. Iako razni tehnolozi preporučuju kozmetičke popravke kapitalizma, niko ne predlaže temeljni

remont sistema. 21.vek još nije stekao svog Marksa. Ako propadne Evro, hoće li se urušiti kapitalizam? Kako bilo, još nema organizovanih grupa koje bi pogurale ovu promenu niti ima intelektualaca koji bi je osmislili. Lako je reći da je nužna alternativa, ali je teže odgovoriti kakva, i ko bi je nosio?

Kapitalizam je za sada uspešno vakcinisan zato što je otpor njemu rasut i decentriran. U neorganizovanom i nejakom antikapitalizmu malo je neumreženih nezavisnih kritičara. Većina intelektualaca je umrežena i plaćena, a većina radništva strahuje od gubitka i najgoreg radnog mesta. Mediji su lojalni jer žive od sponzora. Sve se plaća, pa čak i kritika kapitalizma. Ima li neutilitarnih antikapitalističkih aktera? Ima. Odavno je rečeno da grupne aktere promena treba tražiti samo među onima koji nemaju šta da izgube osim okova. To su nezaposleni, studenti i penzioneri pre nego radnici koji strahuju od otkaza. Naravno da to nisu studenti Megatrend univerziteta nego Filozofskog fakulteta, nisu to privremeno uposleni kod novih kapitalista, niti nevladini intelektualci sa spiskova inostranih i domaćih sponzora. U perifernom kapitalizmu važi pravilo: „Čiji hleb jedem, njegovu pesmu i pevam“. Nešto je pošteno ako je plaćeno, ponavljaju poštenu plaćenici. Zato je naša misao o društvu i postala tehnologija za usavršavanje postojećeg. Hegemoni merkantilni moral guši alternativni potencijal humanističke inteligencije. Najgrlatiji žele samo da kapitalizam humanizuju. Ali to nije alternativa, kao ni ono što traže ugrožene nacionalne grupe. One sanjaju o čistoj nacionalnoj, a ne o sigurnoj socijalnoj državi. Još su bezalternativniji popovi, prisutni na slavama tajkuna, a ne na štrajkovima. Ponajmanje se socijalna alternativa može očekivati od političkih partija jer gotovo sve imaju svoje kapitaliste mecene. A tek od vlasti ne treba ništa očekivati.

Mogu li bar intelektualci pomoći u traganju za rečenom alternativom. „Patrioti“ iz akademija nauka sigurno ne. Generacijski gledano, teško da dijametralno drugačiju viziju poželjnog društva mogu nositi današnji

tridesetogodišnjaci ili oni još mlađi kojima je socijalizam predstavljen kao totalitarizam. Mladi ne nose solidarnost u nadama jer odavno nema onih koji bi ih podučavali da kapitalizam nije sudbina. Nisu zaraženi alternativnim virusom jer je san o svom dućanu svuda potisnuo solidarnost. A postmoderna i nacionalizam su našu omladinu dodatno vakcinisali od alternative. Privid o bezalternativnosti kapitalizma već 20 godina je realnost, ali ne i umnost. Dokle? Da li nam je potrebna laž o konačno dosegnutoj demokratiji da bi podneli istinu o oporj realnosti u kojoj živimo? Ne, umesto jednoznačne poslekomunističke eshatologije koja nas pritiska nužna je alternativa. Ona se lagano probija, iako retka trezvena osporavanja teze o definitivnom oslobođenju posle 1989. još stoje u senci vatrenog prihvatanja EU.

Premda je bezalternativnost u temelju apsurdna, ona je važno uporište fikcije o konačnom trijumfu kapitalizma. Misaona nosivost ove teze je krhka jer sužava horizont smisla. To je privid koji nameću vladajuće klase. Misliti bezalternativnost znači sasvim rđavo razumeti istoriju. U istoriji ništa nije konačno. Tome nasuprot, bezalternativnost je mirenje sa granicom, zabrana prekoračenja. To je rušilačko a ne stvaralačko mišljenje jer dovodi u pitanje nadležnost uma. Ali nije neotklonjivo. Uslov izmene sveta je promena predstave o svetu, pisao je Marks. Tumačenje i menjanje sveta su nerazdvojivi. Zato ne treba pristajati uz hegemoni epohalni bezalternativni filozofskoistorijski udes, nego ga valja razarati. To je zahvat po sredini, udar u jezgro vladajuće ideologije. Ako hoćemo da menjamo sadašnjicu moramo menjati prošlost. Nekapitalistički režimi iz 20. veka pripadaju nepovratno prošlosti, ali o nekapitalizmu još nije rečena poslednja reč. Iako još nisu osmišljene nove verzije antikapitalističkog življenja 21. veka, kriza neoliberalizma nedvosmisleno pokazuje da je bezalternativnost nametnuta fikcija. Nije reč o prevratničkom nego o istorijskom mišljenju. **(Politika 25. 11. 2011.)**

Grob i vlast

Grob i vlast se dopunjuju. Svojtanje mrtvih je deo borbe oko vlasti. Ovim problemom bavi se tanatosociologija. Grob uglednika nije obično mesto sećanja, nego je naročito sredstvo grupe kojoj mrtvi osigurava koheziju. Bez zemnih ostataka nema dokaza ni mesta gde se održava manje ili više iskrena spiritualna veza sa značajnim pokojnikom. Ove godine u Srbiji su bila aktuelna dva groba. U Aleji zaslužnih građana nedavno je sahranjen pravnik i istoričar, monarhista i konzervativac Slobodan Jovanović. Uz državne i vojne počasti i crkveni parastos je uvećao martirološku simboliku izgnanog monarhijskog premijera. Na komemoraciji su *laudatio funebris* držali predsednik SANU i dekan Pravnog fakulteta. Predsednik republike, okružen najviđenijim srpskim konzervativcima, odao je počast predsedniku monarhijske vlade. Viđeni su i svečano skrušeni bivši komunisti sa dirljivim pijetetom u koroti novog opredeljenja. Slično društvo, ali bez predsednika, bilo je letos aktivno u potrazi za grobom Draže Mihailovića. Ali bez uspeha. Otkuda ovaj tanatološki žar? Mogu li i ohlađeni grobovi razbuditi vrela osećanja koja se daju politički iskoristiti? Kod nas mogu.

Pravo rečeno, Sl. Jovanović jeste bio jedan od najistaknutijih i najplodnijih srpskih intelektualaca između dva svetska rata. Danas ga uzdižu i bez rezervi svojataju istoričari i pravnici. Sociolozi su kritičniji. Milovan Mitrović je uverljivo kritikovao granice spiritualizma i intuitivnog proizvoljnog zaključivanja Jovanovićevog konzervatizma. Borislav Milić je u svojoj knjizi o Sl. Jovanoviću priznao da je reč o najobrazovanijem kritičaru levice svoga doba, ali je pokazao i njegov iracionalizam i pozitivan stav prema italijanskom

fašizmu. Današnje poklonike Jovanovićevog dela ovi prigovori verovatno neće uzбудiti jer konzervativci drže da je gledanje u zube stavu prema fašizmu pristrasna politika mondijalista. Neće biti. Odnos prema fašizmu pokazuje stupanj tolerancije prema šovinizmu. Toga su svesni i dosledni konzervativci kada opominju da je antifašizam blizu izdaje jer remeti zdrava nacionalna osećanja. Hilandar je, kažu, zakon.

Možda i jeste uzor sabornosti, ali zašto onda isti računaju i na eksplozivnu legitimacijsku ulogu Dražinog groba, koga su grozničavo sa forenzičarima tražili. Na Adi Ciganliji su bili uzbuđeni monarhisti, ali i liberali. Bizmark je davno govorio da vlast mora da razbudi maštu nacije, kada je na Istoku tragao za kostima Fridriha Barbarose. Slao je arheologe u Tursku da bi našao ostatke cara koji je umro 1190, a koji bi iznova ujedinili Nemce. Nije li i Dražin grob trebao da bude krunsko svedočanstvo komunističkog nasilja nad srpskim rodoljubom, žrtvonošom nacionalnog oslobođenja? Možda se računalo i na kastraciju komunističkog antifašizma. Kako bilo, autentični zemni ostaci bili bi impozantan simbolički "dokaz" Čičinog stradanja, a njegov grob bi se verovatno pretvorio u zavetno mesto sećanja na najveću srpsku žrtvu. Ne bi to bila obična raka nego grob koji bi dodatno emocionalizovao revizionističku polarizaciju na dželate i žrtve u Srbiji i njegovim pristalicama bio krupan kapital u političkoj utakmici.

Ali, o tom potom. Ovde samo treba dodati da su i prema Draži sociolozi kritičniji nego što su to istoričari. Za sociologiju grobovi nisu samo mesta sećanja i obrade tuge, nego su i simboli vrednosti. Umrli nemaju vlastiti lobi. Njih drugi koriste. Svojatanja groba i leša kao simboličkog kapitala su šarolika i maštovita. Na grobu javne ličnosti se ne tuguje, nego se kroji strateško sećanje, kanališu se emocije i upotrebljavaju mrtvi kao žrtve. Svako ko evocira sećanje na kraj, na smrt vladara, uvek provocira pitanje o novom početku. Simbolički kapital groba pretvara se u vlast. Tanatosociološki rečeno, u dinarskom prostoru opterećenom

tradicijom lelekanja i grebanja lica zbog žalosti grobovi su solidan politički kapital. Zalog kontinuiteta i osvete.

Zaključak je Zmajev: vodeći političari ne počivaju u hladnim rakama, nego u svetlim grobovima. Nikada se ne zna kada njihova ukopna mesta mogu postati oružje. Dok se nad rakom tuži, nad grobom se zaklinje. Simbolički kapital grobova domaćih političara danas je srazmeran njihovom potencijalu da uzbude i sčvrsnu naciju. Da li se ipak nešto menja? Prilično mirno su dočekani posmrtni ostaci bivšeg predsednika vlade. Kakva uzbuđenja treba očekivati, ako se nađu ostaci njegovog ministra Mihailovića? (**Politika 16.12. 2011.**)

Slobodan, Pavle i antifašizam

Decembra 2011. Viši sud u Beogradu je rehabilitovao kneza Pavla Karađorđevića, namesnika Kraljevine Jugoslavije 1941. Istog meseca sa svim državnim počastima je u Beogradu sahranjen predsednik izbegličke kraljevske vlade Slobodan Jovanović koji je rehabilitovan još oktobra 2007. Postupno se poništavaju odluke Sudova DFJ i FNRJ iz 1945 i 1946. Ratnih zločinaca iz 1940-ih je službeno sve manje. Viši sud je odlučio da je presuda knezu Pavlu iz 1945. bila ideološka jer nisu tačni navodi komunističke vlasti i da je "kriv za zaključivanje Trojnog pakta, čime je doprineo agresivnom ratu Sila osovine". Zašto su sadašnji „knezovi“ rehabilitovali davno urmrlog kneza ? Da li je reč o nezavisnoj odluci suda ili o još jednoj političkoj upotrebi prošlosti ? To ne znamo, ali ono što znamo jeste da to nije pomak u antifašističkoj kulturi sećanja nego zaokret ka anti-antifašizmu.

Zato je važnije preći na razjašnjenje kome danas treba, a kome smeta antifašizam? Zašto više nema antifašističkih datuma kao ikona pamćenja? Zašto je antifašizam sezonski?

Najpre treba reći da je antifašističko sećanje srpskog kapitalizma selektivno. Bliži se 9 maj - Dan antifašizma koji je već preakcentovan u Dan Evrope. Verovatno će većina naprečac postati antifašistička. Biće i službenih venaca, izvešće se i po neki performans. Mediji će nas antifašizirati početkom maja, možda i ponekom partizanskom slikom, ali ćemo se verovatno brzo „otrezniiti“. Kada mine sezona antifašizma, opet će se čuti „patrioti“ koji defašizuju Ljotića, patriotizuju Nedića, antifašizuju Dražu i dušebrižnički govore o Obrazu: „To su naša deca“. A u susedstvu je skoro J.Kosor govorila „Hrvatska je kolevka antifašizma“, a ni reči nije bilo o Srbima koji su se 1941. prvi digli na ustanak. Svuda je antifašizam etniziran, iako je u realnosti bio jugoslovenski. Zato što je etniziran, i ne može biti nikakva preventiva protiv grafita sa kukastim krstovima, protiv parola „Smrt Jevrejima“ i protiv prebijanja homoseksualaca i Roma. Cinici dodaju, bože moj, i to je demokratija. Doduše, fašističku potkulturu nasilja povremeno naruši etnizirani sezonski antifašizam koji se samo protokolarno javlja, da bi vrlo brzo zamro. I tako u krug. Govor o komunističkim zločinima opet postaje *in*, a antifašizam je opet *out*. Ima, doduše, i drugačijih glasova. Skoro je SPS ministar Dačić rekao da antikomunizam ne sme da dovede do brisanja antifašizma. Teško, jer i EU drugačije priča. U službenim antitotalitarnim rezolucijama Brisel izjednačava fašizam sa socijalizmom. To čine i mnogi evropski intelektualci. Na tribini u Lajpcigu na sajmu knjiga marta 2011. istoričar Holm Zundhausen me je javno ironično priupitao: „Da je 1945 postojao Haški tribunal, da li bi Tito bio tamo“? Odgovorio sam Nemcu, otprilike: bio bi, ali bi verovatno sedeo u poroti.

Kakav je zapravo danas odnos antikomunizma i antifašizma? Asimetričan. Za razliku od istoka Evrope, gde je antikomunističko pamćenje nadmoćno nad antifašizmom, u zapadnoj Evropi (koja nije iskusiła staljinizam) prevladava vrelo pamćenje nacizma i hladno pamćenje komunizma. Ovu asimetriju je harvardski istoričar Čarls Majer poredio sa analognom pojavom u nuklearnoj fizici. Dok vrelo pamćenje nacizma ima, nalik plutonijumu, dugo poluvreme raspada u istoriji, dotle hladno pamćenje komunizma ima, slično tricijumu, kraće poluvreme. U bivšim zemljama sovjetskog lagera situacija je obrnuta. Ovde obnovljeni nacionalizmi ne mare mnogo za antifašizam jer ga smatraju službenom ideologijom komunista.

Zato i EU vešto preusmerava antifašizam u antitotalitarizam, ali ga ipak ne zaboravlja. Kod nas je odnos hladnog i vreloug sećanja još uvek bliži istočnoevropskom obrascu. Normalizovanom nacionalizmu je bliži anti-antifašizam nego dosledni antifašizam. Zato i jeste domaći antifašizam sezonski. Trguje se sa njim kao na pijaci. Koristi se po potrebi. Kada dođu Medvedev ili Putin, ili kada treba reći da je moja nacija bila na pravouj strani. Naravno nikako ne valja zaboraviti ni to da je i Nedić bio „srpska majka“. Sve u svemu, antifašizam nije stalna pedagoška opomena nego je rastegljiv i sezonski artikal. Zašto? Najpre stoga što još uvek neposustali nacionalizam nerado pominje fašizam jer nacionalisti dobro znaju da je fašizam u osnovi prenaglašeni nacionalizam. Sve sorte poslejugoslovenskih nacionalista drže da kod njihove nacije nije bilo fašizma. Fašizam je tobože iskustvo Drugih. A bilo ga je i još ga ima na svim stranama, u različitoj meri. Ali nema doslednog pedagoškoug antifašizma. Kako bi ga i bilo! Ima li na mitinzima opozicije antifašizma? Bože sačuvaj! Ima li ga kod vlasti? Nema, jer aktuelna vlast sistematski čisti ulice od simbola antifašizma i tu se potpuno slaže sa opozicijom. I viktimizacija monarhije je deo idejne prevencije poslesocijalističkih elita. Ali zato kada u Srbiju

stignu ruski lideri svi smo antifašisti. Na sličan način se Slovenija i Hrvatska antifašizuju kada stignu antifašistički praznici EU. Šta onda reći ? Sezonskim antifašistima samo jedno: „Ko neće da govori o nacionalizmu treba da čuti o antifašizmu“.

Oslobođeno sudstvo nas zbunjuje. Ako je decembra 2011. u Beogradu s razlogom rehabilitovan knez Pavle, koji je potpisao pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu 25. 3. 1941, ispostavlja se da onda treba suditi vojsci i narodu koji su ga zbacili 27.marta. A antifašističku parolu "Bolje rat nego pakt" valja javno denuncirati kao veleizdaju. Vlast se naravno pribojava radikalnog anti-antifašizma i pokušava da vodi dvostruku politiku. Prva je sezonski antifašizam, a druga je strukturna, ali banalna patriotizacija promašenog profašističkog kursa. Premda je povremeno bučan, antifašizam je još uvek epizoda, a anti-antifašizam je struktura. Kako drugačije nazvati politiku one države koja je samo u poslednjih mesec dana iskazala čast jednom šefu države i jednom predsedniku vlade koji se nisu borili protiv fašizma nego su 1941. odmah pobjegli iz zemlje? **(Site Maribor 21. 1. 2012. www.zivljenjenadotik)**

Bolje išta nego ništa

Novu godinu kod hrišćana prate i verski praznici. Hrvatski državni vrh okupio se na proslavi pravoslavnog Božića koju je organizovalo Srpsko narodno vijeće u Zagrebu. Milanović je citirao Teslu, a Josipović se obratio svim vernicima i ljudima dobre volje. Nema više građana ni bratskih naroda. Nema ni bratstva i jedinstva. Uostalom nema ga ni u Egiptu, gde su takođe ovih dana muslimani Koptima

čestitali Božić. Globalizacija nas je posvuda obožila. Nema ni politike bez verskih rituala i retorike.

Svaka epohalna svest traži i nove simbole. Novi rituali jesu verski, ali su sadržaji politički. Ko bi pre dvadesetak i nešto godina i slutio da će se Srbi i Hrvati službeno miriti baš na Božić? I to u magijskom ritualu lomljenja pogače okruženi stručnjacima za onostrano. Ko bi verovao da posrednici neće biti svetovni akteri, ni svetovni datumi, nego Božić i popovi. Retradicionalizacija čuda čini. Pobedili su kapitalizam, nacionalizam i religija, poraženi su levica, internacionalizam i prosvetćenost. Simbolika onostranog sve nas oko Nove godine lagano prožima. Svi smo svečari. Ali ni Briselu tamjan nije mrzak. Bolje i popovi nego levičari i štrajkovi. U pravu su, crkveni oci i pastiri ne uskraćuju božju milost kapitalu.

Naravno da je i liturgijska atmosfera deo demokratije, ali ista nužno otvara jedno važno pitanje. Koliko odista simbolizacija najveće izmišljotine u istoriji, rođenja sina Božjeg, može u digitalnom 21. veku realno zblížiti jezički i kulturno srodne Srbe i Hrvate koji se razlikuju samo po izmišljenoj konfesiji? Koliko je otuda "najradosniji praznik" autentični okvir za novu pomirbu? Zašto to nisu svetovni praznici kao Dan republike ili Prvi maj? Evo zašto to Božić ipak jeste. Iako su i Srbija i Hrvatska prestale da budu monarhije 29.novembra, republika nije upotrebljiv deo identiteta, pa se ovaj datum danas ignoriše. Republikanstvo se ne može emocionalizovati, jer nas dovoljno ne razdvaja od Drugog. U Hrvatskoj je Dan republike signatura jugokomunizma, a u Srbiji pogubne boljševizacije. Da je Srbija monarhija, verovatno bi Hrvati danas ponovo bili strasni republikanci. Ovako su samo mlaki republikanci, ali su zato vatreni katolici. U retradicionalizovanoj atmosferi to je normalizovano, uprkos tome što nije normalno. Naime, ako je suština srpskog identiteta pravoslavlje, a hrvatskog katolicizam, onda

“najradosniji praznik” i jeste pravi termin za dijalog. U suprotnom, ako pođemo od toga da su Božić, tamjan i onostrano gole fikcije i simbolični rituali koji počivaju na megazabludi, onda je u 21. veku i mirenje Srba i Hrvata sasvim blizu fikcije i samim tim nesigurno. Ostaje nešto treće. Ako je Božić samo medijska metafora praštanja, e onda bolje išta nego ništa.

Ko dobija ovim božićnim susretom? Ponajviše političari. Zagreb otvaranjem prema Srbima dobija plus od Brisela, Srbi se nadaju da će poboljšati svoj manjinski status u Hrvatskoj, multinacionalni kapital očekuje da će božićni susret bar malo pomoći uzdrmanoj EU da smiri prostor za novu ekspanziju. Ima li drugih načina mirenja? Ima. Zar ne bi mirenje realnim laičkim suočavanjem sa zločinima vlastite nacije bilo trajnije i korisnije od metaforičnog ritualnog uzajamnog ispipavanja kursa u senci patetičnih fraza o rođenju i trpljenju bogočovaka. Da li bi susreti kritičkih intelektualaca bili plodniji od susreta popova i političara? Možda i bi, ali takve inteligencije nema. Humanistička inteligencija je ili patriotizovana ili komercijalizovana. Umrežena je. Intelektualci - akademici su solidno ukopani u nacionalne šančeve, nevladini intelektualci bez para ništa ne rade, a političari, ako popuste, strepe od stigme izdaje i od izbora. Nova hrvatska vlast je nedavno najpre velikodušno obećala povlačenje tužbe protiv Srbije, ali se ubzo trgnula i ponovo pripretila. Etnocentrizam je zakon. Na svim stranama još odzvanja retorika iz devedesetih: “Moja nacija je najveća žrtva”. Istini za volju, ova retorika jeste u kratološkom pogledu najisplativija. Ali nije u dijaloškom. Valjda se zato i muke Hristove bolje uklapaju u naraciju o zaklanoj naciji nego u onu drugu o propaljoj i osiromašenoj klasi. (**Politika 17. 1. 2012.**)

Našminkani identitet

TV dueli su čudo. Insceniraju svađu, zajapure gledaoce, a malo vajde od njih. Skoro smo gledali TV duel M.Dodik- Č.Jovanović, a potom, vrhunac medijskog apsurdna, duel o istom duelu Biserko-Antonić. Sve je već viđeno - jalova inflacija medijskih polemika. Nema alternative. Zašto javne debate ne rađaju novu viziju nego u njima urednici samo režiraju arenu verbalnih gladijatora? Zašto je naizgled sve rečeno, pa opet ništa?

Tome ima više razloga. Manje je važno to što se pozivaju uglavnom isti politički analitičari, pa se malo toga može promeniti čak i onda kada se sve može reći. Stvara se galama, ali medijski diskretno kontrolisana. I politička retorika je šablonska. Ali, važnije od TV kulture je pitanje zašto hegemoni jezik danas ne može da artikuliše alternativnu viziju stvarnosti? Zato što javni oponenti govore istovetnom politički korektnom retorikom. Dobro je to što se jezik saobražava promenama u društvu, ali ne valja kada guši alternativno izražavanje. U kom smislu je tekući politički jezik nasilan? Npr. sve što je otvoreno sklonu levici važi za ostatak anahrone prošlosti. Sve je to crveno blato i zemljoradnička zadruga. Imperativ "Bogatite se" više nikoga ne uzbuđuje zato što su bezalternativni pojmovi, koji su nekada bili sinonim izrabljivanja, danas našminkani i postali sinonimi napretka: demokratski kapitalizam, vrli preduzetnici, lideri profitabilnosti, tržišna sloboda i sl. Izumrli su samouprava, internacionalizam, bratstvo, solidarnost, i neposredni proizvođači.

Ali nije ni svaka nova retorika u trendu. Ako želite da bude medijski prohodni morate našminkati retoriku. Kako? Na samom početku morate podvući da ste za demokratiju, pluralizam i protiv svakog totalitarizma. Zatim, da bi ste ojačali vlastiti moralni kapital, nije loše dodati da ste isto govorili i u vunenim vremenima. Ili, ako to baš niko ne pamti,

onda dodati da ste uvek bar mislili demokratski i bili „unutrašnji disident“. Ako se ipak neko priseti da ste bili u SKJ onda i ovu nezgodnu prošlost valja našminkati: „Pripadao sam liberalnoj struji u partiji“. I obavezno dodati „nikada nisam bio marksista“. Uvek sam bio demokrata. I to je to. Kraj samoopisa.

Tek kada se na identitet i na vlastitu prošlost nanese pomenuta šminka, retorika postaje prohodna. Samo je našminkani govornik kvalifikovan za debatu o tome ko je veća žrtva, veći demokrata i veći patriota. Najbolje šminkernice su partije. Slične kamuflačne retorike bilo je i u SKJ. Na sastancima su govornici najpre morali da izdeklamuju obavezne komunističke fraze, zatim da se pozovu na druga Tita i tek na kraju da uvijeno kažu nešto kritično. Kažu da je to prolazilo, ali da je vazda sumnjičavi Tito i u najdubljoj starosti prozirao ovaj manevar.

Kako danas dekonstruisati hegemoni sterilni društvenokorektni kameleonski diskurs? Lepo. Za početak odbaciti pomodni demokratski i patriotski šminkeraj. Zatim se lišiti ugodnog samoopisa prvoborca, disidenta i žrtve. Priznati, prespavao sam i Gazimestan 1989. i 5.oktobar 2000-te. Ne napuštati sumnje koje su izvan trenda: u dobri kapitalizam i u demokratski nacionalizam. Dekonstruisati trikove neoliberalizma koji skrivaju eksploataciju i razne pokušaje neoliberala da privatizacijama leče zla koja izviru iz same privatne svojine. Rečju, treba biti ničiji i ne preterano skrušen pred snagom božje reči. Zalagati se za kritički, a ne za slepi patriotizam, za konkretni antifafašizam, a ne za apstraktni antitotalitarizam. Ne verovati mnogo nacionalno budnim terazijskim kosovskim rodoljupcima ni autonomaškim evrokorektnim braniteljima manjina. Za pitanje svih pitanje uzimati socijalno, a potom nacionalno i demokratsko. U siromaštvu nema demokratije. I naravno ne obazirati se na to što je opisani neumiveni i nenašminkani identitet nepodoban za EU, za SANU i za VANU. Ako i jeste malo utopijski, malo

anarhoidan i nikada korektan, neka ga. Istinske alternative nema bez alternativnog identiteta niti bez alternativnog jezika. **(Politika 10.2.2012).**

Upotreba leša, monarhija i Zmago

Početak ove godine po ko zna koji put u Srbiji je u medijima oživljena ideja o obnovi monarhije. Čak se i pretendent na presto (a ne prestolonaslednik, kako se pogrešno titulira) Aleksandar Karađorđević 17. januara ljutno što se sa obnovom okleva. Kazao je da zbog toga što Srbija još nije monarhija dosta trpi i porodični život kraljevske porodice, pa je i princeza Katarina veoma nervozna. Pretendent drži da bi vaspostavljanje monarhije popravilo rejting Srbije u svetu. Na Dan državnosti Srbije 15. februara ove godine opet je pretendent na presto bio u žiži javnosti. Pristalice desničarskih grupa "Naši" , "Obraz" "Ravnogorski pokret", "Kraljevina Srbija" i "Kraljeva omladina" skandirali su 15. februara na svečanosti u Orašcu R. Mladiću i R. Karadžiću. Nisu pretendenta na presto nego vlast optuživali za izdaju Kosova. Vikali su "Imamo kralja". Naporedo i sinhrono sa povremenim upadanjem monarhije u javni život Srbije ne posustaje ni traganje monarhista za Dražinim gobom. V. Drašković uporno ponavlja da on zna sigurno gde je Dražin grob. Ali nikako da ga nađu. Očigledno je da bi i pretendentu na presto Dražin grob dobrodošao. Ko bi još dobio sa otkrivanjem ovog groba? Da li bi od eventualnog spomenika Draži Srbija dobila više nego što će npr. dobiti Hrvatska kada se, kako je obećano, na splitskoj rivi dignu spomenici

Tuđmanu i papi Ivanu Pavlu II. Ko zna, ali motivi su slični. Mrtvi su upotrebljivi iako se ne vidi gde prestaje dignitet umrlog, a gde počinje upotreba leša. Treba sačekati i videti da li će i nova hrvatska vlast razmišljati u kategorijama pećinskog antikomunizma, antijugoslovenstva i građanskog rata s kraja 20 veka. Nažalost, kako izgleda posvuda je vlast još zaokupljena time kako u 21. veku koristiti mrtve iz 20 veka?

Svuda u svetu, a ne samo kod nas grobovi političkih vođa nisu obična mesta sećanja, nego naročito sredstvo grupe kojoj mrtvi osiguravaju identitet. Premda kultovi mrtvih počivaju na obilnom pripisivanju, zemni ostaci, grob i kosti su ipak nužni kao "verodostojna" osnova pripisivanja. Bez zemnih ostataka nema dokaza ni mesta gde se održava manje ili više redovna spiritualna veza sa značajnim pokojnikom. Kod nas su liturgije ove vrste naročito emocionalizovane. Na eksplozivnu legitimacijsku ulogu Dražinog groba, za kojim su na Adi Ciganliji i službeni državni organi uzalud tragali leta 2011, računali su monarhisti i V.Drašković. Možda bi simbolička funkcija otkrivenog Dražinog groba ojačala veru u četničko rodoljublje i antifašizam i bila mesto hodočašća i zaklinjanja najvećem srpskom rodoljubu - borcu, ali i najvećoj žrtvi komunista i socijalizma. Kakvi god, autentični zemni ostaci bili bi važan simbolički "dokaz" Čičinog stradanja, a Dražin grob bi kao mesto sećanja na nedužnu žrtvu emocionalizovanim insceniranjem zaveta pokojnika mogao obavezivati na istrajavanje na njegovom putu. Možda bi bio mesto zakletve novih Dražinih pionira, a možda i prazan brend nacionalizma? Treba sačekati da se sneg otopi.

Da li bi eventualno otkriveni Dražin grob ojačao i dodatno emocionalizovao revizionističku polarizaciju na dželate i žrtve u Srbiji i bio važan kapital u političkim borbama. Možda pre petnaestak godina, danas teško. Ali bi monarhiste sigurno osokolio. Verovatno bi i crkvena

inscenacija na grobu uvećala martirološku simboliku četnika. Uvek je konstruisanje i insceniranje naslednika preko svojatanja groba i leša kao simboličkog kapitala šaroliko i maštovito. Na Titovom grobu su partijski kadrovi tokom 1980-ih javno demonstrirali odanost maršalu i njegovom putu, a u kuću Cveća je jedno vreme stizala i Štafeta mladosti kao znamen spona jugoslovenske omladine. Bez uspeha. Danas Ivica Todorčić, hrvatski tajkun, redovno sa porodicom obilazi Tuđmanov grob da bi patriotski, iskazujući poštovanje osnivaču hrvatske države, učvrstio posed. Da grobovi uglednika nisu uvek aktuelni i da se nikada ne može predvideti način njihovog instrumentalizovanja, verovatno bi ostali obična mesta bola i simboli prolaznosti života. Ali nije tako. Upravo se u nepredvidivosti politike i skriva dugi simbolički kapital grobova.

Tuđmanov grob je i danas mesto službenog sećanja i simboličkog demonstriranja HDZ da je verna "ocu hrvatske samostalnosti". Naravno da malo ko danas pomišlja na dizanje spomenika Titu. Ipak u užičkom muzeju se radi na uređenju postavke Užička republika i na rekonstruisanju Titove radne sobe. Očekuje se turistički, a ne politički učinak. Na dizanje spomenika S.Miloševiću niko ne pomišlja. U Hrvatskoj je drugačije. Po uzoru na raniju harizmatizaciju Broza, Vlada Republike Hrvatske je izgradila niz spomenika F.Tuđmanu: u Požegi, Slavanskom brodu, Bibinju, Škabrnji, Gospiću, Vukovaru, Kaštel Lukšiću, Širokom Brijegu, Imotskom, Plaškom, Lipiku, Virovitici, Velikom Trgovišću, Lovincu, Podbablju. Motivi statuomanije Oca nacije i mlade hrvatske države slični su onoj koja je vladala stoleće ranije u mladoj nemačkoj carevini kada je 1899, samo u toku jedne godine nakon Bizmarkove smrti, 470 opština u Nemačkoj odlučilo da podigne "Bizmarkov stub". Ima li razlike u spomeničkom sećanju između Hrvatske i Srbije? Ima. Hrvatska je dobila rat, a Srbija je gubitnik. Pa ipak, sećanje gubitnika je kritičnije i nadmoćnije zato što nije zaslepljeno euforijom pobeđe.

Tako je danas, ali se vremenom smisao grobova i spomenika menja, jer ovi podležu dekontekstualizaciji i rekontekstualizaciji. Nakon sloma Jugoslavije Titov mauzolej je izmešten iz svog izvornog konteksta pravdanja socijalističke sadašnjice, pa je 1990-ih bilo i predloga da se ukloni. Ipak je ostao, jer Milošević nije hteo da se kocka sa antititoizmom. Antikomunistički i nacionalistički duh u građanskom ratu 1990-ih je na novi način uokvirio smisao Titovog groba detronizujući njegov značaj. Kuća cveća je danas snabdevena novim značenjima. Titov grob ne treba srpskom kapitalizmu, ali treba srpskom turizmu. Početkom 21.veka u "šoku tranzicije" buknule su nejednakosti i napetosti divljeg kapitalizma koje su podstakle titostalgiju, pa je i Titov grob postao simbol, doduše bezuticajni, obnovljene sumnje u kapitalizam. Sa protokom vremena prostor sećanja na svakog uglednika neumitno se sužava, pa i njihovi grobovi spontano i lagano gube izvornu simboliku. Grobovi nacionalnih lidera su otporniji zubu vremena od grobova klasnih heroja. Dugoročno gledano unosnije je braniti naciju nego sirotinju.

Da se vratimo monarhiji s početka teksta. Građanski rat sećanja na prostorima biše Jugoslavije se usložnjava i menja: od slovenačke podrške Albancima u Cankarjevom domu 1990. do proboja Zorana Jankovića i poziva na odbranu Kosova i Srba koji je u opširnom intervjuu uputio Zmago Jelinčić prošlog meseca sa TV Happy u Beogradu. Da li možda spor oko Piranskog zaliva menja srpsko-slovenačke odnose? Ne mnogo. Pa ipak, možda i nije retoričko pitanje: "Ako je neprijatelj moga neprijatelja moj prijatelj, hoće li zbog toga i Zmago postati karadorđevićevac"? **(Site Maribor evropska prestonica kulture februar 2012. www.zivljenjenadotik)**

Rizična nagrada

Predsednik Srpskog sociološkog društva je za 18.mart zakazao redovnu skuštinu na kojoj bi trebala da se ustanovi nagrada „Mirko Kosić“ za najbolju knjigu domaćeg autora iz oblasti sociologije i „time trajno očuva uspomena na ličnost i delo M. Kosića“. Lepo.

Ali ko je bio Mirko Kosić? U dobu između dva svetska rata on jeste bio obrazovan sociolog. Premda je u saznajnom pogledu u svojim radovima izneo niz zanimljivih zapažanja, ostao je u granicama psihologizma, a vizija društvene strukture mu je bila elitistička i konzervativna. Zanimljivije je da je od 1941. do 1944. bio zamenik guvernera Srpske narodne banke i jedan od vodećih Nedićevih finansijskih stručnjaka. Umro je u Švajcarskoj kao emigrant 1956. U emigrantskim polemikama je isticao da je za vreme okupacije mnoge spasavao i da je bio „dražinovac“. A u publikaciji „Grobari Jugoslavije“ iz 1951. izričito ističe „uzvišeni samoopregor dva čestita i mudra čoveka: D.Ljotića i M.Nedića“, i dodaje „ciganski je ružiti Nedića“. U drugom spisu „Je li 27. mart plaćen?“ iz 1950. odgovara pozitivno i B.Čubrilovića optužuje da je podneo ostavku u Cvetkovićevoj vladi „po diktatu svoje gospođe Jevrejke“.

Ovde treba ostaviti na stranu Kosićevo viđenje sebe kao „unutrašnjeg disidenta“. Toga smo se danas dosta naslušali. Važnije je nešto drugo. I nagrade propisuju vrednosti. Ako se ustoliči ova nagrada onda se može desiti otprilike sledeće. Kada mladi sociolog prihvati ovo priznanje, red je da pomene da je ponosan na intelektualni angažman M.Kosića, dakle na kvislinšku aktivnost. Može čak biti i ubeđen da je tada biti uspravan značilo biti uz hrabrog Nedića, a ne u šumi sa kukavičkom bandom i odmetnicima. Jer sila boga ne moli, a to su dobro znali realistični Kosić i Nedić, pa nisu poklekli pred belosvetskim bastardima i

Jevrejima koji su se digli protiv Novog poretka Velikog vođe nemačkog Rajha. A to što je Nedićeva i Kosićeva vizija budućnosti propala, bože moj, ko je to tada mogao slutiti.

Šta se još može desiti? Potencijalni laureat može poverovati u mantru da je ova nagrada simbol oslobođenja sociologije od marksizma i mondijalizma. I potsetiti na to da je M.Kosić patriotski intelektualac već samim tim što je pred komunistima morao u izbeglištvo. A onaj koji dodeljuje ovu nagradu može opet u prigodi slobodno reći da je ova nagrada još jedan dokaz „Zašto Srbin ne može biti komunista“. Ovo je inače bila česta tema maturalnog ispita u kvislinškoj Srbiji. Može sve to biti rečeno, ali i ne mora. Možda se Kosić može svečarski i drugačije akcentovati i saobraziti „oslobođenoj srpskoj sociologiji“?

Ako i može, treba se dobro napregnuti da se iskrivi gorepomenuti izvorni smisao angažmana M.Kosića. Još nešto, sasvim uzgred. U istoriji domaće sociologije bilo je i obrazovanijih sociologa od M.Kosića koji više nisu među živima. Za većinu od njih se može reći da nisu gledali na Hitlerov novi poredak kao Kosić, nego da su u ratu bili „šumari“ i antifašisti. I kasnije su bili kritičniji prema titoizmu nego što je to bio Kosić prema Nediću. Može predlagač pomenute nagrade sve to uvažiti, ali, upkos svemu, držati da je Kosić ipak bolji simbol svladavanja bliske prošlosti domaće sociologije. Zna se koje.

Ako se sve može srediti tolerantnim muljanjem, u čemu je onda problem? Možda poneko i pomisli da ipak nije srećno to što je Kosić bio nedićevac? I što nije, kao drug Tito, bio „šumar“, antifašista? Bože sačuvaj! Ne leži identitet sociologa samo u otporu režimu. Uostalom današnji konzervativci i ne mare mnogo za antifašizam. Pa šta onda smeta kod Kosića? Samo jedna sitnica. Kao uzor

intelektualnog angažmana Kosić može ojačati već na sceni prisutni rizični simbol srpskog patriotizma - kvislištvo. Normalizacija kvislinštva nije samo stvar časti konzervativaca nego i ulične političke kulture. Sa punim pravom Nacionalni stroj može sutra reći: „Ako je već Nedić normalnost, zašto ste onda nas zabranili“? Svako slabljenje antifašizma osigurava konzervativcima prednost u borbi oko kulturne hegemonije. Ali i nasilju. (**Politika 6.3.2012.**)

Studentski delatni otpor kapitalizmu*

Video sam u ovom vašem studentskom pokretu nešto više od studentskih zahteva i zbog toga sam se odazvao pozivu vođstva da nešto kažem o ulozi, značaju i karakteru vašeg protesta. Uočio sam u vašoj akciji nesvakodnevni upad i napad na već normalizovani domaći socijaldarvinistički neoliberalizam. Vidim generacijski i socijalni protest protiv neoliberalizma, jedan suptilni otpor, koji, za razliku od drugih protesta na ovim prostorima, nije zaražen nacionalizmom. I to me je, između ostalog, privuklo vašem protestu i podstaklo da o njemu razmišljam. Neću govoriti samo o tome kako ja lično vidim ono što vi radite, nego ću pokušati da vas suočim sa nekim perspektivama iz kojih vas danas drugi gledaju. Na koji način vaš pokret drugi vide i tumače u široj i užoj javnosti, beogradskoj, srbijanskoj pa i još široj.

Glavna viđenja vašeg pokreta, u koja su naravno uključena i moja gledanja, podelio bih na tri perspektive. Kad kažem perspektive, to su vidici koji se otvaraju sa određenih karakterističnih osmatračnica, a sa kojih se vide pojedini

aspekti vašeg pokreta. Šta je, dakle, to što razni posmatrači ističu da je važno kod vas, šta vam pripisuju, šta osuđuju a šta uvažavaju?

Prva perspektiva, koja je, nažalost danas hegemon, jeste tzv. žablja pespektiva iz koje se posmatraju i tumače studentska gibanja koja se dešavaju ovih dana u Beogradu. Ta žablja perspektiva jeste pogled odozdo iz kog se vidi samo ono što ste vi istakli na vratima, a to su niže školarine i drugi konkretni studentske zahtevi. Iz ove perspektive se ne vide druge važnije strane studentskog pokreta.

Iz pomenute žablje perpektive gledaju na vas dve struje. Prva je proceduralna, koja vidi samo to da vi kršite univerzitetska pravila koja su doneli viši forumi. Oni otprilike kažu : "Šta zapravo studenti hoće ? Postoje pravila kojih se svi moramo pridržavati, ta pravila su doneta u najvišoj ustanovi, u građanskom parlamentu, donele su ih slobodno izabrane političke partije u pluralističkoj demokratskoj atmosferi. Pa šta onda studenti hoće kada je sve *lege artis*". To je žargon proceduralne demokratije - ništa mimo zakona. Međutim, niko se ne pita na koji način su pomenuti subjekti doneli ta pravila? Upravo u protestu protiv procedure, čija je suština represivna tolerancija, ja vidim veliku simboliku vašeg protesta. Odmah da kažem, pomenuta pravila doneta su u političkoj utakmici koja je u osnovi trka sa jednim konjem. Sve partije koje se nadmeću oko pridobijanja glasača su danas u Srbiji partije koje ne dovode u pitanje kapitalizam. Kapitalizam je aksiom za sve partije. Ako se i ne slažu oko ulaska u EU, oko kapitalizma sasvim sigurno nema nikakvih nesuglasica. Sa tim se slažu čak i oni koji danas sebe nazivaju levicom, premda nemaju veze sa istinskom levicom. Ja sam uočio u vašem pokretu sumnju u ove neprikosnovene postulate. Drugim rečima, nazreo sam alternativu kapitalizmu. Možda sam, doduše, malo i domislio vaše namere, ali ako sam to i učinio, učinio sam zbog toga jer ove socijalne proteste na Filozofskom fakultetu vidim kao deo snažnog

globalnog procesa, a ne kao neko puko izolovano dešavanje, koje je iznenada izbilo poslednjih desetak dana. Ne bih pominjao nultu tačku tog procesa, možda je to jun 1968, pa onda dalje kako je sve to išlo. Uprkos istorijskim razlikama, vaš protest je najbliži junu 1968, pre svega zbog snažno istaknutih socijalnih zahteva i zbog odsustva nacionalizma. Naravno, protest je blizak i onom talasu antikapitalizma koji se danas valja svetom, a koji ne hvata vladajuće za reč, nego dovodi u sumnju neke postulate forumske demokratije. Zato vladajući i strepe da se ne otmete političkoj kontroli.

Da se vratim pomenutoj žabljoj perspektivi koja je danas hegemon. Najčešće vas procenjuju i osuđuju iz žablje perspektive. Druga verzija ove perspektive, pored pomenute proceduralne, je nacionalnocentična. Nacionalisti kažu otprilike sledeće : „Šta studenti na Filozofskom danas traže kada je glavni problem u Srbiji nacionalni? Kakva socijalna, lokalna prava oni od nas traže kad je nacionalno pitanje ono osnovno što u Srbiji danas treba rešavati“ ? Ovaj slepi patriotski refren slušamo više od dvadeset godina. Vi ste danas na udaru, između ostalih, i tog refrena društva u kom je nacionalizam skoro normalizovan.

Odmah da vam kažem, pošto sam bio svedok junskih zbivanja '68 godine, da je vama danas daleko teže da pridobijete javnost socijalnim zahtevima nego što je to isto bilo nama '68 godine. Šezdesetosmaši su imali međunarodni oslonac u svetu u kom je tada dominantna hegemonia epohalna svet bila levičarska. Danas, vi pokušavate, vi ustajete u potpuno drugačijoj atmosferi. Danas je hegemonia neoliberalna, prokapitalistička epohalna svest. Zato je danas vaš posao neuporedivo teži. Ali s druge strane, sa istog razloga ste vi znatno upadljiviji i disonantniji u vlastitom okruženju nego što su bili junski revolucionari '68. Imajte uvek na umu ove razlike između epohalne svesti iz 1960-ih i danas, pa ćete se manje čuditi otporu na koji danas nailaze čisto socijalni zahtevi koji sumnjaju u kapitalizam. To je,

dakle, sažeto rečeno, žablja perspektiva koja je svakako invalidna i partikularna.

Međutim, postoje i neke druge perspektive koje, doduše, nisu hegemone, ali jesu važne. Narednu perspektivu bih uslovno nazvao ptičjom. Popnimo se malo više pa ćemo pogledom obuhvatiti širi deo celine. Iz visine se neke stvari bolje vide. Videćemo da ono što se dešava danas u Beogradu na Filozofskom fakultetu jeste pre svega socijalni protest. To neće da vide oni koji vas odozdo osuđuju, od rektora do raznih medija. Reč je o dominaciji socijalnog protesta i socijalne nepravde nad svim drugim protestima i nepravdama. Gledano iz visine, zahtevi studenata za smanjenjem školarine, za češćim ispitnim rokovima, jesu za mene važni simboli jedne dublje strukture koja se nazire i koja nadire u sličnim antiliberalnim protestima koji se danas talasaju svetom, pa zahvataju i naš prostor u poslednjih nekoliko meseci. To je antikapitalizam 21.veka u kom ima mnogo zabavnih performansa, ali je po prvi put neoliberalizam ozbiljnije doveden u pitanje nakon sloma evropskog socijalizma. Dakle, ja vidim svrhu vašeg protesta i njegovo mesto upravo u sklopu globalnog pokreta protiv neoliberalizma.

Vi jeste usamljeni u javnosti zato što ne nastupate u sklopu nacionalnih zahteva koji bi vam osigurali prohodnost u javnosti, pa zato i ostajete izdvojeni, zato je većina i sumnjičava prema vama. Čude vam se čak i oni koji ne misle nacionalno. Danas svako zna da ako se želi osigurati prohodnost u javnosti, zahteve treba kostimirati na nacionalni način. Ja to nisam video kod vas, pa mi je i ta vaša nediplomatičnost privlačna. Pozivam vas da ustrajete upravo na tome, da se, naime, o nečemu može misliti i razmišljati i van nacionalnog šablona, da postoje neke druge kategorije. Da postoji i ona kategorija koja je odavno na ovim prostorima zaboravljena, a to je klasa. I da je nužna kritika klasnog

izrabljivanja koja polazi od premise o jednakosti svega onoga sto nosi ljudski lik. To je kritika koja ne broji krvna zrnca, nego govori o potlačenosti ljudi u društvenoekonomskom procesu. Možda sam malo domislio vaše zahteve, ali ja upravo ovo vidim iza vašeg protesta. Dakle, od pomenute žablje perspektive treba se čuvati jer vi niste politikanti, vi se ne bavite politikom. Skoro vam je vođa jedne bivše ultrašoviniističke partije javno pružio podršku (A.Vučić iz SNP). Čuvajte se takvih podrški. Ta podrška, koju javno preko medija upućuju studentskom protestu, ravna se prema logici da je "neprijatelj moga neprijatelja u stvari moj prijatelj". Dakle, ako vi udarate po sistemu, vi ste samim tim prijatelj i opozicije. Čuvajte se solidarnosti ove vrste. Držim da vaš protest nije politički, nego da je socijalni i da je i generacijski uslovljen onim nezadovoljstvom i onim očekivanjima koje vi mladi imate od života. Čuvajte se dnevne politike! Na kraju, da ne dužim sa analitičkim raščlanjavanjem, pored žablje i ptičje postoji i avionska perspektiva, iz koje se opet na jedna drugi način vidi vaš pokret. Iz te avionske perspektive, iz pogleda iz aviona, vi jeste sićusni, ali ste jasnije uklopljeni u celinu svetskih antikapitalističkih gibanja. I tu svest takođe treba da imate, da niste samo lokalni beogradski pokret, da niste ni regionalni balkanski pokret, nego da ste deo antikapitalističkog protesta koji se vidi u svetu kao jedan oblik nezadovoljstva neoliberalizmom. Opet jedna paralela. Juna '68 godine (ja sam tada bio student prve godine sociologije) mi smo bili sasvim svesni da nismo nezadovoljni samo partijom i Josipom Brozom, nego da smo i deo šireg revolucionarnog antikapitalističkog i antiratnog pokreta od Berklija, preko pariske Sorbone i Berlina do Beograda. I tada je, juna 1968, Beograd bio otvoren prema svetu kao što je i danas. I tada to nije bio Bukurešt, ni danas to nije Bukurešt. Imajte na umu tu razliku između položaja Beograda i ostalih gradova u struji svetskih progresivnih socijalnih pokreta čiji ste vi deo. Skrećem vam pažnju još na nešto. Nikada nemojte misliti da je s vama nešto počelo, kao ni to da će se sa

okončavanjem vašeg pokreta to isto okončati. I kada se vaš protest okonča, budite svesni da ste značajan segment onog pokreta koji je neprekidno prisutan na ovim prostorima, da ste deo procesa čija je osnovna komponenta socijalni bunt. To je borba protiv društveno ekonomske nejednakosti, protiv onih 10 ili 5 posto oligarha i tajkuna. Ako imate tu svest o vlastitoj (ne)prolaznosti, lakše ćete shvatiti suštinu vlastitog protesta. Zato, ako izборite vaše uže studentske ciljeve, pa čak i ako vam obore školarine, nemojte misliti da ste završili vlastitu misiju. Imajte uvek na umu onu daleko dublju simboličnu poruku koju nosi vaš protest. Vi ste ustali protiv procedure, vi ste primer građanske neposlušnosti koja se ne slaže sa današnjim pravilima kapitalizma koje nameću vladajuće klase, a ne elite. Otvoreno ste napali moralnu ekonomiju društva koju reguliše tržište. Ako na taj način shvatite vlastitu misiju, pa makar se ona i okončala, vi ste već nešto važno uradili. A možda se protest i obnovi u sledećih mesec ili godinu dana?

Rekao sam da su danas uglavnom marginalizovani pokreti sa socijalnim zahtevima i da je zbog toga vaš pokret vrlo upadljiv i vrlo markantan u moru desničarskih, šovinističkih i raznih drugih nacionalističkih pokreta. Vi ste ustali sa drugačijim težnjama i aspiracijama. Ustali ste protiv pravila kapitalizma, a u ime socijalnih zahteva, i u ime društvenoekonomske jednakosti kojoj treba težiti. Ne branite trivijalizovanu nacionalnu, nego zaboravljenu klasnu pravdu. U tom smislu mislim da ste odista alternativni. U istom smislu držim da su ovi drugi pokreti bezalternativni. Ako politika živi od alternativnog mišljenja onda je bezalternativnost neoliberalizma uništila istinsko političko nadmetanje. Zašto? Otuda što nacionalistički, a i mnogi drugi pokreti polaze od toga da je kapitalizam sudbina, da je kapitalizam večnost, da se može manje ili više popravljati, da nas čekaju obilje i sreća kad uđemo u EU, da je ovo kod nas divlji kapitalizam, a da je tamo u Zapadnoj Evropi u Švedskoj

ili u Norveškoj nešto drugo. A kada uđemo u EU, biće to tobože neki drugi kapitalizam. Nisam u to siguran. Pojam divlji kapitalizam je pleonazam. Svaki kapitalizam je divlji, a kada se podudari sa nacionalnim tenzijama postaje ubilački. Otuda, danas nije alternativa tragati za humanijim kapitalizmom ili za kapitalizmom sa ljudskim likom kako neko kaže. "Eh da mi je da živim u Švedskoj, sve bi bilo dobro". Ne. Treba tragati za nekapitalističkom alternativom.

Kakvom? To sigurno nije ona jednopartijska alternativa koja je propala krajem 1980-ih. Jednopartijski evropski socijalizam treba produktivno zaboravljati. Šta znači zaboravljati? Ne treba ga demonizovati, kako to rade rezolucije EU kada u antitotalitarnom maniru spajaju i izjednačavaju fašizam i socijalizam. To sigurno nije način. Evropski socijalizam, a naročito jugoslovenski, bio je jedna verzija autoritarne modernizacije, sa dobrim i lošim stranama. Pa ipak, valja ga produktivno zaboravljati da ne bi sužavao mogućnost stvaranja nove nekapitalističke alternative. To je otprilike pravac u kom treba da razmišljaju ne samo studenti, nego i domaća politička i stvaralačka inteligencija. Nažalost, takvog razmišljanja, da postoji alternativa savremenom kapitalizmu i da je treba graditi i promišljati, ima jako malo. Ne bih ulazio u razloge zbog čega je tako, o tome je dosta pisano.

Na kraju bih vas upozorio da treba da ostanete nepragmatični. Još više od toga, u jednom osobenom smislu ne treba da budete realni. Treba da tražite i ono što je znatno teže ostvarljivo. Simbolika ove težnje jeste parola sa zidova Sorbone '68 : "Budimo realni, tražimo nemoguće". Šta to znači? Ne ostati zarobljen u konkretnom operativnom smislu ciljeva koji se mogu izboriti, nego stremiti idealima. Ne miriti se nikada sa receptima koje nam odozgo serviraju instance različitog ugleda: službeni univerzitet, EU, političari! Ne miriti se s konkretnim ustupcima, tražiti nešto drugo, nešto više!

Vašoj generaciji je teže pojmiti ovo stremljenje, jer vas nisu, kao nas, učili da je utopija potrebna svakoj misli u društvu. Podučavaju vas da izbor podrazumeva samo realne alternative unutar zadatih granica koje propisuju nove vladajuće snage. Zaboravite zadate granice! Bez utopije nema realne kritike društva, koliko god to na prvi pogled zvučalo paradoksalno. Ako sa stanovišta realnog i dostižnog kritikujete neistinito i neautentično, domašaj vaše kritike biće niži, nego ako istu realnost procenjujete poredeći je sa vizijom humanijeg koje je teško dostižno. Propisujte sebi višu normu ukoliko postojeće osporavate sa stanovista one dugo prisutne vizije društvenoekomske jednakosti, koja je vekovima osmišljavana u razvoju ljudskog društva, a koju neoliberalizam planski ignoriše. U tom smislu ne treba zaboraviti utopiju u normalizovanom kapitalizmu. Završiću izlaganje sa upozorenjem Gintera Grasa: "Ne valja omudreti, treba ostati besan". To je i moja poruka vašem alternativnom protestu.

***Autorizovano predavanje održano studentima u protestu na Filozofskom fakultetu u Beogradu 25.10.2011. Objavljeno u Novi Plamen (Zagreb) g. VI (2012) br. 17. 134-137**

Aktivni grobovi

Marta 2012. u austrijskom gradiću Leondingu je uz dozvolu lokalnog katoličkog sveštenika i dalje rođake, službeno srušen grob Alojza i Klare Hitler zato što je postao hodočašće neonacista. Hitlerovi roditelji su posthumno stradali zato što im sin Adolf nije uspeo kao slikar. Zašto je ova vest važna? Mi sigurno nemamo zločince takvog ranga da bi im ekshumirali pretke. Ali zato imamo politički aktivne svetle grobove. Svakoga Marta DS posećuje grob Đinđića, a SPS grob Miloševića. I Titov grob je svakog maja prepun jugonostalgičara. Prenose se i Karađorđevići. Šta će tek biti ako nađu Dražin grob? Politička upotreba groba ne posustaje. Zašto?

Najopštije govoreći svetli grobovi bude osećanja. Važni segmenti kulture i politike nastaju iz veze bola i sećanja. Bol kao intenzivna emocija stvara sećanje. Ali i sećanje stvara bol. Emotivno sećanje pokreće na akciju, a kada se ideologizira postaje političko sećanje. Na grobu se učvršćuje identitet glasnom zakletvom ili tihovanjem. Sociološki rečeno, preko pogreba i groba političkog vođe ne stičemo samo iskustvo pojedinačne smrti nego proživljavamo i naročito emocionalizovano iskustvo ugroženosti konkretne političke grupe tj. one spona koja nas veže za kolektiv.

Sa istog političkog razloga katkad se mrtvi ponovo ubijaju. Novu smrt ne donosi brisanje pojedinca iz službenog sećanja, nego ova nastupa tek onda kada je planski zaborav vezan i za nestanak ustanove kojoj je političar na čelu. Politička smrt Hitlera osigurana je slomom nacističke partije i Trećeg Rajha, dok slavljenje Staljina nije kažnjivo ni nakon sloma socijalizma. Dok Hitler nema groba, dotle između Lenjinovog mauzoleja i zidina Kremlja stoji još uvek Staljinova bista gde je sahranjen sa desetak ostalih sovjetskih lidera. I Musolini je izbegao organizovani zaborav. U rodnom gradiću Predapio sahranjeni su posmrtni ostaci Musolinija 1957. godine, a hiljade neofašista sliva se ovde svake godine gde postoji i muzej koji slavi Dučea. Slom fašizma značio je političku smrt gotovo svih kvislinga od Petena do Pavelića, dok sa slomom evropskog socijalizma nisu politički ubijeni liberalniji komunistički političari kao Tito i Dubček. Čak se i u Francuskoj govori o tri smrti generala De Gola: najpre definitivno povlačenje u Kolombej 1969, zatim umiranje 1970. i na kraju neuspeh njegovih naslednika na predsedničkim izborima 1974. To samo donekle važi i za političku smrt Tita. Nakon prirodne smrti 1980. usledilo je krajem 1980-ih ukidanje Zakona o zaštiti imena i lika J.B.Tita i konačno 1992. nestala je SFRJ. Uprkos snažnoj titostalgiji danas je Titovo ime politički skoro neupotrebljivo. Manje je važno to što se vođinoj političkoj smrti opiru nostalglični pojedinci i vatreni sledbenici. Za političku smrt je važniji nestanak partije koja neguje autoritet vođe.

Današnje partije dobro znaju kako valja živeti od smrti i kako upotrebom smrti kontrolisati podvlašćene. Grobovi vodećih političara su mesta sećanja i obrade tuge, ali i simboli vrednosti, mesta okupljanja i integracije pristalica. Grob integriše grupu. Kod nas su grobovi 1990-ih bili političko oružje i objekti osvete. Kosovo i Jasenovac su uspešno mobilisali Srbe, a Blajburg je Sloveniji i Hrvatskoj još uvek strateški osigurač antijugoslovenskog i

antisocijalističkog identiteta. Tek ovih dana hrvatski Sabor odlučuje da li će i dalje biti pokrovitelj komemoracije na Blajburgu. Utisak je da su o tome počeli da razmišljaju tek kada su osigurali nezavisnost i dospeli na prag EU. U međuvremenu su u Hrvatskoj masovno rušeni narodnooslobodilački spomenici i dignuti novi nacionalnooslobodilački. Aktivisti pamćenja su do sada samo Tuđmanu digli petnaestak spomenika. Da to nije sistematski obrađeno, skorašnji hrvatski protest protiv rehabilitacije Draže u Srbiji bi se možda i mogao tumačiti drugačije. Ovako su svojim upozorenjem da se treba čuvati Draže, ali ne i senki vlastite prošlosti, hrvatski političari ispali dvolični. Skoro kao Austrijanci koji su svojevremeno slavili Hitlera, a danas mu i pretke iskopavaju.

Šta činiti? Prestati sa političkom upotrebom leša, svladati nekromantsku političku kulturu iz prošlosti i suočavati se kritički sa šovinističkom prošlošću. Gušiti građanski rat sećanja. Kod nas su grobovi kao tajna vrata prošlosti još uvek vulkanski aktivni, pa otuda ni vest s početka teksta nije prazna bizarnost. (**Politika 12. 4. 2012.**)

Kako pristojno umreti

Generacije se ne razlikuju samo po spoju iskustva i očekivanja od života nego i po viziji dobre smrti. Kako pristojno umreti? U tradicionalnim društvima dobra smrt je bila umiranje u okruženju rodbine uz primanje oprostaja od popa. Dobro umreti tada je značilo umreti pripremljen i u pravo vreme. Nikako nesrećom, niti nasiljem. Izuzetak su bile časne smrti u slavnim ratovima.

Kako je zapazio francuski historičar F. Arijes, tek od 19. veka u Evropi je smrt prestala da bude ukroćena. Čovek se više nije fatalistički mirio sa smrću. Naprotiv, smrt se postupno dramatiizuje i shvata kao razaranje, a ne kao nužno preseljenje. Sa rastom ravnodušnosti prema religiji je dramatično nemirenje sa prestankom života potisnulo i ravnodušnost prema smrti. Od tada pa sve do 18. veka prevladavala je ritualizovana žalost. U 19. veku vidljivo je dramatično iskazivanje bola, a od sredine 20 veka žalost se opet potiskuje. Kako?

Tako što se smrt sve više pomera iza kulisa. Sa pojavom javnih bolnica, umiranje se izmešta iz svakodnevice doma, jer je prisustvo bolesnika sve više opterećivalo ukućane. Ovo izmeštanje ojačalo je svetovno tumačenje smrti. Tuga se počela svladavati u sve užem krugu, lekar je postao privilegovani i moćni „sveštenik smrti“ u modernim društvima, a država je preuzela monopol kod registracije i regulacije sahranjivanja. Socijalizam je još više odgurnuo popa od groba. Ali je zato nakon sloma evropskog socijalizma stigao restaurativni udar, koji je, pored ostalih rituala, iznova klerikalizovao pogrebni i žalbeni ceremonijal. Promene u poimanju smrti nisu pravolinijske nego ciklične. Danas skoro da nema sprovoda bez sveštenstva. Umiranje jeste modernizovano, ali ne i sahranjivanje.

Izvan politike, u svakodnevici, na novu sliku smrti nesumnjivo je uticalo sve ređe suočavanje sa realnim umiranjem. Dok je ranije živeti u zajednici značilo učiti se i umiranju, danas se o tome malo uči. U ranijim stolećima su se i deca kretala oko odra umirućeg, pa je i smrt bila integrisana u svakodnevicu. Danas je umiranje izolovano od grupe, ali je time i pojačan strah od nje. Umiranje je postalo sve manje vidljivo kada je smrt potisnuta iz doma u bolnicu. Na neki način smrt izumire. Danas u Nemačkoj 65% ljudi umire u bolnicama, 25% u domovima, a samo 10% u kućnom

okruženju. Smrt se kao neprijatan i kao prljav događaj više ne trpi, pa se potiskuje iza zidova bolnice. Ljudi su sve manje sposobni da tuguju. Samrtnik je opterećenje, prenosi se u bolnicu, neretko zbog straha najbližih, koji nisu zreli za suočavanje sa smrću. Osiromašeni penzioneri u kapitalizmu skončavaju okrutno razapeti između straha od smrti i straha od života. Odbacuju ih i porodice i bolnice. Razumevanje smrti danas je otežano izbegavanjem suočavanja sa smrću.

Generacijski gledano, menja se kvalitet umiranja. Lepa je iznenadna smrt "s nogu", a ne ona dugo očekivana u krevetu. Zato gerontolozi i tvrde da je danas teže nego ranije pripremiti se za vlastitu smrt. Danas su umiranje i smrt privatniji događaji nego ranije. Zbrinjavanje ostarelih prestaje da bude stvar porodice. Starenje, pa i neposredno umiranje (koma) se izmešta u gerontološke centre. Smrt se ne uklapa u sliku društva koje je usmereno ka profitu, fitnessu i mladosti. Ali scene smrti dižu gledanost TV, akcionih filmova i tiraž novina. Postmoderni tanatolozi tvrde da mi zapravo i nismo potisnuli smrt, nego samo mrtve. Suočavanje sa vlastitom smrću olakšava stalno odlaganje i "realni privid" da je smrt uvek smrt drugog. Samozavaravanje olakšava i to što se iz zajednice živih sve više isključuju stariji kojima se bliži smrt. Vlastita smrt je nezamisliva. U nju čak i ne verujemo, tvrde psihoanalitičari.

Uprkos neposustaljoj strepnji od smrti, nove generacije drugačije gledaju na umiranje. Oslabio je pritisak mrtvih na žive. Starost postaje manje vidljiva, smrt anonimnija, a umiranje skrivenije. Živimo kao da niko neće umreti. Nema razvijenog javnog kritičkog suočavanja sa uslovima koji ubrzavaju umiranje. (**Politika 23.5. 2012.**)

Žablja perspektiva analitičara

Predizbornu graju smenila je posleizborna trgovina. Agencije su tačno predskazale izborni skor, ali izbor mandataru skoro niko nije predvideo. Da li je trgovina oko podele vlasti odista nepredvidiva? Zašto su masovno omanuli politički analitičari, novi stalež harizmatički kvalifikovanih proroka? Da li ih je zaveo viši koalicioni potencijal DS od onoga SNS? To je ono ko s kim neće. Ili su domaći analitičari inače zarobljenici žablje perspektive, pogleda odozdo? Kakva je to perspektiva?

Uska, površna i bezalternativna. Gledano iz raznih žabljih perspektiva, važno je samo koja partija i koalicija uzima vlast jer od toga zavisi podela plena i zapošljavanje partijskog članstva. Analitičari domoljubi tvrde da za nacionalni identitet nije uopšte nevažno da li su pobedili patrioti ili evropili, regionalisti ili centralisti. Pragmatični rodoljupci upozoravaju da od vlasti koju izaberemo zavisi naš evropski identitet. Sve žablje perspektive su parcijalne zato što su centrirane oko partije ili oko identiteta. Iz suženog vidokruga ne vidi se celina ni sistemska alternativa. Zašto?

Čak i oni koji vide da je počela da se ljulja ideološka vera u tržište i da više nije neobično ni pitanje da li je EU realna alternativa drže da je to privremena kriza? Ne napuštaju dogmu da je kapitalizam pitoma domaća životinja i okvir istinske demokratije. Ne vide da se neman otela sa lanca jer je milione zahvatila nezaposlenost, beda i nesigurnost, kako tvrdi dortmundski politikolog T.Majer. Ne primećuju da je neoliberalizam još uvek normalnost zato što su njegovu nenormalnost poništili upravo oni koji su ranije

živali od njegove nenormalnosti. Slom levice je istorijski potres velike magnitude i sa mnogo nevidljivih posledica.

Kakva je uteha to što smo dobili za mandatara levičara? Jadna. Iz žablje perspektive ne vidi se bespomoćnost nekog Ivica. Mala država ne može krčiti put pravdi. To mogu samo veliki. A oni nam umesto pravde nude ljudska prava. A to nije isto. Odsanjali smo san o pravednom društvu i zato što je nejednakost zamagljena na digitalni način. Jednak pristup internetu i društvenim mrežama jeste represivna tolerancija neoliberalizma. Zaposleni i nezaposleni, bogati i siromašni, izvolte na blogove i recite sve. Sveopšta dozvoljenost skriva represiju.

Šta se još ne vidi odozdo? Analitičari ponavljaju da su izbori sve mirniji i tolerantniji. Zaboravljaju da u krizi nema demokratije. Dok se 1970-ih u Nemačkoj držalo da nezaposlenost viša od 2% može ugroziti demokratiju, danas je čak u Švedskoj nezaposlenost 8%. Neoliberalizam je stvorio nove nejednakosti, nesigurnost i siromaštvo, koji su u temeljnoj suprotnosti sa demokratskim normama o istim pravima svih građana. Ima doduše i kritike kapitalizma, ali zdesna. Ističe se ugroženost nacije, a poruke su rasističke. Šta drugo radi Lepenova ćerka? Ko se to iz buduće srpske vlade s njenim tatom bratimio? Svaka etnizacija socijalnog počiva na razlikovanju Mi od stranaca. U Sloveniji su to nekada bili Bosanci. A danas nam toplu solidarnost pružaju nacija i vera. Da li se 5.maja ove godine u Sisku okupilo 25 000 katoličke mladeži zato što se uz popove uvek može izdržati više nejednakosti? Ni to se odozdo ne vidi.

Šta još previđaju bezalternativni analitičari? Njih naravno ne muči pitanje zašto uprkos krizi, nema subjekta promene. Ali bi morali da razmisle da li im kod političkih

prognoza pomaže ili smeta dogma da je poštenje kapitala osigurano ako je plaćen porez na profit? Možda bi im prognoze bile pouzdanije da govor o eksploataciji ne svrstavaju u moral prošlosti? Na sreću nisu svi bezalternativni. Evo dva primera. Britanski historičar Erik Hobsbaum je 2009. u intervjuu hamburškom nedeljniku "Štern" ocenio da smo u današnjem kapitalizmu svi na Titaniku koga čeka ledeni breg. Kritikujući radikalnu moralnu teologiju tržišta i globalizacije, dodao je da u budućnosti ne isključuje oružani rat SAD i Kine. "Krv će poteći, mnogo krvi", zaključio je možda najveći živi historičar. Da li će se blatom i krvlju isprskana kola globalizovanog kapitalizma prevrnuti? Ako se to i desi, to svakako neće biti na izborima. Izbori su paravan kozmetičkih, a ne sistemskih promena. Tek kada se paravan strgne srušiće se i žablja perspektiva. Koja je druga? Ona iz koje u „Politici“ Ivan Ergić oštromno i diferencirano tumači odnos kapitala i moći u sportu. Fudbaler drži lekciju intelektualcima. **(Politika 6. 7. 2012.)**

Hrvatski Faust 2012

Ovih dana na plaži u Novigradu čitam hrvatski tisak i osmatram nepregledno hrvatsko more i obalu. I pored 4000 km obale sa ostrvima, Hrvatska se spori sa BiH oko dva ostrva od 4 km² u Malostonskom zalivu. Vlada predlaže kompromis, opozicija se protivi, a Dubrovčani grme da ne daju ni pedalj teritorija jer su ga u Domovinskom ratu krvlju platili. O kakvom ratu je reč?

O naročitom nenatkriljivom ratu u čijem je središtu „Oluja“. Domovinski rat je kanonizovani vrhovni izvor suvereniteta, *Magna Carta* hrvatske nezavisnosti, a prethodni ratovi se recikliraju ili zaboravljaju. Malo će ko i pomenuti u gorepomenutim teritorijalnim sporovima da je hrvatsko more

od fašizma oslobodila multinacionalna partizanska vojska. A ko još pamti Trumbićevo pravdanje saveza sa Srbijom s kraja Prvog svetskog rata: „Sami ne možemo obraniti toliko mora“. Niko. Kao što niko u Hrvatskoj ne govori o secesionističkom niti o građanskom ratu.

Trijumf priznate pobjede pravda sve. Ali i zaslepljuje. Verovatno je Domovinski rat upotrebljiv i kao utešni surogat. To je već politička ekonomija pobjede. „Oluja“ će biti aktuelna sve dok postoji potražnja za ratnom pobjedom kao surogatom raznih kriza. Domovinski rat je današnjoj Hrvatskoj zid koji brani identitet i prošlost grupe koja sebe vidi kao *croato vero*. Još više, to je veleidentitet i zid od jugokomunizma. Nešto kao Blagdan Velike Gospe. Službena Hrvatska razdvaja se od bivšeg okruženja novim tipom rata, novim obrascem smisla i identiteta. Selektor „kockastih“ rukometaša S.Goluža izjavio je da ga pobjeda nad Srbima podseća na film „Oluja“? Bilo je i ograđivanja od ove neolimpijske izjave. Da li će „Oluja“ ostati trajna metafora svih hrvatskih pobjeda? Da li će apoteoza građanskog rata opstati kao osnovna figura sećanja i linija hrvatskog razgraničavanja od nečiste prošlosti? Ne verujem. Ali suočavanje sa prošlošću hrvatskog Fausta neodvojivo je od suočavanja sa mitom o poslednjem ratu. Premijer Milanović je u Kninu na planskoj vežbi nacionalnog sećanja pominjao i srpske žrtve. To jesu novi tonovi. Ipak je još nerealno očekivati da „Oluja“ bude više metafora progona, nego slobode? Još uvek hrvatskog Fausta ne razdire ova sumnja. Dokle? Možda do nove hegemonije epohalne svesti u kojoj će socijalno ohladiti nacionalno.

Faust je metafora samosumnje, a „Oluja“ je filter čitanja hrvatske prošlosti? Hrvatski Faust se izgubio u oluji. Poslednji rat uvek natkriljuje prethodni. Svako naredno oslobođenje ne samo da ne priznaje prethodno, nego ga proglašava ropstvom. NOB je svojevremeno natkrilila oslobođenje Hrvatske od Austrougarske, a Domovinski rat je

poništi oba prethodna oslobođenja. U hrvatskom poretku sećanja uloga srpske vojske 1918. se prećutkuje ili se tumači kao okupatorska. A antifašizam se kroatizuje iako je počeo kao srpski otpor ustašama i tek kasnije postao multietnički. Zaborav je prekrrio sva prethodna oslobođenja, a Domovinski rat je natkrilio oba svetska. Doduše, svuda su kratki ratovi markantni okviri sećanja, a dugi periodi mira prazni listovi istorije. Zašto bi onda Hrvatska bila izuzetak? Pa ipak, iz razgovora sa Istrijanima vidim da baš nije tako. Više je titostalgije nego novog domoljublja kod običnog čoveka u Istri. Državno pripisivanja smisla ne prožima svuda privatno sećanje.

Vraćajući se iz Istre svratio sam u Jasenovac koji štrči u novom okruženju srušenih antifašističkih i dignutih novih nacionalnih spomenika. Trajnost sećanja zavisi od snage metafore. Bogdanovićev Kameni cvet iz 1966. je impresivan. Na ledini pored Save je i memorijalni muzej obnovljen 2006. U polumračnim odajama muzeja ima video materijala o logoru smrti, ali posetilaca nema. A u tisku čitam da je šef HDZ-a T.Karamarko položio cveće na spomen ploču kod Benkovca gde je 1991.poginuo ustaški terorista Miro Barišić. Da li je Hrvatski Faust razapet između onemelog Jasenovca i živog Benkovca? Ne znam. U knjigu utisaka u Jasenovcu zapisao sam: „Misliti antifašizam znači misliti Jasenovac“. Besmisao je markirana važnim grobom.

Na kraju, da li bi Krleža danas, umesto srpskog, rekao „sačuvaj me, bože, hrvatskog junaštva“? Možda i bi. Kultura jeste svladavanje stanja u kom vlada pravo jačega. Bolji zaključak ove reportaže bio bi Brehtov dijalog iz „Života Galileja“. Kada Galijejev učenik, kaže „Teško zemlji bez heroja“, učitelj ga ispravlja „Teško zemlji koja treba heroje“. (**Politika 18. 8.2012.**)

Nova upotreba Tita

"Kada govorimo o malograničnim prelazima, pa ljudi koji tu žive godinama su živeli bez granice, u jednoj zemlji - Jugoslaviji. Vreme je da granice, što bi Tito rekao, prestanu biti mesta razdvajanja i postanu mesta spajanja", rekao je premijer Dačić onomad u Sarajevu, i spominjanje Tita uz smeh obrazložio: "Mi smo stari komunisti, šta da radimo?!" Z. Lagumdžija mu je žovijalno uzvratio nazvavši Dačića starim drugom. Imaju li ove reči trajniju simboliku ili su samo prolazne prigodne fraze? Mogu li komunisti i drugovi biti na čelu kapitalističkih vlada? Da li je reč o sračunjoj metafori koja budi nostalgiju, ili im se samo omaklo? Šta danas može biti otvorena, a šta skrivena funkcija metafore Tito? Odgovor se krije u tome šta uopšte može danas levica?

Ne može mnogo, a i vrapci na grani znaju zašto nema alternative na vidiku? Zrenjanin vri od radničkih štrajkova. Ovih dana je štrajk putara obustavljen, a kapitalista D.Borovica u znak odmazde poslao je štrajkački odbor na odmor. Sindikati su bespomoćni. Zašto? Gledano iz visine, mogući subjekti promene su nestali u organizovanom neredu: nacija je progutala klasu, levičarski intelektualci su konvertirali, levica nema snažni međunarodni oslonac, a Brisel i Vašington sve nadziru. Mladi digitalni nomadi preko interneta krstare svetom, a nemaju novca da odu na letovanje. Kapitalizam zadovoljava potrebe na virtuelan način. Narod je sve siromašniji i otuda što mu mnogi osmišljavaju trpljenje, a niko nezadovoljstvo. Menadžerski rečeno, niskorizični i unosni angažman je braniti naciju, a niskobudžetna rabota je širiti antikapitalizam.

Sam kapitalizam više strepi od sloma evra nego od štrajkova. Uspešno je vakcinisan i bezalternativan. Usavršio je i revolucionisao mnoge stvari, a danas je jasno da je čak usavršio i umešnost da se hrani kritikom. Danas je više

ugrožen od besa islamista nego od radničkog pokreta. Kapitalizam nije samo prolazio kroz razne krize i ratove, nego je i sam kriza i proizvođač ratova. Ali je i pitanje da li se današnje stanje može opisivati kao kriza, ako se složimo sa Habermasom da krize nema zato što nema ni normalnosti u odnosu na koju bi se neko stanje moglo definisati kao krizno i nenormalno.

Nenormalnost se konstruiše i traži najčešće u prošlosti levice koja se sistematski demonizuje. I Tito ima sigurno mesto u medijski montiranoj egzotičnoj prošlosti. Ređe ga vide u realnoj slici prošlosti koja je složena i neupotrebljiva. Revizija prošlosti dobrim delom teče u atmosferi arogancije novca još od izjave onog neodmerenog Amerikanca Fukujame da slom evropskog socijalizma znači kraj istorije. Istorija se ne može zaključavati. Sa nestankom opasnosti od SSSR-a odmah je nestala i socijalna država u Zapadnoj Evropi, ali i stabilnost na Balkanu. Nastalo je doba demokratske neprogresivne nestabilnosti u dvojakom smislu? Izglednije su šanse ekstremne desnice nego nove levice, a uprkos krizi nema subjekta promene. Što su više antagonizovane međunacionalne napetosti, to su sigurnije pacifikovani klasni sukobi, pa je i kriminalom stečeni posed bezbedniji. Kerum je primer tajkuna patriote. Zato danas i imamo otvoreno klasno društvo, ali bez klasne borbe. Slabljenje levice nije unazadilo samo marksizam, nego i socijaldemokratiju i socijalliberalizam. Prosto rečeno, rizično društvo nije kadro da traga za subjektom oslobođenja.

Kakve to veze ima sa Dačićem i Titom? Da li je i višekratno prizivanje Tita kao metafore socijalne sigurnosti, mira i međunacionalne saradnje od strane šefa srpske kapitalističke vlade novi paradoks tranzicije i krize EU? Ili je običan retorički performans? Prazan marketing sigurno nije. Da li je premijer u Sarajevu mislio: bolje Tito nego Turska u BiH? Ili je imao na umu nešto drugo? Kako bilo, ako ne uvek kao zlatno, titoizam se uporno nameće kao osovinsko doba Balkana. Federacija bez vodećeg naroda podstakla je

najsnažnije društvene i kulturne promene na ovom prostoru u poslednja dva veka. Zato danas i nema političkog identiteta bez zauzimanja stava prema titoizmu. Pozitivnog ili negativnog, svejedno.

Neki dan se naš premijer opet u sebi sličnom tonu obratio domaćim kapitalistima i apelovao za zaštitu sirotinje. Plemenito i naizgled radikalno. Ali sva pomenuta sećanja i apeli ostaju bezalternativni sve dok se ozbiljnije ne uzme u obzir Brehtovo pitanje: da li je teži kriminal opljačkati banku ili osnovati banku?

(Politika 24. 9.2012)

Dačić i Adorno

Ovih dana Tanjug je preneo izjavu srpskog premijera, da je Srbija svojom borbom protiv fašizma i žrtvama zaslužila da bude u EU i podsetio da su upravo oni koji su počinili zločine nad Srbima posle Drugog svetskog rata počeli da grade novu Evropu, i da u nju danas ne puštaju Srbiju. Nešto nije bilo u redu, pa je odmah zatražio od Tanjuga da se izvini srpskoj i nemačkoj javnosti jer su neadekvatno prenete njegove reči. On Dačić nije mislio na Nemce nego na naciste. Demanti nije bitan, niti izvinjenje Tanjuga, pa ni to što je premijer lično otišao na noge ambasadoru Vilhelmu. Važan je smisao poruke koji se nije mogao do kraja zataškati. Od nesmotrenosti i diplomatskog glađenja važnija je nehotično obelodanjena simbolična signatura izmenjene epohalne svesti. Kriza neoliberalizma lagano normalizuje nemačko podvlačenja crte ispod vlastite prošlosti, a vazalne male zemlje treba da drže jezik za zubima. Naprečac je postalo jasno ne ko ima, nego ko nema pravo da opominje Nemce da ne zaboravljaju vlastite besprimerne zločine. To su male banana države. Negovanje banana suvereniteta mora biti oprezno i smerno. Ne zaletati se ni sa antifašizmom. Jer Nemci su danas gazde. Da li Nemačka danas plaća dugove

zaduženih članica EU, ali lagano i novim opraštanjem otkupljuje vlastite nacističke grehe? Bar tako izgleda sudeći po politici banana država.

Naravno da tako nije uvek bilo. Odnos SFRJ prema SR Nemačkoj bio je drugačiji. Ni snishodljiv ni vazalan. Naprotiv. Snimani su i svetu prodavani antifašistički filmski ratni spektakli. Danas se sve više hoda na prstima. Periferijski zapadnobalkanski kapitalizmi saobražavaju se kapitalizmu nemačkog centra koji novcem pere prošlost. I u samoj Nemačkoj se stvari na sličan način menjaju. Dugo su moto nemačkog suočavanja sa prošlošću bile reči filozofa Teodora Adorna iz 1949: "Misliti na Nemačku, znači misliti na Aušvic". I njegovo pitanje: "Kako nakon Aušvica pisati poeziju"? Nemci su dugo ćutali, sve dok nemački studenti nisu 1968. prekinuli ćutanje svojih roditelja nacista tražeći da kažu koga su sve ubijali. Aušvic je tada bio toliko aktuelan da ni socijalistički disidenti nisu bili zanimljivi. Polovinom 1980-ih je J.Habermas upozoravao rane nemačke revizioniste da Aušvic treba da ostane besprimerni zločin *sui generis*, i da se ne sme relativisati poređenjem sa drugim zločinima. Ali sa slomom evropskog socijalizma Gulag je potisnuo Aušvic. Uprkos svemu, još uvek je opstajala svest da Aušvic treba negovati u pamćenju kao traumu koja opominje. Krajem prošlog veka konzervativci su se uzalud bunili protiv dizanja spomenika Jevrejima u centru Berlina tvrdeći da je to monumentalizacija nemačke sramote. Spomenik je dignut. Sa jačanjem Nemačke kao stuba EU kao da se stvari menjaju. Revizionisti sve organizovanije viču "Hoćemo da budemo normalna država" i "Dosta sa moralnom tojagom fašizma". Kao da se sužava krug nemačkih intelektualaca koji insistira na negovanju traume besprimernog Aušvica. Dok su sinovi nacista, levičari šezdesetosmaši, davali svojoj deci jevrejska imena, danas unuci nacista, desničari, tvrde: "Moj deka nije bio nacista". Da li će se neuporedivi zločini nacista zaboravljati u meri u kojoj jača arogancija nemačkog novca? Ko zna, ali ekonomija čuda čini.

Nije signatura kraja jedne antifašističke epohe novo nemačko podvlačenje crte ispod vlastite prošlosti koje počiva na aroganciji nemačkog kapitala, nego nešto drugo. Raste strah malih država od toga da se Nemci, gazde u EU, ne uvrede? Smišljeno ili ne, srpski premijer je kao Dž.Asanž provalio novu hegemonu kulturu sećanja EU kojoj se mora saobražavati i antifašizam. Valjda je i laicima puklo pred očima da je pamćenje antifašizma malih u senci zaborava fašizma velikih. Retorika srpskog premijera nije po meri EU zato što je narušen dekret "Čiji hleb jedeš njegovu pesmu pevaj" - osnova pragmatične realpolitike svih banana država. Naravno da realpolitičari nisu čistunci. Nehotično ili ne srpski premijer je zasijao kao adornovac, ali samo dok nije otišao kod nemačkog ambasadora. Kao da se trgao i neutilitarnu Adornovu opomenu odmah zamenio sa pragmatičnim *Danke Deutschland*. Potrebe vladajućih uvek kroje sliku prošlosti. Hoće li sve jača Nemačka sve više umivati vlastitu prošlost? Neće, valjda. (Politika 24. 10.2012).

Gotovina kao metafora

Hrvatsku trese nacionalna euforija: „Ante je slobodan“. Opet je planuo nacionalni identitet zgrčen između Brisela (kapitalizma), Vatikana (katolicizma) i Domovinskog rata kao nulte tačke koja više nije zločinački poduhvat. U ovom trouglu pomenuti Ante je važniji kao metafora nacionalnog identiteta nego kao bizarni legionar i kriminalac iz Pakoštana. O motivima oslobađanja generala možemo samo nagađati. Evropska komisija je saopštila da poštuje oslobađajuću presudu hrvatskim generalima. Da li je htela da pokaže da samo nedužnu Hrvatsku može primiti u „čistu“ i „nedužnu“ EU? Kakva bi to uostalom bila demokratija kada bi državu osuđenu za udruženi zločinački poduhvat primila u vlastite redove. Sumnjiva.

Brisel očigledno ne hajje za to što je pomirenje u regionu ozbiljno uzdrmano time što je oslobođeni Ante blokirao započeto suočavanje Hrvata sa Olujom. Da li možda EU planski dozira pomalo haosa Balkanu ili opominje novu srpsku vlast? Ko to zna? Šta je onda izvesno? To da je Oluja rehabilitovana. A šta je sa oslobađanjem generala narušeno? U regionu je opet eksplodirao stari detonator - Domovinski rat. Govor o njegovom secesionističkom karakteru poodavno je zamro, a ovih dana legalizovana je nova asimetrija u odgovornosti za građanski rat. Hrvati su nedužni. Na odluku Haga će se pozivati budući istoričari kao na krunski dokaz srpske agresije. Ne samo hrvatski nego i albanski i ostali. Pesimisti će dodati da će se odluke Haga u istoriji pominjati kao odluke iz Nirnberga i da će Gotovina ostati metafora nedužnosti i nedodirljivosti Domovinskog rata. Optimisti veruju da će vreme i ove strasti ohladiti.

Kako bilo, proživljavamo novu visoko politizovanu i emocionalizovanu fazu građanskog rata sećanja. Hag je pripomogao Zagrebu u detraumatizaciji vlastitih nedela. Gurnuo ga je udesno jer je otvorio vrata za jačanje hrvatskog desničarskog ekstremizma. Oslabljeni su neki važni začeci mukotrpnog pomirenja koje su u suočavanju sa prošlošću podsticali Mesić, Tadić, Josipović i Milanović. Ovi su pokušali ne zasebno, nego sinhrono i uzajamno povezano suočavanje sa zločinima kod Srba, Hrvata i Bošnjaka u minulom ratu. Masovni nacionalni zločini na prostorima bivše Jugoslavije bili su višestruko uzajamno povezani. Nerazmrsivu isprepletenost zločina i sećanja na zločine tek je od skora počela nagrizzati sumnja o štetnosti hegemonog službenog konzervativno nacionalističkog isticanja izvornog i neuporedivog zločina drugih nacija i neprikosnovene žrtve vlastitog naroda. Hag je onomad učinio korak unazad.

Još je rano za ocenu da li je presečena ili je samo uzdrmana samorefleksija i pokušaj sagledavanja prošlosti sa stanovišta drugoga. Ali je sasvim sigurno da bez empatije i samokritičnosti nema pomirenja. Svuda gde se vlastiti zločini tumače kao ekscesi, a tuđi kao strukture, nema ni suočavanja ni izmirenja. Građanski rat ne može biti simbol slavne prošlosti, koliko god Gotovina bio simbol nedužnosti. Hrvatima su oslobođeni generali važni kao simbol čistih pobeda u prljavom ratu koji je nulti čas državne nezavisnosti. Čak i onima koji priznaju da je u Oluji bilo i zla, nije važno to što je nezavisnost postignuta na temelju etničkog čišćenja. Može li to Hag oprati? Teško.

Ako je hrvatsko pučanstvo euforično odahnulo, da li se hrvatski Faust zamislio? Ili su nacionalne pobede i intelektualce učinile slepim, a oslobodilačke euforije gluvim. Svaki zaborav vlastitih zločina je kontraproduktivan jer planska amnezija senki prošlosti stvara crnu rupu neodgovornosti. Da li je utopija očekivati da deca i ovde

nekad postave očevima pitanja „Koga si ubio u ratu“? Bar za sada, dok je na svim stranama nacionalizam normalizovan, zaborav zločina vlastite nacije jeste verovatniji. A spirala uzroka zločina još nije presečena.

Nije cilj ovoga priloga upiranje prstom preko plotu, nego opomena da se kod svih zaraćenih strana mora dekonstruisati službena slika o našim žrtvama i o tuđim dželatima. Apsurd ove asimetrije uporno se mora moralizovati. Svi smo žrtve. Ni Hag ni domaća tužilaštva za ratne zločine ne mogu zameniti rad na kritičkom sećanju, koji je bolan i moralizatorski. Detraumatisacija, koja osmišljava neshvatljive zločine tezom o nužnoj odbrani, istovremeno ih relativiše, trivijalizuje i lagano prepušta zaboravu iz kog nas lako mogu prenuti novi sukobi. I opet će to biti veliko iznenađenje.

(Politika 21.11.2012.)

Heroji i mučenici

Haradinaj i Gotovina su oslobođeni i dočekani kao heroji. Tolimir je osuđen. Srpska javnost nije još sita lamenta o nepravdi Haškog suda. Novosadski radikali traže ulicu Slobodana Miloševića. O kakvim se reakcijama radi? Ovde se nećemo baviti asimetrijom haške pravde nego ćemo razmotriti problem s druge strane. Zašto se više od dvadeset godina složenost domaće politike svladava emotivnim podelama na žrtve i dželate, patriote i izdajnike, Mi i Oni. Da li ovih dana i Hag indirektno konstruiše i nameće sličnu podelu na heroje i mučenike? Ako Hrvatska i Kosovo imaju heroje, da li Srbija ima mučenike? Ko su zapravo heroji, a ko su mučenici?

Obe uloge označavaju pozitivnog junaka. Ali ima i razlike u žrtvonosnom potencijalu. Mučenici neguju naročitu vrstu solidarnosti sa potlačenom grupom jer su ubeđeni da će njihova lična smrt ukloniti uzrok nesreće. Habitus heroja je drugačiji. Oni kalkulišu sa dobitkom i gubitkom i na neki način očekuju da im se žrtvovanje vrati. Naravno ne u materijalnom obliku, ali očekuju moralnu, ideološku ili političku naknadu za trpljenje. Režimi uglavnom ispunjavaju ove nade. Heroji su pretežno žrtve za ideologiju (Gevara) i naciju (hajduk Veljko), a mučenici (islamski bombaši samoubice) za veru i za boga. Mučenici po definiciji moraju biti mrtvi, dok kod priznavanja herojstva smrt nije obavezna. Mučenici umiru za Hrista i Alaha, a heroji ispravljaju i neideološke nepravde. Istinsko herojstvo je nepragmatično, a mučeništvo je još akutnije udaljavanje od ovozemaljske dobiti. To je izabrano trpljenje koje se završava smrću za veru ili za politička uverenja (Sokrat, Isus, Gandi). Mrtvi mučenici i heroji su neretko i maštoviti simboli straha živih. Da bi mučenička smrt bila potvrđena, potrebno je da je prizna grupa. Hrist je konstruisan kao rastegljiva žrtva, kao heroj i kao mučenik jer je takav simbol bio potreban crkvi. Zbog naročitog fanatizma mučenici se razlikuju od heroja. Nisu to bespomoćne, nego dobrovoljne žrtve uverene da je smrt najbolje potvrđivanje opredeljenja i identiteta.

Kako primeniti ove likove na domaću scenu? Teško. Podela na žrtve i dželate nikako ne radi. Svi smo žrtve. I kategorije patriota i izdajnika su iskrzane i relativisane. Prvi su danas sinonim konzervativnih nacionalista, a drugi struja spremnih na promene (od naprednjaka do ligaša). Snalaženju u haosu ne pomaže ni podela na heroje i mučenike. Nema ih. U prljavom građanskom ratu mnoge heroizacije su iskonstruisane i izmaštane. Da li lagano zaboravljati i okretati se budućnosti? Ni to nije lako.

Uz pomenute polarizacije to je čak i nemoguće jer je imperativ nacionalnog sećanja još uvek eksplozivan. Osvetnički. Svuda se retorikom o večnoj nepravdi pripremaju ubilački identiteti, a žrtve (kao Adem Jašari) su im veliki simbolički kapital. Plivamo u suvom. Gde je izlaz? U samorefleksiji. Treba se sećati i dželata iz vlastite grupe. Bez njih je svaki diskurs jalovo nadmetanje oko žrtava, a osvetoljubivi govori o mrtvima prete živima. Osveta kopa dva groba (Konfučije). Može li se možda na prošlost gledati iz perspektive unuka? Treba i to pokušati. Nema pamćenja bez zaborava. Treba pažljivo odmeriti kada rastegljivi konstrukti kao što su žrtve, dželati, heroji i mučenici zavađaju, a kada pomiruju.

Šta činiti? Omekšavati hegemono nacionalističko pamćenje koje je monološki organizovano jer ga čuvaju higijeničari nacionalnog identiteta. Nacija jeste zajednica sećanja, ali je i zajednica zaborava. Počiva na domišljenim i izmišljenim nacionalnim mitovima. Zato još uvek nema dijaloga između onih koji se i ne čuju. Hrvati pominju samo Vukovar, Srbi „Oluju“, a Bošnjaci Srebrenicu. Sve strane sokole popovi. Brisel se naizgled ne meša u tekući građanski rat sećanja, ali ga haškim presudama povremeno uspešno razgoreva? Hag konstruiše heroje i time jednu stranu hrabri, a drugu žesti. Oslobođanjem Gotovine aktiviran je Jasenovac. U tome leži moć Haga, ali i naša vazalnost. Zato Hag treba produktivno zaboravljati i okretati se susedima bez njega. Koliko se može, naravno. Treba suzbijati monološki dijalog gluvih. To podrazumeva uzajamno priznavanje tuđih žrtava i vlastitih dželata, ali i ignorisanje heroja i mučenika. Neko mora početi. U suprotnom, ako ovako ostane, iz skladišta herojskih mitova i iz rezervoara žrtava stalno će se naoružavati prošlost, pa će i živi videti sebe kao žrtve. Sukobi neće nestati ni ako svi živi stignemo u EU. Veliki doziraju malima uvek onoliko haosa koliko je potrebno da ih uspešno nadziru.

(Politika 21.12. 2012.)

Dementno društvo

Svako novo doba zaboravlja staro. I tu nema ničega čudnog. Neke vrste zaborava su i lekovite. Uostalom mlad je onaj ko je kadar da zaboravlja. Ali naše doba je na drugi način dementno. Nije reč samo o starenju društva i rastu dementnih osoba. I samo društvo boluje od alchajmera. Nemački sociolog M.Grefrat je upozorio da je demencija život lišen prošlosti, ali i budućnosti. U sumornoj sadašnjici vlada bezvoljnost, lišena vizija i utopije. Živimo bez alternative i u suvom ritmu koji nameće tržište na kom se sve može platiti (od skupih lekova do maturalnog i diplomskog rada). Kao da i sve brži računari ubrzavaju zaborav. Budućnost je kolonizovana jer se svako nada da će biti vlasnik svog dućana i lider na tržištu. A nova sociološka istraživanja (Z.Golubović, I.Spasić) pokazuju da običan čovek još opaža prošli socijalizam kao stanje normalnosti. Da li je vlast dementnija od običnog čoveka? Uvek je i bila.

Kakve to veze ima sa novom godinom? Ima, ima. Režim hapsi i pušta tajkune, u hapšenjima ima sistema, ali nema kritike sistema. Bogate hapse zato što su naudili državi, a ne sirotinji. Hapse ih zato što nisu platili porez, a ne zbog izrabljivanja. Krivi su jer su oštetili državu koja je nacionalna i kapitalistička, a ne proizvođačku klasu koja je multinacionalna i sve siromašnija. Može li neplaćeni porez biti bolniji od gladi? Može, jer je dementno društvo zaboravilo na gladnu klasu koja je potonula čim je bunar levice zatrovan nacionalizmom.

Da li će hapšenja tajkuna pomoći pravdi ako istraga pokaže da su Miškovići kršili zakon. Neće, jer zakon nije dovoljan osigurač pravde. Šta onda činiti? Ima više rešenja. Pođimo od najpovršnijih. Najveći deo onih koji sumnjaju u vladine mere kaže da hapšenja treba da se oslone na institucije, pa će to onda osigurati i pravdu. To je hegemoni diskurs o Miškoviću, maksimum kritičnosti, gornja granica tranzicijske svesti. Nema od nje velike vajde. Duboke maligne promene traže hirurga, a ne radiologa. Kao i mnogi prethodni, i pomenuti će izaći iz pritvora, a sudski postupak će advokati, virtuozi procedure, rastegnuti u nedogled. Zato nešto radikalniji kritičari kažu da treba otići korak dalje. Da se do pravde može doći tek ukoliko se dovedu u pitanje postulati tranzicije i tajkuni priupitaju kako su stekli prvih milion evra. Toga se naš režim ne seća jer neće da dira u osinje gnezdo ratnog profiterstva. Naši nisu ni blizu Olandu u Francuskoj. Naprotiv, hrabre zgrtanje: „Plati porez, pa eksploatiši koliko hoćeš“. Zato nova hapšenja možda i ne plaše „zdrave patriotske preduzetnike“. Plati porez, sponzoriši partiju, prihvati se kumstva na svetosavskom balu i okajao si sve grehe.

Tek retki kritičari opominju da je zaboravljena suština. Da su i same ustanove tranzicije nelegitimne, koliko god bile legalne. Legitimnost im može pružiti samo sistemski osigurana solidarnost, a ne nekažnjiva nadeksploatacija. Ali kako, kad ova dovodi u pitanje privatizaciju? Možda zato i nema izlaza. Zato će i aktuelna hapšenja i ponuđene glave na tanjiru biti verovatno zaboravljeni čim se u javnost žednu zabave i osvete ubace nove afere. Jednako kao što su sa ofanzivom neoliberalizma u zadnjih četvrt stoleća zaboravljeni pravda i jednakost. Kritičari sistema, a ne vlasti, upozoravaju da se tržište otelo i svladalo demokratiju koje nema bez socijalne solidarnosti. Nisu li Miškovići i pritvoreni da bi se isti kapitalizam sačuvao? Sve ređi dosledni socijaldemokrati upozoravaju „Svojina obavezuje“, ali su cinični neoliberali

glasniji. Viču „Ko misli na sebe, misli na sve“. A onaj ko danas traži jednakost, kažu, sklon je totalitarnom. Patološko brisanje klasne pravde dodatno zamagljava i novi mit o ugroženom srednjem sloju kao tobožnjem temelju demokratije.

Cilj je ovoga priloga da ublaži dementnost i podseti da kritika vlasti nije isto što i kritika sistema. To su različite stvari. Nije prazna metafora ako se neupitni kapitalizam uporedi sa azilom u kom se hiperaktivni dementni bolesnici vrte u krugu sumorne sadašnjice, lišeni svesti o prošlosti i o budućnosti. Ako je za utehu, treba dodati da rečena alchajmerizacija društva ipak nije nasledna, niti je sudbina. Naprotiv, može se lečiti. Kako? Možda tako ako se intelektualna avangarda izvuče iz začaranog kruga površne kritike vlasti i okrene dubljoj kritici kapitalističkog sistema.

(Politika 11. 1.2013.)

Levi i desni evroskepticizam

Januar je protekao u svečanom i u restaurativnom duhu. Krsne slave i svetosavski balovi. Na jugu Srbije ruše se spomenici i groblja, „Naši“ se digli, nevladine se uzbudile, kralja vratili. Na zgradi Rektorata osvanuo je grafit „Srbi i Hrvati braća“, ali je odmah prešaran i ispisano je „Smrt ustašama“. Govor mržnje ili patriotizma? Svaka kriza u nas obnovlja sukobe između patriota i „poštenih plaćenika“, a sukobi oko mrtvih još uvek najbolje simbolizuju identitetske sukobe između živih. Nisu svaki, ali pomenuti sukobi jesu neprogresivni. Ništa iz njih korisno ne nastaje. Ne jenjava nekrofilna idejna klima zarobljena prošlošću. Lažni

sukobi oko identiteta više od 20 godina marginalizuju levicu i pitanje preživljavanja. Spontano čine kapitalizam neupitnim. A u Nemačkoj je kriza neoliberalizma podstakla kongrese intelektualaca o komunizmu. U Hamburgu se krajem prošle godine pojavio dvotomni zbornik „Ideje komunizma“. U centru su S.Žižek, A.Badju i A.Negri. U nas o tome muk, osim kod dela studenata. Tamo se sistemski napada neoliberalizam, u nas je levica na prstima. Tamo se debatuje oko alternative, u nas se bivši komunisti svađaju oko izdaje nacije i države. Liberali nameću bankarsko mišljenje „Ako Euro propadne, propašće i Evropa“. Neće. Nije Euro bit Evrope. A šta je bit?

Pre odgovora treba malo demistikovati galamu koja zbunjuje. Domaći konzervativci se žale da u državi vladaju NVO, dok NVO firme tvrde da u državi reč vode patrioti. Autonomasi se okreću Briselu, unitaristički konzervativci grde Brisel. Stiče se utisak da dominira sukob između evrofilnih liberala i evroskeptičnih konzervativaca. I jeste tako. A zašto je tako? Nema organizovane levice. Rečena podela je dublja što je levica slabija. I obrnuto, „turbopatriote“ i „veleizdajnike“ može izmiriti samo opasnost od jake levice. Već viđeno u DOS-u. Ali, levica se sporo budi jer se protest protiv socijalne bede još uvek uspešno preusmerava u protest protiv nacionalne bede. I u Vukovaru i u Preševu. Dodatnu zabunu stvara i to što i levica kritikuje Brisel, pa se stiče utisak da je bliska desnici. Nikako, to su različite kritike EU. Levica kritikuje kapitalizam, desnica multikulturalizam. Levica se protivi vašingtonskom imperijalizmu kao kolonijalnom izrabljivanju siromašnih, desnica u njemu vidi porobljavanje nacija. Desnica tvrdi nema više levice i desnice, postoje samo patrioti i izdajnici. Levica kaže ne, sve dok god postoji izrabljivanje, gornja podela je legitimna. Levica se protivi religijskom zamagljavanju nejednakosti i ističe antififašizam, desnica brani crkvu i anti-antififašizam. Levica je za saradnju sa susedima, desnica traži Rusiju, i to pravoslavnu. Levica je za kritički, desnica za slepi

patriotizam. Prvoj je bliži Srđan Aleksić, drugoj Arkan. Levica kritikuje sve nacionalizme uključujući i onaj vlastite nacije, desnica sve izuzev vlastitog. Levica opominje da svaki nacionalizam nečujno prelazi u šovinizam i fašizam, desnica se ljuti i više da je fašizam iskustvo drugih. Od istog prigovora desnica se brani oksimoronskom kovanicom o autošovinizmu izdajnika. I dodaje, i mi patriote smo protiv bede i protiv tajkuna. Možda i jesu, ali nije zgoreg setiti se kako su uoči Hitlerovog osvajanja vlasti nacisti ubeđivali svoje sunarodnike komuniste: „Hajde da najpre zajedno osvojimo svet, a posle toga ćemo opet svi zajedno u socijalnu revoluciju“. Svaka sličnost sa albanskim, srpskim i hrvatskim socijalnim patriotima je, naravno, slučajna.

Zato levici ne treba kačiti desničarski evroskepticizam. Levica nije protiv kulturne, nego protiv neoliberalne Evrope. Nije protiv nacije, nego protiv autoritarnog nacionalizma. To što je hegemoni govor o dužničkoj krizi zamaglio kulturne vrednosti Evrope i sveo je na banku ne znači da nema i nebankarske kulturne Evrope od Marksa do Brehta. Vrh kulture Evrope jeste prosvetiteljstvo sa individualizmom i solidarnošću. Zato i neće počasti Konstantinu Velikom u Nišu pomoći Evropi jer suština Evrope ne leži u zavađenim onostranim svetovima hrišćanskih konfesija, niti u trezoru bogatih, nego u razmađijanoj svetovnoj kulturi. Više Evrope znači više kulture. Ali kako, kada u neoliberalnom budžetu EU od 133 milijardi Evra kulturi pripada manje od 1 posto. Nije se onda ni čuditi što je i kulturni odgovor tamjanom odimljenog srpskog januara definitivno restaurativan.

(Politika 7. 2. 2012.)

Tanatopolitika

Sećam se da sam povodom ubistva premijera napisao za Danas 25.03.2003. prilog „Ubilačke strukture“ i da mi je tadašnja redakcija svojevolumeno promenila naslov teksta u „Droga u prisustvu vlasti“. Valjda da bi žešće akcentovala strukture srušenog režima čiji su deo bile ubice. Tada se još nije mogao raspoznati sav simbolički kapital premijerove smrti. Da li su danas stvari malo jasnije? Ko ga žali, a ko ga koristi? Javna sećanja na tragediju su različita. Na početku treba razlučiti tri nivoa žalosti: (1) spontanu i iskrenu žalost građana prožetu ozlojeđenošću protiv terorista-patriota, (2) stranačku i državnu upotrebu simboličkog kapitala nasilne smrti vlastitog lidera, i još opštiju (3) ideologizaciju liberalizma preko Đinđića kod evrofilnih srpskih struja.

Premda je u središtu žalosti ubijeni kao ličnost, u osnovi upotrebe njegove smrti danas je simbolizacija napadnutih vrednosti i to ne jedne, nego više grupa. Svaka od njih se na svoj način seća kako su nas napali. I kako se treba braniti Đinđićem. Kod upotrebe Đinđića danas valja raspoznati potrebu koju on zadovoljava kao vrednosni simbol grupe. Đinđićeva DS se pocepala na LDP, DS, URS. Ali sve otpadničke frakcije ga svojataju. Da li se DS od daljeg raskola može odbraniti Đinđićem, kao što je to nekad pokušavao SKJ preko mrtvog Tita?

Vreme će pokazati, ali analogija nije neistorična ako se ima na umu opšta upotrebljivost smrti vođa. Svi znamo da od mrtvih ne žive samo grobari, nego i političari. Na šarolike upotrebe smrti treba gledati kao na delove ideologija koje propisuju društvenointegrativne vrednosti kojima treba uokviriti smisao okončanog življenja. Sociolozi upozoravaju da su pomenuti sadržaji uvek i deo onih vrednosti na kojima počiva širi moralni poredak. Mrtvi su

važni za politiku, ali i za moral poretka koga treba čuvati. Krićka tanatopolitika istražuje ideološku upotrebu smrti. Nije teško uočiti da se preko Đinđića moralizuje kapitalizam. Sećanje i pijetet ne iskazuju samo nadvremeni ritual bola. Savremene službene moralizacije mrtvih političara jesu i deo ideologije tranzicije koja pravda nejednakost živih. Svidelo se to nekome ili ne.

Pretvaranja mrtvih političara u simbolićki ideološki kapital prisutno je svuda, a ubijeni se uvek lakše pretvarao u mućenika nego umrli. Što je smrt nasilnija, to je nulti čas odsećniji, obrti se dramatićnije proživljavaju i u sećanju lakše naknadno dramatizuju. Svaka politićka grupa se lakše mobilise onda kada je vođa ubijen, nego kada je skonćao u krevetu. Što je vođa više shvaćen kao agens promena, a manje kao rutinski birokrata, to je kanalisanje žalosti lakše. I kod Čaveza i kod Đinđića. Iako je prvi sporio, a drugi branio kapitalizam, kod obojice je istaknut krst kao simbol javne tuge. Ali je žalost kanalisana u različitom smeru. Na sahrani Đinđića krst je bio simbol raskida sa komunizmom i deo tranzicije, dok je kod Čaveza, naprotiv, isti znak simbol socijalne komponente hrišćanstva.

U oba slućaja, biti priznat kao autentićni tumać zaveta mrtvog vođe znaći osigurati vaćan simbolićki kapital. Ali ne treba zaboraviti ni to da se simbolizacija smrti menja. Premijer je na pogrebu oćaljen kao ųrtva napada na vlast, a 10 godina posle toga istu ųrtvu koristi opozicija. Ćim je ubijen, poćelo je retroaktivno tumaćenje, domišljanje i reakcentovanje Đinđićevih namera. Kako je kome odgovaralo. Mitropolit Amfilohije je u govoru nad odrom ubijenog premijera vezivao sa Karađorćem, sa svim ųrtvama NATO bombi, ali i onih palih od albanske ruke. Danas toga nema.

Ali ima jedne druge stvari. Amerićki antropolog Dų. Borneman je poredio smrt vladara sa smrću

oca, dodajući da se smrt autoritarne figure kao oca ili vođe može doživeti kao gubitak, ali i kao oslobođenje. Ako se nestanak kralja Aleksandra, pa i Tita i mogao doživeti kao smrt oca, ubistvo premijera Đinđića nije. Zašto Đinđić nije mogao biti otac nego pre ubijeni sin? Ne samo zbog mladosti, nego i otuda što je bio odveć malo na vlasti da bi mu harizma sčvrsnula. Njegova harizma je tek posthumno domišljana. Osim toga, daleko je više integracije počivalo na Kralju Jugoslavije i na Predsedniku republike Jugoslavije, nego na premijeru Srbije. Pa je otuda bila i različita eksplozivnost vakuuma nastalog nakon smrti lidera. Naime, što više integracije počiva na vođi, to je i kriza nakon njegove smrti akutnija. "Smrt oca" je bila ruptura nakon Titove i kraljeve smrti, nakon Đinđićeve nije. Zato za tanatopolitiku nije ni upotreba pomenutih smrti podjednako izazovna.

(Politika 13. 3. 2013.)

Banatski anti-antifašizam

U Zrenjaninu su DSS i pokret Napred Banat pokrenuli inicijativu da se grad preimenuje u Petrovgrad. Počela je nova parada mrtvih - *dead body politics*. Neka je, ako je demokratska? Može procedura i biti korektna, ali nije demokratska svaka odluka koja je doneta većinskim putem. Treba se zapitati kakve vrednosti nosi pokušaj povratka imena mrtvog kralja u centar Banata. Zrenjanin nije samo ime palog borca, niti je puki komunistički relik. Više od toga, reč je o simbolu antifašizma. Preimenovati ga u Petrovgrad znači anti-antifašizovati ga. I to sve uvođenjem monarhijskog simbola.

Imena ulica i gradova se ne tiču samo uspomena na mrtve ličnosti nego su i simboli vrednosti. Kakvih? Potpuno oprečne vrednosti se kriju iza imenica Zrenjanin i Petrovgrad. Zrenjanin simbolizuje republiku, građansku državu, antififašizam i internacionalističku levicu. Petrovgrad je znamen monarhije, dinastičke krvi, vlasti po božjoj milosti, anti-antififašizma i nacionalne države. Otkuda ova inicijativa zdesna? Da li je na delu bizarna provincijska konzervativna revolucija kao odsjaj nekadašnje jogurt revolucije? Ili je možda ova inicijativa deo opštije anti-antififašističke ideologije DSS-a, za čije čelnike je Nedić patriota, a Ljotić nije fašista? Da li si u Srbiji veći patriota što si manji antififašista?

Ne radi se dakle samo o Zrenjaninu, nego o Srbiji. Da li je Petrovgrad valjan povod da se na ovom mestu još jednom podsetimo šta je smisao simbola koji nam se nudi? Da li zbog jačanja nacije treba obnoviti monarhijsku kulturu? Da li su naponi srpskih mladokonzervativaca prirodna reakcija na komunističku nepravdu i razumljiv trud da se demistifikuje poluvekovni dekretirani komunistički antififašizam? Da li se u javnosti formiraju i učvršćuju nove patriotske restaurativne zajednice sećanja centrirane oko antikomunista: Draže, Ljotića ili monarhije. Zašto je monumentalizacija monarhije svuda druga strana relativisanja antififašizma?

Odavno znamo da konzervativci antififašizmu suprotstavljaju Hilandar i krunu. Ako. Ali neka se zna da je monarhija istorijski najtrajniji oblik lične vlasti. Monarh vlada po milosti božjoj, a time i izvan pravnog sklopa, pa je njegova vlast privatnopravne prirode. Nema monarha sa ograničenim mandatom, a teokratija i patrimonijalizam su rodno tle monarhije. Nema monarhije bez crkvenog posvećenja ni kraljeva bez popova. Zašto je to važno? Zato što su nepogrešivost i neodgovornost čvorni sadržaji monarhije. Kralj odgovara samo bogu.

Šta se još postiže promenom imena grada? Istorija se skraćuje za period od ukidanja imena Petrovgrad do njegove obnove. Stvara se nova hronologija. Vraćanje starog imena gradu sabija vreme i približava prošlost sadašnjici. Vraćanjem starog imena zapravo se sugerira da se sve ponavlja i da je sve isto. Vreme kažu nije bespovratno, naprotiv. Ali nešto se ovim kraćenjem istorije i izostavlja. Izbacuje se poluvekovno socijalističko doba kao uljez u nacionalnu istoriju i kao odstupanje od normalnog toka vremena. Reč je o ekspatriotizaciji komunista iz života običnih ljudi i o pozivu na *restitutio in integrum status quo ante* komunizma. Poruka koja je upućena prilikom dočeka moštiju kralja Petra II u Beograd 2013. jeste: nastavljamo tamo gde smo zaustavljeni nakon rušenja monarhije. Dakle, izmena ključnih simbola prošlosti preko mrtvih kao važnih simbola renacionalizacije i dekomunizacije jeste osnova revizije istorije. Još više od revizije, mrtva tela stvaraju novi univerzum smisla. Radi se o brisanju epohe socijalizma koja smisao nije tražila u prošlosti nego u budućnosti. Reč je o nametanju novog morala, o novom definisanju "osovinskog" vremena i o novom zaboravu efemernih doba.

„Čemu sva ova teorija“ upitaće se konzervativci? Ne tražimo mi božji mandat kralja ni obnovu harizme krvi. Koja monarhija, nema veze! Mi hoćemo srpski Banat i srpski kapitalizam. Samo zato nam trebaju popovi i kraljevi, kruna i tamjan. Razumite nas! Dobro vas razumemo! Ali razumite i vi da Srbija nije monarhistička. Tu je narod u poslednja dva stoleća jednog vladara ubio sekirom, drugog i trećeg proterao, četvrtog ubio, petog čak sa ženom ubio, a šestog zbacio 1945. Tek su živopisnom sedmom nasledniku krunice konzervativci vratili imovinu na Dedinju. Šta će nam onda monarhijska simbolika u 21. veku? (**Politika 9. 4. 2013**)

Vučić i Kotromanović

Pre dvadeset godina sukobljeni ekstremisti u građanskom ratu danas kao ministri odbrane razgovaraju u Zagrebu. Predsednik republike Srbije, četnički vojvoda, izvinjava se za srpske zločine. Oba performansa su se nekako stekla zajedno uoči Uskrsa. Da li to vaskrsava nova saradnja? Kakav je odnos između lekovitog zaborava rata i nezaborava mrtvih i prognanih danas? Nepromenjen. Još uvek su herojski narativi i simboličke strukture centrirani oko semantike nacionalne žrtve. Da li su u naslovu pomenuti ministri patrioti spremni na zaokret i na lekoviti zaborav ili to rade zbog pritiska Brisela? Nije ovde reč o ličnostima koje su nekada živele od četničke i od ustaške opasnosti, nego su gorepomenuta imena metafore improvizovane srpske i hrvatske politike i nepriznate idejnopolitičke konverzije. Kao mladi jurišnici radili su šta su želeli, a danas kao političari rade šta moraju. Mnoge su zbunili, premda je isti salto mortale već viđen kod V.Draškovića i S.Mesića. Uprkos svemu, ovaj zaokret jeste pozitivan. Ali crv sumnje opominje: mogu li oni koji su dvadeset godina govorili jedno, danas da rade nešto sasvim drugo? Kako verovati ranijem ljutom šešeljevcu i militantnom hrvatskom bojovniku da će se zalagati za miroljubivu saradnju? Rezerva ostaje, čak i ako se klonimo pitanja ima li političar prava na savest. Ono što je sasvim sigurno jeste da se i 2013-te ne svladava, nego se samo potiskuje prošlost. Možda samo do prve prilike, kada će ponovo progovoriti naoružana prošlost Vukovara i „Oluje“.

Brisel pritiska, ćuti i plivaj. Ali, mogu li sapostojati zakavžene prošlosti sa istovetnom vizijom evropske budućnosti? Na dugi rok teško, a sa kratkoročnom politikom ništa se bitno ne može uraditi. Uzajamno poverenje u regionu može se povratiti samo uz obostranu sistematsku kritiku vlastitog šovinizma. Vojne počasti u Zagrebu bile bi uverljivije da su učesnici bili oni koji

su na obema stranama uvek bili protiv rata. Ovako ministre – bivše žestoke momke, gledaju srpski i hrvatski patrioti i grizu usne. Jedni viču „izdaja“, a drugi priznaju „ako mora i đavolu ću dušu prodati“. Pragmatizam, poverenje, vojna saradnja. Ništa od toga ne može biti čvrsto sve dok se svako ne suoči sa vlastitim zločinima. Sve dok se ne probudi negativno sećanje „šta smo mi drugima učinili“, nacionalizmi će udobno živeti od onoga „šta su oni nama učinili“.

Toga nema ni 2013. kao što ga nije bilo ni 1993. Otuda ni pitanje kako pamtiti zločine, a da ovi ne postanu oružje nove osvete nije danas manje aktuelno? Svladavanje prošlosti je mukotrpan proces učenja kako da se živi sa svešću da su zločini deo ne samo tuđe, nego i naše istorije i našeg grupnog identiteta i da nas ništa ne može izmiriti sa tim nedelima. Političari danas govore nešto drugo. Otprilike: „Vi kažete da ste žrtve, mi kažemo da smo žrtve, u redu, izvinimo se i ostavimo prošlost“.

Ovo je kratkoročno rešenje. Dugoročno gledano, ako prošlost ne želi da prođe, i ne treba da prođe. Kako je kontrolisati da ne eksplodira? Tako što i neslavnu, pored slavne prošlosti, treba ugraditi u nacionalne udžbenike istorije. Nije izlaz u tome što su pomenuti ministri u Zagrebu priznali da se oko prošlosti ne slažu, ali da će saradivati. Ne, razilaženja u regionu oko bliže prošlosti treba stalno da uznemiravaju i da ne dozvole da se prošlost gura pod tepih zarad vlasti ili zbog naloga Brisela. Ni subjekti koji se izvinjavaju, ni oni koji ih na to gone, a ni oni koji kažu ostavimo prošlost po strani, ne mogu trajno i uspešno svladati prošlost. Zakavžene prošlosti mogu se razoružati tek kada se svaka nacija sistematski, a ne samo protokolarno suoči sa vlastitim nedelima. Ne pomaže hermeneutika suza. I klasično martirološko pitanje bi trebalo preformulisati. Zapitajmo se da li smo svi nedužni dželati ili smo svi odgovorne žrtve? Kod ovih zapetljanih stvari ne treba bežati od samokritičnosti, jer je ova osnova moralne nadmoći.

I još jedan predlog. Nedostatak multietničkog sećanja bi se mogao ublažiti ako bi se umesto spomenika neznanom nacionalnom junaku razmišljalo o dizanju spomenika neznanom dezerteru iz građanskog rata, antimilitaristi Jugo-Švejku, koji bi simbolizovao negativno sećanje na međunacionalni rat i na sve ubijene na ovim prostorima 1990-ih. Pisaca poput Hašeka imamo u regionu, ali bi domaćeg Švejka trebalo progurati u obaveznu lektiru. Mogu li to gospoda iz naslova? (**maj 2013. neobjavljeni prilog**)

Umesto zaključka: Pogled unazad*

Nakon svake nove knjige neizbežno se osvrćem unazad. I nakon desete knjige, uvek isti osećaj da još nisam napisao svoju najbolju knjigu. Ali mislim da sam se profilisao kao sociološki pisac. Možda neću ni napisati za sebe najbolju knjigu, jer je traganje za samim sobom prokletstvo pisca. Pisac neretko misli da više može i da više vredi nego što to drugi vide. Premda je ovo osećanje ljudsko, ipak hrani taštinu i guši samorefleksiju. Da li je uopšte moguće proceniti sebe sa distance, ili pisac nije kadar da hladnije oceni vlastiti učinak? Večeras je prilika to da pokušam.

Osvrćući se unazad mislim da sam u dvema knjigama o kojima je večeras reč ponajviše tražio svoj ugao gledanja. Uprkos tome, čini mi se da nisam prekoračio granicu novog, a možda nisam ni mogao. Još uvek nisam kadar da iznesem sintezu, tj. da zgusnem teorijsku i metodska osnovu vlastitih istraživanja niti da se oštrije razdvojim od idejnog nasleđa koje me je formiralo. Nisam

siguran da ću to ikada moći, premda desetak celovitih istraživanja već jesu neka osnova za to.

Možda je za sociologa dobro ako mu knjige nisu bestseleri, a možda nije ni loše ako se teže čitaju. Može to biti dokaz da sociolog nije konformist i da nije na tragu duha vremena. Doduše, to misle mnogi, pa i ja pripadam istom horu kada kažem da sam se trudio da izmaknem konformizmu. Kada bih rekao da to drugi bolje vide sa strane, bio bih neiskren. U mojim godinama pisac bi već trebao da sebe hladnije i objektivnije vidi. Generacijski, i vrlo grubo rečeno, naučni radnik sve do doktorata vidi sebe samo iz žablje perspektive, nakon toga sazreva, pa je otprilike oko pedesete godine kadar da se izdigne do ptičje perspektive, a vidik iz aviona otvara mu se otprilike tek posle šezdesete. Opet, po nekom generacijskom pravilu, što vam manje vremena ostaje, to ste kritičniji prema urađenom. Naravno da je ovo negativno širenje vidika uslovljeno i obimom, kvalitetom i zadovoljstvom rezultatima vlastitih istraživanja. Uglavnom jesam zadovoljan urađenim, naročito izabranim temama, premda bih nešto i menjao.

Ali na samoviđenje pisca utiču i ocene drugih. Vide me i drugi, ali nažalost više kroz kolumne koje pišem u novinama, nego kroz moje knjige. Vrednost knjiga vidi se, donekle, kroz njihovu citiranost. A kritički prigovori mojim naučnim i publicističkim radovima bili su raznoliki, blaži i oštriji. Nisu me mnogo potresali, niti su uticali na moje sazrevanje. Doduše, možda i jesu, ali na skriveni način. Kako bilo, prigovori su mi jedino pomogli da jasnije markiram vlastito mesto u naučnom okruženju. Naravno da mi je kada sam ulazio u naučni poziv svaka podrška bila vetar u leđima. Kasnije, sve manje. Danas, sa pogledom iz aviona, uspešnije svladavam i taštinu, pa mi je čak zanimljivije nerazumevanje i čuđenje okoline, jer upravo neprilagođenost jeste osnova osećanja da sam zakoračio u prostor koji većina ne drži značajnim. U kom smislu? Sociolozi su masovno menjali

opredeljenje. Sve do pod kraj 1980-ih biti marksist bilo je prirodno. A potom je došlo do tumbanja. Skoro dvadeset godina biti marksist značilo je biti boljševik. Gotovo do skorašnje krize neoliberalizma, tj. do pre 3 do 4 godine, biti i neomarksist u domaćoj sociologiji izazivalo je čuđenje a katkad i sažaljenje. Danas, kao da se stvari ponešto menjaju. Zbog krize neoliberalizma levica postaje nešto uticajnija i malo se pažljivije sluša nego pre desetak godina.

Pa ipak, identitet se uvek traži u otporu, pa je ići protiv struje, značilo npr. baviti se hladno Titom u vremenu najžešćeg zajapurenog masovnog antititoizma i antikomunizma sredinom 1990-ih, a ne danas u dobu titostalgije. Graditi identitet u otporu značilo je kloniti se pohvala Tita u jednopartijskom režimu, ali ga ni ne kuditi u nacionalističkom horu. Nije to naravno značilo ćutati, jer, istini za volju, govor protiv struje nije ni u titoizmu, kao ni danas, uvek bio rizičan. Katkad jeste, ali je rizičnije nešto drugo. To što sociologija, kojoj i sam pripadam, danas više nije opasna nauka. Umrežena je. Ako se izuzmu buntovni studenti sociologije, danas skoro da nema sociološkog identiteta koji se rađa u otporu kapitalizmu držeći da kapitalizam ima alternativu. A zabrana nema. Danas nema tabu tema, ali nije samo otuda sociologija postala umrežena i „plastična“. U demokratiji je ova nauka postala servis za usavršavanje postojećeg, kapitalizma. Cinično govoreći, kao da je sociologiji za izoštravanje kritičkog duha uvek godilo malo zabrane i meke prinude, kao u titoizmu.

U tom smislu jesam imao sreću da se formiram u titoizmu, dobu kada je sociologe provociralo zabranjeno voće jednopartijskog režima. Danas su u sveopštoj dozvoljenosti demokratije sociolozi postali pragmatični. Nema više ni utopije da ih brani od apologije postojećeg. Kada se osvrnem unazad vidim da sam imao i druge sreće u nauci. Formirao sam se u krugu najobrazovanih jugoslovenskih kritičkih

Praxis-sociologa koji su u svom vremenu držali svetske standarde i ne bez rizika prekoračivali granice dozvoljenog. Moji sociološki očevi nisu bili mnogo nacionalno ni verski muzikalni. Generacija kojoj pripadam imala je tu privilegiju. Upravo u tom okruženju nesvesno i spontano lagano sam podvlačio crtu ispod koje nisam mogao ići. Bar mislim da je tako. Ako knjige o kojima se danas ovde govori svedoče o tom naporu, dobro je. Ukoliko nekoga podstaknu da ih kritički prevaziđe, još bolje. Tek onda je reč o njihovom produktivnom zastarevanju. U suprotnom, ako nikoga ne izazovu, biće neproduktivno zaboravljene. U tom smislu je cilj svakog naučnika da bude prevaziđen i da produktivno zastari.

Rečeno uopšteno, treba zastarevati, ali gradeći identitet u otporu okruženju. Zvuči paradoksalno, ali meni su išli na ruku i burni restaurativni potresi koji teku kod nas već dvadesetak godina, a koji su me zatekli kao formiranog marksistu: slom socijalizma i Jugoslavije, ratovi, divlji kapitalizam. Upravo su ove nedaće i nesreće otvarale vidike, dok je stabilnost uspavljivala. Nesreće gone na preispitivanje, na traganje za onim gde se pogrešilo, dok pobede stvaraju sterilno samozadovoljstvo. Šansu ima sociolog koji je okružen nedaćama, a kadar je da ih hladno podnosi. U tom smislu je naš region u zadnjih dvadesetak godina idealna laboratorija za društvenonaučne istraživače. Naravno ukoliko se izmaknu u stranu od politike i od trgovine. Osim što su saznajno podsticajne, nedaće su prava klima za testiranje vlastite snage u otporu hegemonim iluzijama. Ali nikada bez samorefleksije. Treba imati na umu da svaki pojedinac drži da nije konformista, jer bi bez svesti ove vrste poklekao, izgubio samopoštovanje. Zato i o vlastitoj doslednosti treba misliti samokritički.

Ni moj životni tok, niti moja naučna biografija nisu bili nikakve provokacije koje bi pružale mogućnost moralnopolitičke upotrebe vlastite prošlosti u obliku ratnog ili zatvorskog kapitala ili zabrane dela. Zato što nisam bio žrtva,

nisam ni imao materijala da živim od stare slave niti da pretendujem na moralno ili materijalno obeštećenje. Moja nepristajanja bila su drugačija. Izvan solunaštva i konverzije. Trudio sam se da izbegnem evoluciju od socijalizma srca ka socijalizmu razuma, kako je svojevremeno Dž. B. Šo nazvao hod od radikalne levice ka reformizmu. Prilično rano sam uočio da upravo otklon od graje osigurava produktivni nemir i nesigurnost, i da svako pršenje pred protivnikom i svako unutargrupno hrabrenje, stvaraju neproduktivno herojsko samozadovoljstvo. Nauka manje traži herojstvo i prkos, a više nesigurnost i samosumnju koje valja stalno negovati i reorganizovati da ne presahnu. U tom smislu sam stalno osluškivao haos centra, ali se i vraćao u predgrađe.

Cum grano salis, ako je moj sociološki poziv i bio blagosloven zvezdama, bio je zato što je u osnovi bio po strani od organizovane grupe, od politike i od komercijalizacije. Ljubomorno sam štitio rezervat u kom sam mogao slobodno da lutam. Ako sam katkad i bio buntovan, bunt mi nije bio identitet. Sluteći presiju stranačkog angažmana ostajao sam po strani. Kao onaj loš učenik kod Tomasa Mana koji seda u zadnju klupu, prezren, ali neuznemiravan. Ono malo mudrosti što sam stekao jeste da se klonim kruga istomišljenika, političkih i naučnih jednako. Topla klima hora i hrabrenje od strane grupe, bila ova vladajuća partija, opoziciona grupa, udruga sunarodnika ili kolegijalni krug istomišljenika, svakako štite, ali i sputavaju lutanje i nude po nauku štetnu sigurnost. Svaka grupa štiti i nagrađuje, ali i kroti. Čim vas neko zaštiti, gotovo je sa samostalnošću. Gorbačov je postao vazalan, čim ga je Jeljcin oslobodio. Držim da mi je stalno uzmicanje od raznih zaštitnih grupa osiguralo ugodnu permanentnu nesigurnost, pa mi možda otuda ni kritičari nisu bili mnogo zanimljivi. Jedna od retkih stvari u koju sam sasvim siguran jeste da, sokratovski rečeno, bolje od okoline sam znam koliko malo znam. Svest o

ogromnom neistraženom prostoru unutar struke jeste autentični okvir samorefleksije i nesigurnosti istraživača. Nije uvek bilo lako osigurati ovu svest u okruženju u kom se još uvek više piše nego što se čita. V.Ilić je ovde jednom rekao da sam posmatrač koji stalno sumnja, a ne delatnik koji je siguran u sebe. Otprilike jeste tako. Još uvek nisam svladao iluziju da sam ničiji. A možda i jesam na neki skriven način, ali to ne osećam. Gledajući sebe, uvek smo zasenčeni žutom mrljom, trudimo se da budemo realni, ali ne uspevamo. Treba pokušati.

(Dorađeno izlaganje sa promocije knjiga „Sećanje na titoizam“ i „Tito“ 3. izdanje, Kulturni centar, Zrenjanin 24.05.2012. učesnici Jovo Bakić i Aleksej Timofejev).

Summary

The Anatomy of the Right : selected newspaper columns, book reviews and interviews 1978-2013.

This book is a selection from about one hundred newspaper columns, book reviews and interviews that author has published between 1978 and 2013. The articles are chronologically classified by means of the three clearly delineated sociopolitical turning points (1978-1990, 1990-2000, 2000-2013). During socialist period, the author criticised the Communist party voluntarism in several papers. However, analyses of the right ideology in Serbia and its use of the past, have been main topics of the most articles. The author has analysed problems of contemporary fascism, nationalism, capitalism and neoliberalism. He has presented a very different picture of the right from one which is fabricated and normalised in today's Serbian media. The dominant themes of the most columns have been socio-economic transition, transition of the ideas, and Serbian memory culture. The author has applied theoretical ideas developed in his

scholarly studies in order to explain Serbian and Yugoslav political reality. He has developed a very different vision of desirable society *vis-a-vis* hegemonic neo-liberalism and nationalistic conservatism.

Registar ličnih imena

Adorno, T.
Albahari, D.
Aleksandar, Veliki
Aleksić, S.
Akrap, D.
Amfilohije, mitropolit
Andrić, I.
Antonesku, J.
Antonić, S.
Apis, Dimitrijević, D.
Arijes, F.
Arkan, Ražnatović, Ž.
Asanž, Dž.

Badju, A.
Bajazit, I.
Bakić, J.
Barbarosa, F.
Barbu, D.
Barišić, M.
Bećković, M.
Beko, M.
Benda, Ž.

Benjamin, V.
Berišaj, A.
Bilandžić, D.
Binding, K.
Bisenić, D.
Biserko, S.
Bizmark, O.
Bloš, M.
Bobetko, J.
Boden, Ž.
Bodrožić, I.
Bogdanović, B.
Borjan, B.
Borovica, D.
Brant, V.
Brecht, B.
Brošat, M.
Budak, M.
Buharin, N.
Buš, Dž.

Codreanus, A.
Crnjanski, M.
Cufaj, B.

Čavez, H.
Čavoški, K.
Če Gevara, E.
Čerčil, V.
Čigoja, Ž.
Čolić, M.
Čubrilović, B.

Ćirić, A.

Ćosić, D.

Dačić, I.
Dautović, S.

Dedijer, V.
De Gol, Š.
Depe, F.
Dodik, M.
Drakulić, S.
Drašković, V.
Dubček, A.
Dugandžija, N.
Duka, V.

Džat, T.

Đapić, G.
Đilas, M.
Đuretić, V.

Emerson, R.
Ergić, I.

Fiamengo, A.
Fire, F.
Fukujama, F.

Galileo, G.
Gandi, M.
Gete, J.V.
Goldhagen, D.

Golubović, Z.
Goluža, S.
Gotovina, A.
Gramši, A.
Gras, G.

Habermas, J.
Haradinaj, R.
Havel, V.
Hebrang, A.
Hilgruber, A.
Hitler, A.
Hitler, K.
Hobsbaum, E.
Hohe, A.
Horti, M.
Hristos, I,
Hruščov, N.S.

Ilić, V.
Imširović, J.
Indić, T.
Isaković, P.
Ivan Pavle VI

Jakšić, B.
Jamaguši, J.
Jančar, D.
Janićijević, M.
Janković, Z.
Jašari, A.
Jelić, S.
Jelinčić, Z.
Jeremić, V.

Jinger, E.
Jonić, V.
Jovanović, Č.
Jovanović, S.
Jović, B.
Josipović, I.
Jurković, D.

Kalik, M.
Kamberović, H.
Kant, I.
Karadžić, V.
Karahasan, Dž.
Karađorđe, Petrović
Karađorđević, A.
Karađorđević, P.
Karadžić, R.
Karamarko, T.
Katarina, princeza
Kluger, D.
Konfučije
Konstantinović, R.
Kopitar, J.
Kosić, M.
Kosor, J.
Kostelić, I.
Kotromanović, A.
Krleža, M.
Kujović, A.

Lagumdžija, Z.
Laval, P.
Legija, Ulemek, M.
Lenjin, V.I.
Lepen, Ž.M.
Lešnik, A.

Lok, Dž.
Luburić, M.
Lukač, G.
Lukić, R.
Luksemburg, R.
Luter, M.

Ljotić, D.

Majer, Č.
Majer, G.
Majer, T.
Makenzi, F.
Malavrazić, Đ.
Man, T.
Mandić, I.
Manojlović-Pintar, O.
Mardok, R.
Marković, M.
Marks, K.
Matvejević, P.
Mažuranić, I.
Medvedev, D.A.
Mendela, N.
Mesić, S.
Mićunović, D.
Mihailo, Obrenović
Mihailović, D.
Mihajlović, B.
Mijanović, V.
Milanović, B.
Milanović, Z.
Milić, B.
Milić, V.
Miloš, Obrenović
Milošević, N.

Milošević, S.
Mitević, D.
Mišković, M.
Mitrović, A.
Mitrović, M.
Mladić, R.
Musert, A.
Musolini, B.

Naletilić, M.
Nedić, M.
Negri, A.
Negt, O.
Niče, F.
Nikezić, M.
Nikolić, T.
Nikola, Petrović kralj
Nolte, E.

Njegoš, Petrović, P.
Njutn, I.

Oland, F.
Olujčić, D.

Panović, Z.
Paraga, D.
Pašić, N.
Paton, Dž.
Pavelić, A.
Pečujlić, M.
Perović, L.
Petar II, kralj
Petranović, B.
Petrović, G.

Petrič, V.
Pinoče, A.
Plehanov, G.
Popović, Č.
Popović, K.
Prazina, J.
Protić, S.
Putin, V.V.

Račan, I.
Radić, S.
Radivojša, B.
Radonić, Lj.
Rak, P.
Ranković, A.
Rem, E.
Renan, E.
Ristić, Lj.

Sabrov, M.
Salaši, F.
Sartr, Ž.P.
Sekulić, I.
Sekulić, N.
Sokrat
Spalajković, M.
Spasić, I.
Staljin, J.V.
Stambolić, P.
Stepinac, A.
Stojanović, S.
Stojić, M.
Stros Kan, D.
Supek, R.

Šaponja-Hadžić, M.
Šekspir, V.
Šešelj, V.
Štaubringer, Z.
Šuman, R.

Tadić, B.
Tadić, Lj.
Tesla, N.
Tiso, J.
Todorović, M.
Tolbuhin, F.I.
Tramler, V.
Trumbić, A.

Udovički, L.

Valdhajm, K.
Vasiljević, M.
Veber, M.
Veget, L.
Velmar-Janković, V.
Velikić, D.
Velimirović, N.
Veljko, Hajduk
Vidaković, Z.
Vidojević, Z.
Vidulić, S.
Vilhelm, H.
Viperman, V.

Vrcan, S.
Vučić, A.
Vujović, S.
Vukosavljević, S.
Vuletić, V.

Tadić, B.
Tepavac, M.
Tito, Broz, J.
Todorić, I.
Tomašić, D.
Trocki, L.
Tucović, D.
Tuđman, F.
Turen, A.

Zola, E.
Zundhauzen, H.

Žižek, S.
Žukov, G.K.

